

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НАЛУЦИШИН ВІКТОР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 340.12

ДИСЕРТАЦІЯ
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ПАРАДИГМА СОЦІАЛЬНОГО
КОНТРОЛЮ ЯК ЗАСОБУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ

12.00.12 – «Філософія права»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **В.В. Налуцишин**

Науковий консультант **Грищук Віктор Климович**

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений юрист України

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Налуццишин В.В. Філософсько-правова парадигма соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 «Філософія права» (081 – Право). – Львівський державний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, Львів, 2018.

Зміст анотації. Дисертація присвячена дослідженню концептуальних філософсько-правових підходів до розуміння соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку. Доведено, що порядок і стабільність у суспільстві залежать від багатьох соціальних факторів, серед яких важливе місце займає соціальний контроль як засіб саморегуляції суспільства, мета якого полягає у впорядкуванні суспільних відносин. Особливої гостроти вказана проблематика набуває у правовій площині, де соціальний контроль використовується як вирішальний фактор у формуванні правового порядку. Водночас унікальність соціального контролю полягає у його здатності вбудовуватись у будь-яку соціальну систему та набувати конкретної історичної форми, яка відповідає політичному, економічному та культурному устрою того чи іншого суспільства.

За всю історію розвитку суспільства були численні спроби різноманітними засобами подолати небажані види поведінки людей, а також заохотити їх діяти суспільно корисно або ж, принаймні, не порушувати вимоги соціальних норм. Кожне суспільство з цією метою створювало систему соціального (громадського і правового) контролю, в яку входили різноманітні засоби, які уможлилювали існування правового порядку. Мета соціального контролю, таким чином, полягала в тому, щоб мінімізувати порушення встановлених соціальних норм та закріплених у них соціальних цінностей.

Доведено, що соціальний контроль, як одна із важливих функцій

управління суспільством, метою якого є підтримання встановленого соціального і правового порядку, базується на системі цінностей, які складають підґрунтя (основу) соціальної організації. Тому аналіз соціального контролю у його взаємозв'язку з правопорядком здійснено в історичній ретроспективі через призму домінантних у суспільстві базових цінностей, які втілені у соціальних принципах і нормах. Виділено основні етапи розвитку соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку.

Доведено, що соціальний контроль як основний засіб забезпечення правового порядку має організаційну та самоорганізаційну складову, що проявляється у таких аспектах: соціальний контроль як результат організаційних правовідносин – правовий (державний) контроль. Правовий контроль – це засіб організації соціальної системи, що забезпечує соціальний (правовий) порядок шляхом зовнішнього впливу державної влади на суспільство через позитивне право. Соціальний контроль як засіб самоорганізації соціальної системи забезпечує соціальний (правовий) порядок шляхом впливу наявних самовстановлених соціальних норм (громадський контроль).

До принципів соціального контролю віднесено: самостійність інститутів соціального контролю; масовість – поширеність форм соціального контролю на все суспільство; гласність соціального контролю – способи суспільного контролю повинні застосовуватись відкрито; незалежність – суб'єкти соціального контролю повинні бути незалежними; невідворотність – соціальний контроль застосовується до кожного, хто порушив соціальні норми; обов'язковість соціального контролю для всіх осіб; відповідність або допустимість міри впливу соціального контролю мірі порушенню норм і стандартів суспільства; гармонізація – забезпечення контролю тією мірою, в якій воно необхідно (самостійність індивідів там, де їхні дії не суперечать правам інших членів суспільства і не підривають засад самої суспільної системи); динамічність – способи соціального контролю повинні змінюватись залежно від особистості та пристосовуватися до умов різних соціальних

середовищ; систематичність – соціальний контроль повинен здійснюватися регулярно; ефективність – повинна досягатися головна мета соціального контролю – правопорядок.

До функцій соціального контролю віднесено: стабілізуюча – завдяки соціальному контролю у суспільстві досягається рівновага, гармонія та основне – правопорядок; виховна – через соціалізацію соціальний контроль формує з індивіда такого члена суспільства, який сприймає суспільні цінності та норми як особисті; захисна – соціальний контроль здійснює захист кожного члена суспільства від правопорушень, а також захищає встановлені суспільством норми та цінності; оперативна – способи соціального контролю починають діяти як тільки стало відомо про будь-яке порушення соціальних стандартів; регулятивна – соціальний контроль є способом регуляції поведінки людини; превентивна – соціальний контроль складається з комплексу заходів, які діють для попередження девіантної поведінки; координаційна – соціальний контроль є механізмом координування взаємодії індивідів і діяльності суспільства; організаційна – соціальний контроль сприяє самоорганізації людей в одне ціле та гостро реагує на десоціалізацію особистості; реабілітаційна – соціальний контроль діє на правопорушників з метою повернення їх у суспільство для усвідомлення правопорушником себе членом суспільства.

Доведено, що система соціального контролю складається з таких компонентів: соціалізаційний; суб'єкт-об'єктний; нормативний; методичний. До кванторів (ознак) соціального контролю як засобу забезпечення правопорядку віднесено: процес втілення соціального контролю чітко пов'язаний з правопорядком (стан правопорядку залежить від дієвості соціального контролю); соціальний контроль здійснює вплив на управління суспільством; соціальний контроль є результатом еволюції та соціального розвитку суспільства; забезпечує суспільні потреби, стабільність існування держави і суспільства загалом; через соціальний контроль здійснюється виховання членів суспільства; впливає на індивідів та суспільство за допомогою формальних та неформальних санкцій; закріплюється на всіх рівнях

функціонування соціальної системи; формує в індивіда позитивні установки, долає агресивність та соціальні конфлікти; сприяє засвоєнню, прийняттю індивідом норм, цінностей та моделей правової поведінки; консолідує та регламентує діяльність усіх членів суспільства; має відповідний інструментарій методів, за допомогою яких впливає на індивіда та суспільство.

Під правовим порядком з філософсько-правової точки зору запропоновано розуміти правовий стан організованості правових відносин, що забезпечується державою та суспільством (самоорганізація) та здійснюється через систему нормативно-правового, позаправового (соціальні норми) регулювання та саморегулювання.

Здійснено експлікацію правового порядку через розкриття його ознак, які розкривають його властивості, особливості та визначають подібності або відмінності правового порядку з іншими соціальними та правовими явищами. Сукупність цих ознак дозволяє визначити місце правового порядку в соціальній та правовій системі. Виділено ознаки правового порядку: легітимність правового порядку, що означає перш за все не підтримку його правлячою владою, а схвалення більшістю членів суспільства; підконтрольність з боку громадянського суспільства; володіння різними засобами державного впливу; системність – правовий порядок являє собою складноорганізовану систему, до елементів якої відносять: норми права, які закріплюють соціальні цінності; суб'єкти або учасники правового порядку; акти реалізації та застосування правових норм; правовідносини; правова свідомість і правова культура; державно-вольовий характер – правовий порядок відображає волю конкретної держави і конкретних громадян цієї держави, враховуючи всі особливості цієї держави; правовий порядок містить формальні орієнтири у правових нормах та цінностях, в межах яких людина реалізує свої права та обов'язки.

Зважаючи на домінуючу у науковій літературі характеристику правового порядку як державно-правового явища, розкрито ознаки правового порядку з філософсько-правової точки зору: стан правового порядку залежить від стану соціального порядку; правовий порядок відображає соціальний компроміс і

виражає потреби, цілі та інтереси суспільства; динамічність та стійкість правового порядку; свідомо-вольовий характер – правовий порядок може бути дотриманий лише за допомогою волі та свідомості людей; правовий порядок є вираженням міри справедливості, свободи та рівності; спрямованість на соціальний прогрес; загальнолюдський та конкретно-історичний характер; правовий порядок формує у людей повагу до права.

Доведено, що феномен соціального контролю тісно пов'язаний з проблемою встановлення соціального порядку, вирішальну роль у підтриманні якого має розуміння соціального контролю як результату регулювання (організації) та саморегулювання (самоорганізації). Соціальний порядок є обов'язковою умовою існування суспільства, адже доки існує порядок – існує і суспільство. Так само, як суспільство залежить від порядку, так і порядок залежить від суспільства. Якщо суспільство готове до змін, є взаємоузгодженим, єдиним цілим, то і порядок стає більш гнучким до внутрішніх змін у суспільстві.

Організація соціального контролю означає контроль з боку держави правовими засобами. Організації правопорядку притаманні наступні риси: штучно створена людиною соціальна система; функціонування системи, яке забезпечується людиною, а саме відповідними на це органами та посадовими особами, які наділені владними повноваженнями; обов'язок організації порядку, що покладений на державу; організаційно-правові способи забезпечення правового порядку як відповідні засоби, форми, механізми, які закріплені державою задля охорони інтересів всього суспільства; державний (правовий) контроль, який здійснює держава, що є головним інструментом досягнення правового порядку через організаційні аспекти.

Доведено, що основою соціального і правового порядку є процеси самоорганізації. Самоорганізація правового порядку характеризується такими ознаками: є базовим елементом організації правопорядку, на основі якого здійснюється державна організація правового порядку; чітке усвідомлення суб'єктом своїх соціальних інтересів, що реалізуються добровільно та

природно; залежність якості самоорганізації правового порядку і її форм від якості правового регулювання суспільних відносин; залежність від рівня культури та правосвідомості у суспільстві.

Ключові слова: соціальний контроль, правовий контроль, громадський контроль, соціальний порядок, правовий порядок, правова синергетика, організація та самоорганізація правопорядку.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Налуцишин В.В. Соціальний контроль у забезпеченні правового порядку: філософсько-правова ідея та її сучасний розвиток: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2018. 337 с.

2. Налуцишин В.В. До питання філософського осмислення формування взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку. *Наше право*. 2016. № 5. С. 167–171.

3. Налуцишин В.В. Формування правового порядку в історичній ретроспективі соціального контролю. *Європейські перспективи*. 2017. № 1. С. 44–49.

4. Налуцишин В.В. Зародження філософсько-правових уявлень про соціальний контроль та його взаємозв'язок з правовим порядком у Стародавньому Китаї. *Наше право*. 2017. № 2. С. 132–138.

5. Налуцишин В.В. Ціннісні основи соціального контролю та правового порядку у філософії Стародавньої Греції. *Європейські перспективи*. 2017. № 2. С. 120–128.

6. Налуцишин В.В. Гуманізм як підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку у філософсько-правових поглядах М. Монтеня, Ф. Петрарки та Н. Макіавеллі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право», 2017. Вип. 45. Т. 2. С. 163–166.

7. Налуцишин В.В. Свобода як основа розуміння соціального контролю

та правового порядку у філософсько-правових поглядах М. Лютера, Ж. Кальвіна, Ж. Бодена та Т. Кампанелли. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2017. № 27. С. 8–9.

8. Налуцишин В.В. Загальні засади дослідження соціального контролю та правового порядку у філософії права епохи Відродження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 227–229.

9. Налуцишин В.В. Права людини як ціннісне підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку в епоху Нового часу. *Конституційно-правові академічні студії*. 2017. № 2. С. 5–14.

10. Налуцишин В.В. Philosophical and legal analysis of the discursive concept legal «legal order/social order». *Scientific journal «EUROPEAN SCIENCE»*. 2/2017. P. 89–93.

11. Налуцишин В.В. Інституційна конфігурація соціального порядку: філософсько-правовий вимір. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2 (14). С. 197–209.

12. Налуцишин В.В. Розвиток філософсько-правових уявлень про соціальний контроль та його взаємозв'язок з правовим порядком у добу Середньовіччя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2017. Вип. 45. Т. 2. С. 167–170.

13. Налуцишин В.В. Релігійно-моральні цінності як підґрунтя розуміння соціального та правового порядку у вченні Августина Аврелія, Томи Аквінського та Марсилія Падуанського. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Право. 2017. Вип. 13. С. 92–97.

14. Налуцишин В.В. Філософсько-правове розуміння соціального контролю та правового порядку у творчості Ф. Бекона, Т. Гоббса, Д. Локка та Г. Гроція. *Держава та регіони*. Серія: ПРАВО. 2017. № 3. С. 75–79.

15. Налуцишин В.В. Гуманістичні уявлення про соціальний контроль та правовий порядок у філософсько-правових поглядах Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, Вольтера, Б. Спінози та С. Пуфендорфа. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 3. С. 18–21.

16. Налуцишин В.В. Ідеалістичне тлумачення соціального контролю та правового порядку у Німецькій класичній філософії. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2017. № 3. С. 268–279.

17. Налуцишин В.В. Уявлення про соціальний контроль та правовий порядок у філософсько-правових поглядах І. Канта, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля та Л. Феєрбаха. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 4. С. 183–187.

18. Налуцишин В.В. Формування філософсько-правових уявлень про правовий порядок у Стародавньому Римі. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 7–9.

19. Налуцишин В.В. Методологія дослідження соціального контролю та правового порядку. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». 2017. № 4. С. 142–146.

20. Налуцишин В.В. Філософсько-правове обґрунтування соціального контролю в контексті суперечності «людина-суспільство». *«Visegrad Journal on Human Rights»*. 2017. № 5–6. С. 147–152.

21. Налуцишин В.В. Філософсько-правові розвідки понятійної конструкції «правовий порядок». *Університетські наукові записки*. 2018. № 1 (65). С. 123–135.

22. Налуцишин В.В. Філософсько-правові особливості правового порядку як результату організації та самоорганізації суспільства. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 1. С. 68–75.

23. Налуцишин В.В. Онтологические предпосылки социального порядка: философско-правовое измерение. *«Leges si Viata»*. 2018. № 2. С. 69–72.

24. Налуцишин В.В. Громадянське суспільство та його інтенційний підхід до верифікації соціального контролю. *Економіка та митно-правові відносини*. 2018. Вип. 5. С. 54–62.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

25. Налуцишин В.В. Категорія «порядок» у філософській мудрості Стародавнього Китаю. *Актуальні проблеми юридичної науки*: збірник тез Міжнародної наукової конференції «Чотирнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 23–24 жовтня 2015 року). Частина друга. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 200–202.

26. Налуцишин В.В. Філософсько-правові погляди на соціальний порядок та правопорядок у Стародавній Греції. *Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції*: збірник тез II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м.Хмельницький, 15 квітня 2016 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2016. С. 116–120.

27. Налуцишин В.В. Проблеми, поняття, сутність правового порядку. *Актуальні проблеми юридичної науки*: збірник тез Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 21–22 жовтня 2016 року). Частина перша. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2016. С. 30–31.

28. Налуцишин В.В. До питання генези взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку. *Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: матеріали участі у Міжнародній науково-практичній конференції (м. Дніпро, 3–4 лютого 2017 р.). Дніпро, 2017. С. 96–99.

29. Налуцишин В.В. Формування ідеї справедливого правопорядку як результату соціального контролю у філософії Стародавнього Китаю. *Справедливість у юриспруденції: теорія та практика*: матеріали участі у Міжнародній юридичній науково-практичній конференції. (м. Київ, 23 лютого 2017 р.). Київ, 2017. С. 18–19.

30. Налуцишин В.В. До питання взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку через призму ціннісного підходу. *Актуальні питання публічного та приватного права у контексті сучасних процесів реформування законодавства*: матеріали участі у Міжнародній науково-практичній

конференції. (м. Херсон, 14–15 квітня 2017 р.). Херсон, 2017. С. 173–176.

31. Налуцишин В.В. Філософсько-правове осмислення взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку в країнах Стародавнього Сходу. *Від громадянського суспільства – до правової держави: матеріали участі у XIII Міжнародній науково-практичній конференції.* (м. Харків, 21 квітня 2017 р.). Харків, 2017. С. 94–97.

32. Налуцишин В.В. До питання генези взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку в добу Реформації. *Сучасне правотворення: питання теорії та практики: матеріали участі у Міжнародній науково-практичній конференції.* (м. Дніпро, 2–3 червня 2017 р.). Дніпро, 2017. С. 122–124.

33. Налуцишин В.В. Розуміння ідеї правового порядку у філософії права Стародавнього Риму. *Особливості розвитку законодавства України у контексті євроінтеграційних процесів: матеріали участі у Міжнародній науково-практичній конференції.* (м. Харків, 2–3 червня 2017 р.). Харків, 2017. С. 15–16.

34. Налуцишин В.В. Ідейно-ціннісна основа соціального контролю та правового порядку у філософії права Канта. *Публічне і приватне право: конституційні засади та інноваційні тенденції: матеріали участі у Міжнародній юридичній науково-практичній конференції.* (м. Київ, 22 червня 2017 р.). Київ, 2017. С. 20–22.

35. Налуцишин В.В. Онтологічні особливості функцій правового порядку. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 8–9 грудня 2017 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2017. Ч. 1. С. 21–23.

36. Налуцишин В.В. Гносеологія сутнісних характеристик (ознак) правового порядку. *Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії: матеріали міжнародної юридичної науково-практичної конференції.* (м. Львів, 15–16 грудня 2017 р.) Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2017. Ч. 1. С. 21–23.

37. Налуцишин В.В. Філософсько-правові основи дослідження принципів правового порядку. *Право, суспільство, держава: форми взаємодії*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Київ, 12–13 січня 2018 р.). К.: Центр правових наукових досліджень, 2018. С. 115–118.

38. Налуцишин В.В. Онтологічні особливості дослідження соціального контролю у правовому вимірі. *Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Дніпро, 12–13 січня 2018 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2018. С. 137–139.

39. Налуцишин В.В. Філософсько-правова рефлексія видів соціального контролю. *Роль права та закону в громадянському суспільстві*: Міжнародна науково-практична конференція. (м. Київ, 9–10 лютого 2018 р.). К.: Центр правових наукових досліджень, 2018. С. 102–106.

40. Налуцишин В.В. Співвідношення соціального та правового порядку. *Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як Європейської держави*: матеріали XXII щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів Хмельницького університету управління та права. (м. Хмельницький, 24 березня 2018 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 19–20.

41. Налуцишин В.В. Вплив громадянського суспільства і правової держави на формування правового порядку. *Актуальні проблеми юридичної науки*: збірник тез Міжнародної наукової конференції «Сімнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року): [у 2-х ч.]. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2018. Ч. 1. С. 21–24.

ANNOTATION

Nalutsushyn V.V. Philosophic and legal paradigm of social control as a mean of assurance of legal order. – Printed as a manuscript.

Thesis to obtain scientific degree of a Doctor of Sciences under the specialization 12.00.12 – Philosophy of law.– Lviv Polytechnic National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine. – Lviv, 2018.

The thesis is dedicated to there search of conceptual philosophic and legal approaches to understanding of social control as a mean of assurance of legal order. It has been proved that order and stability in a society depend on a number of social factors among which social order as a mean of self-regulation of society, the aim of which is to regulate social relations, plays an important role. The said issue becomes even more important in a legal dimension where social control is used as a decisive factor in formation of the legal order. At the same time uniqueness of social order is in its ability to engage with any social system and obtain specific historical form which corresponds to political, economic and cultural order of any society.

During the whole history of development of the society there were numerous attempts to overcome certain unwelcome types of human behavior by different means as well as to engage them to act beneficially for the society or at least not to violate requirements of social norms. With this end in view each society was creating a system of social (civic and legal) control which included different means which made existence of legal order possible. The aim of the social control was to reduce violations of the established social norms and social values enshrined in them.

It has been proved that social control as one of the important functions of society's management, the aim of which is to sustain established social and legal order is based on the system of values which constitute a basis for social organization. Therefore, analysis of social control in its relation with a legal order has been carried out in the historical retrospective through the prism of basic values which dominate in a society and which are enshrined in social principles and norms. Basic stages of development of social control as a mean of assurance of legal control

have been distinguished.

It has been proved that social control as a basic mean of assurance of legal order, has an organizational and self-organizational component which is demonstrated in three aspects: social control as a result of organizational legal relations – legal (governmental) control. Legal control – is a mean of organization of a social system which ensures social (legal) order through internal influence of governmental power on a society through positive law; social control as a mean of self-organization of a social system which ensures social (legal) order through available self-established social norms (civic control).

Principles of social control include the following: independence of the institutes of social control; massiveness – abundance of the forms of social control on the whole society; publicity of social control – means of social control shall be applied openly; independence – subjects of social control shall be independent; inevitability – social control shall be applied to everyone who violates social norms; obligation of social control for everyone; compliance or admissibility of the measure of the impact of social control in terms of violations of norms and standards of society; harmonization – provision of control to the necessary extent (independence of individuals where their actions do not contradict to the rights of other members of the society and do not undermine grounds of the social system per se; dynamism – means of social control shall change depending on individuality and adjust to the conditions of different social environments; regularity – social control shall be performed regularly; efficiency – the aim of social control which is legal order shall be reached.

Functions of social control include: stabilizing – due to social control, balance is reached in a society, as well as harmony and the most important thing – legal order; educational – through socialization social control forms from an individual such a member of the society who perceives social values and norms as personal; protective – social control performs protection of each member of the society from offenses as well as protects norms and values established by society; operative – means of social control start acting as soon as any violation of social standards

becomes public; regulatory – social control is a mean of regulation of people's behavior; preventive – social control is composed of a complex of means which act to prevent deviant behavior; coordinating – social control is a mechanism of coordination of interaction of individuals and activities of a society; organizational – social control promotes self-organization of people into in one unit and sharply responses to desocialization of personality; rehabilitation – social control acts with regard to offenders in order to return them to the society for recognition by an offender on his own that he is a member of the society.

It has been proved that the system of social control is composed of the following elements: socializing; subject-object; normative; methodical. Quantors (attributes) of social control as a mean of provision of legal order, include: process of performance of social control is closely related to legal order (state of legal order depends on efficiency of social control); social control performs influence on a society; social control is a result of evolution social development of the society; it provides for social needs and stability of existence of a state and of the society generally; education of the members of the society is carried out through social control; social control also affects individuals and the society with the assistance of formal and informal sanctions; it is enshrined on all the level of functioning of the social system; it forms positive settings in an individual and overcomes aggression and social conflicts; it promotes adoption, acceptance by an individual of the norms, values and models of lawful behavior; consolidates and regulates activities of all members of the society; it has an appropriate set of methods that affect the individual and society.

Under the legal order, from the philosophical and legal point of view, it is proposed to understand legal status of the organization of legal relations, which is provided by the state and society (self-organization) and implemented through a system of normative legal, non-legal (social norms) regulation and self-regulation.

Explication of legal order through disclosure of its features which reveal its attributes, features and determine the similarities or differences of legal order in comparison with other social and legal phenomena has been carried out. Combination

of these features allows us to determine the place of legal order in the social and legal system. Features of legal order has been distinguished: legitimacy of legal order, which means, first of all, that it is not supported by the ruling authorities but approval by the majority of the members of the society; submission to control by public society; possession of various means of governmental influence; regularity – legal order is a complexly organized system, the elements of which include: norms of law, which consolidate social values; subjects or participants in the legal order; acts of implementation and application of legal norms; legal relationship; legal consciousness and legal culture; governmental and voluntative character – legal order reflects the will of a particular state and specific citizens of this state, taking into account all the peculiarities of this state; legal order contains formal guidelines in legal norms and values within which a person realizes his rights and obligations.

Taking into account the dominant feature of legal order in the scientific literature as a state legal phenomenon, features of legal order, from the philosophical and legal point of view, have been revealed: the state of legal order depends on the state of social order; legal order reflects a social compromise and expresses the needs, goals and interests of society; dynamism and stability of legal order; deliberately-volitional character – legal order can be observed only with the will and consciousness of people; legal order is an expression of justice, freedom and equality; focus on social progress; common to all mankind and concrete historical character; legal order forms people's respect for the law.

It has been proved that the phenomenon of social control is closely connected with the issue of establishing a social order, the decisive role in maintaining of which has an understanding of social control as a result of regulation (organization) and self-regulation (self-organization). Social order is a prerequisite for the existence of a society, because as long as there is order – there exists a society. Just as a society depends on order, and the order depends on society. If a society is ready for change, it is mutually agreed, a single whole, then the order becomes more flexible to internal changes in society.

Organization of social control means control by the state by legal means.

Organizations of the law and order typically has the following features: social system artificially created by a man; functioning of the system provided by a man, in particular, by the appropriate bodies and officials, duly authorized thereto; the duty of the organization of the order imposed on the state; organizational and legal means of ensuring legal order as appropriate means, forms, mechanisms, which are enshrined by the state for protection of interests of the whole society; governmental (legal) control exercised by the state, which is the main instrument for achieving legal order through organizational aspects.

It has been proved that the basis of social and legal order is the processes of self-organization. Self-organization of legal order is characterized by the following features: it is the basic element of the organization of law and order, on the basis of which the state organization of legal order is carried out; clear awareness by the subject of its social interests, which are realized voluntarily and naturally; dependence of the quality of self-organization of legal order and its forms on the quality of legal regulation of social relations; dependence on the level of culture and justice in a society.

Keywords: social control, legal control, civic control, social order, legal order, legal synergy, organization and self-control of the legal order.

LIST OF PUBLICATIONS ON THE TOPIC OF THESES:

in which the main scientific results of the thesis were published:

1. Nalutsyshyn V.V. Social control in provision of legal order: the philosophical and legal idea and its modern development. Khmelnytskyi: Khmelnytskyi University of Management and Law, 2018. 337 p.

2. Nalutsyshyn V.V. To the issue of philosophical comprehension of the formation of the relationship of social control and legal order. *Our Law*. 2016. № 5. P. 167–171.

3. Nalutsyshyn V.V. Formation of legal order in the historical retrospective of social control. *European perspectives*. 2017. № 1. P. 44–49.

4. Nalutsyshyn V.V. Genesis of philosophical and legal ideas about social control and its interrelation with the legal order in ancient China. *Our Law*. 2017. № 2. P. 132–138.

5. Nalutsyshyn V.V. Valuable foundations of social control and legal order in the philosophy of Ancient Greece. *European perspectives*. 2017. № 2. P. 120–128.

6. Nalutsyshyn V.V. Humanism as the basis for understanding social control and legal order in the philosophical and legal views of M. Montaigne, F. Petrarch and N. Machiavelli. *Scientific herald of Uzhgorod National University*. Series «Law». 2017. Publication 45. Volume 2. P. 163–166.

7. Nalutsyshyn V.V. Freedom as the basis of understanding of social control and legal order in the philosophical and legal views of M. Luther, J. Calvin, J. Boden and T. Campanelli. *Scientific herald of International Humanitarian University*. Series «Jurisprudence». 2017. № 27. P. 8–9.

8. Nalutsyshyn V.V. General principles of research of social control and legal order in the philosophy of the law of the Renaissance. *Comparative and analytical law*. 2017. № 2. P. 227–229.

9. Nalutsyshyn V.V. Human rights as a valuable basis for understanding social control and legal order in the Modern age. *Constitutional and legal academic studies*. 2017. № 2. P. 5–14.

10. Nalutsyshyn V.V. Philosophical and legal analysis of the discursive concept legal «legal order/social order». *Scientific journal «European Science»*. 2017. № 2. P. 89–93.

11. Nalutsyshyn V.V. Institutional configuration of social order: philosophical and legal dimension. *Philosophical and methodological problems of law*. 2017. № 2 (14). P. 197–209.

12. Nalutsyshyn V.V. Development of philosophical and legal concepts on social control and its interconnection with the legal order during the Middle Ages. *Scientific herald of Uzhgorod National University*. Series: Law. 2017. Publication 45. Volume 2. P. 167–170.

13. Nalutsyshyn V.V. Religious and moral values as the basis for

understanding the social and legal order in the teachings of Augustine Aurelius, Thomas Aquinas and Marcy Padouansky. *Herald of Mariupol State University*. Series: Law. 2017. Publication 13. P. 92–97.

14. Nalutsyshyn V.V. Philosophical and legal understanding of social control and legal order in the works of F. Bacon, T. Hobbes, D. Locke and H. Grotius. *State and regions*. Series: LAW. 2017. № 3. P. 75–79.

15. Nalutsyshyn V.V. Humanistic insight into social control and legal order in philosophical and legal views C.L. de Montesquieu, J.J. Rousseau, Voltaire, B. Spinoza and S. Pufendorf. *Prykarpatskyi legal herald*. 2017. № 3. P. 18–21.

16. Nalutsyshyn V.V. Ideal interpretation of social control and legal order in the German classical philosophy. *Scientific herald Lviv State University of Internal Affairs*. Legal series. 2017. № 3. P. 268–279.

17. Nalutsyshyn V.V. Insight into the social control and legal order in the philosophical and legal views of I. Kant, I. Fichte, F. Schelling, G. Hegel and L. Feuerbach. *Legal scientific electronic journal*. 2017. № 4. P. 183–187.

18. Nalutsyshyn V.V. Formation of philosophical and legal ideas about the legal order in ancient Rome. *Law and Society*. 2017. № 4. P. 7–9.

19. Nalutsyshyn V.V. Methodology of research of social control and legal order. *Scientific herald of Kherson State University*. Series «Law Sciences». 2017. № 4. P. 142–146.

20. Nalutsyshyn V.V. Philosophical and legal substantiation of social control in the context of contradiction «man-society». *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 5–6. P. 147–152.

21. Nalutsyshyn V.V. Philosophical and legal research on the conceptual notion «legal order». *University scientific notes*. 2018. № 1 (65). P. 123–135.

22. Nalutsyshyn V.V. Philosophical and legal features of legal order as a result of organization and self-organization of society. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 1. P. 68–75.

23. Nalutsyshyn V.V. Ontological preconditions of social order: philosophical and legal dimension. *Legea si Viata*. 2018. № 2. P. 69–72.

24. Nalutsyshyn V.V. Civil society and its intentional approach to the verification of social control. *Economics and customs-legal relations*. 2018. iss. 5. P. 54–62.

which certify the approbation of the dissertation materials:

25. Nalutsyshyn V.V. Notion «order» in the philosophical wisdom of Ancient. *Fourteenth Autumn Legal Readings: actual problems of legal science*: a collection of abstracts of the International scientific conference (the city of Khmelnytskyi, 23–24 october, 2015). – Khmelnytskyi: Khmelnytskyi University of Management and Law, 2015. Part two. P. 200–202.

26. Nalutsyshyn V.V. Philosophical and legal views on social order and the rule of law in Ancient Greece. *Theoretical and applicable problems of legal science at the present stage of reforming criminal justice*: a collection of abstracts of the II All-Ukrainian scientific and practical conference (the city of Khmelnytskyi, 15 april 2016). – Khmelnytskyi: Khmelnytskyi University of Management and Law, 2016. P. 116–120.

27. Nalutsyshyn V.V. Problems, concept, essence of legal order. *Actual problems of legal science*: a collection of abstracts of the International scientific conference «Fifteenth Autumn Legal Readings» (the city of Khmelnytsky, 21–22 october 2016). Part one. Khmelnytsky: Khmelnytsky University of Management and Law, 2016. P. 30–31.

28. Nalutsyshyn V.V. To the issue of genesis of relationship of social control and legal order. *State and Law in the Conditions of Globalization: Realities and Prospects*: materials of participation in the International scientific and practical conference (the city of Dnipro, 3–4 february 2017). Dnipro, 2017. P. 96–99.

29. Nalutsyshyn V.V. Formation of the idea of just law and order as a result of social control in the philosophy of Ancient China. *Justice in law: theory and practice*: materials of participation in the International legal scientific and practical conference (the city of Kyiv, 23 february 2017). Kyiv, 2017. P. 18–19.

30. Nalutsyshyn V.V. To the issue of the relationship between social control

and legal order through the prism of value approach. *Actual issues of public and private law in the context of modern processes of reforming the legislation*: materials of participation in the International scientific and practical conference (the city of Kherson, 14–15 april 2017). Kherson, 2017. P. 173–176.

31. Nalutsyshyn V.V. Philosophical and legal comprehension of the relationship between social control and legal order in the countries of the Ancient East. *From civil society to a state with the rule of law*: materials of participation in the XIII International scientific and practical conference (the city of Kharkiv, 21 april 2017). Kharkiv, 2017. P. 94–97.

32. Nalutsyshyn V.V. To the issue of the genesis of the relationship between social control and legal order in the era of the Reformation. *Modern law-making: questions of theory and practice*: materials of participation in the International scientific and practical conference (the city of Dnipro, 2–3 june 2017). Dnipro, 2017. P. 122–124.

33. Nalutsyshyn V.V. Understanding the idea of legal order in the philosophy of the law of the Ancient Rome. *Features of the development of Ukrainian legislation in the context of the European integration processes*: materials of participation in the International scientific and practical conference (the city of Kharkiv, 2–3 june 2017). Kharkiv, 2017. P. 15–16.

34. Nalutsyshyn V.V. The ideological and value basis of social control and legal order in the Kant's philosophy of the law. *Public and Private Law: Constitutional Principles and Innovative Trends*: materials of participation in the International legal scientific and practical conference (the city of Kharkiv, 22 june 2017). Kharkiv, 2017. P. 20–22.

35. Nalutsyshyn V.V. Ontological features of the functions of legal order. *Modern state creation and law-making: questions of theory and practice*: materials of the international scientific and practical conference (the city of Odessa, 8–9 december, 2017). Odessa: NGO «Black Sea Fund of Law», 2017. Part. 1. P. 21–23.

36. Nalutsyshyn V.V. Epistemology of essential characteristics of legal order. *Actual issues of the development of law and legislation: scientific discourses*:

materials of the international legal scientific and practical conference (the city of Lviv, 15–16 december, 2017). Lviv: Western Ukrainian organization «Center of legal initiatives», 2017. Part 1. 124 p.

37. Nalutsyshyn V.V. Philosophical and legal bases of the research of legal order's principles. *Law, society, state: forms of interaction*: materials of the international scientific and practical conference (the city of Kyiv, 12–13 january, 2018). K.: Center for legal scientific researches, 2018. 120 p.

38. Nalutsyshyn V.V. Ontological features of the research of social control in the legal dimension. *Modern scientific researches of representatives of legal science – progress of legislation of the Future Ukraine*: materials of the international scientific and practical conference (the city of Dnipro, 12–13 january, 2018). Dnipro: NGO «Legal world», 2018. 140 p.

39. Nalutsyshyn V.V. Philosophical and legal reflection of social control's types. *The role of justice and law in civil society*: International scientific and practical conference (the city of Kyiv, 9–10 february, 2018). K.: Center for legal scientific researches, 2018. P. 102–106.

40. Nalutsyshyn V.V. Correlation of social and legal order. *Administrative and legal bases for the development of Ukraine as the European state*: materials of the XXII annual scientific conference of scientific and pedagogical workers, doctoral and postgraduate students of Khmelnytsky University of Management and Law (the city of Khmelnytsky, 24 march, 2018). Khmelnytsky: Khmelnytskyi University of Management and Law, 2018. P. 19–20.

41. Nalutsyshyn V.V. Influence of civil society and the rule of law on the formation of legal order. *Actual problems of legal science*: a collection of theses of the International scientific conference «Seventeenth Autumn Legal Readings» (Khmelnytsky, October 19–20, 2018): [in 2 ch.]. Khmelnytsky: Khmelnytskyi University of Management and Law, 2018. Part 1. P. 21–24.

ЗМІСТ

ВСТУП	26
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИКО-АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ З ПРАВОВИМ ПОРЯДКОМ	39
1.1 Зародження філософсько-правових уявлень про ціннісну природу соціального контролю та його взаємозв'язок з правовим порядком	39
1.1.1 Ціннісна основа формування соціального контролю та правового порядку	39
1.1.2 Філософсько-правове осмислення соціального контролю та порядку у країнах Стародавнього Сходу	46
1.1.3 Філософсько-правове тлумачення соціального контролю та порядку в період Античності	56
1.2 Розвиток філософсько-правових уявлень про ціннісну природу соціального контролю та його взаємозв'язок з правовим порядком у Європі	70
1.2.1 Релігійно-моральні цінності як підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку в період Середньовіччя ...	70
1.2.2 Гуманізм та свобода як підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку в епоху Відродження	75
Висновки до розділу 1	83
РОЗДІЛ 2 СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ТА ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ У XVIII-XX СТ.СТ.	86
2.1 Права людини як ціннісне підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку у філософії права Нового часу	86
2.2 Ідеалістичне тлумачення соціального контролю та правового порядку у Німецькій класичній філософії	91

2.3 Формування філософсько-правової концепції соціального контролю у взаємозв'язку з правовим порядком у XIX-XX ст.ст.	98
Висновки до розділу 2	114
РОЗДІЛ 3 МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЯК ЗАСОБУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ	117
3.1 Методологія дослідження соціального контролю та правового порядку у соціальних системах	117
3.2 Синергетичний метод (метод самоорганізації соціальних систем) як системоутворювальний у дослідженні правового порядку ...	128
3.3 Моделювання й еволюціонування соціального контролю та правового порядку як самоорганізованих систем	150
Висновки до розділу 3	161
РОЗДІЛ 4 ГНОСЕОЛОГІЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ТА ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ В ДОКТРИНІ ПРАВА	163
4.1 Філософсько-правові модуси денотату соціального контролю в доктрині права	163
4.1.1. Сегрегація наукових підходів у розумінні поняття «соціальний контроль»	163
4.1.2. Система та сегменти (соціалізаційний, суб'єкт-об'єктний, нормативний, методичний) соціального контролю	165
4.1.3. Квантори соціального контролю як умова підтримання цивілізаційного гомеостазу: правовий та громадський контроль	174
4.2 Інституційна конфігурація соціального та правового порядку	182
4.2.1 Формат онтологічних складових соціального порядку	182
4.2.2. Правовий порядок: його референція та експлікація	191
4.2.3 Артикуляція функцій та принципів правового порядку	206
4.3 Амбівалентність гносеологічного взаємозв'язку: соціальний	

контроль – правовий порядок	213
Висновки до розділу 4	224
РОЗДІЛ 5 ІНВАРІАНТИ ОНТОЛОГІЧНОГО СИНТЕЗУ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНОГО СТАТУСУ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЯК ЗАСОБІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ В УКРАЇНІ ...	228
5.1 Громадянське суспільство та його інтенційний підхід до верифікації соціального контролю	228
5.2 Постнекласична парадигма дескрипції правової соціальної держави у реалізації правопорядку	262
Висновки до розділу 5	324
ВИСНОВКИ	327
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	342
ДОДАТКИ.....	398

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку Української держави, коли здійснено радикальні правові та соціально-економічні перетворення, у правовій системі змінюється роль інституту соціального контролю. Відбувається трансформація підходів до управління суспільством (передовсім його контрольних функцій), в яких громадянське суспільство активно бере на себе управлінські повноваження. Має місце стрімке зростання рівня правосвідомості громадян, активний розвиток інститутів громадянського суспільства, які здатні ефективно здійснювати соціальний контроль та впливати на управління державою.

У цих невивадкових процесах відбувається поступова побудова правової держави, яка юридичними засобами повинна гарантувати і захищати права людини, а також основні соціальні цінності, які закріплені правом. Отже, соціальний контроль (і громадський, і правовий) стає дієвим засобом формування і підтримання правового порядку. При цьому перевагою соціального контролю є значно ширше коло наявних засобів впливу на поведінку громадян, які не обмежуються лише правовими засобами, а акумулюють в ній систему моральних, етичних, релігійних, психологічних та інших засобів. Квінтесенційною метою соціального контролю є формування правопорядку, а його завданням є приведення поведінки людини у відповідність до вимог соціальних, зокрема правових норм.

Поряд з цим, у теоретико-правових і філософсько-правових дослідженнях з проблем соціального контролю відсутні наукові праці монографічного характеру, де розглядалися б його взаємозв'язки з іншими соціальними та правовими явищами, зокрема із правовим порядком. Розкриття стану філософсько-правового дослідження цих явищ вимагає ґрунтовного вивчення міждисциплінарних здобутків – філософської, соціологічної, психологічної, історичної, правової та іншої наукової літератури для окреслення вже вивчених питань і виявлення наукових прогалів у певній хронології.

Аналіз концептуальних підходів до формування філософсько-правової концепції соціального контролю у взаємозв'язку з правовим порядком у XIX–XX ст.ст. зосереджений на основних підходах, де соціальний контроль розглядався як такий: що гармонізує суспільство (О. Конт, Дж. Мілль, Г. Спенсер, Г. Тард, Е. Росс, Р. Парк); що досягається насильницьким шляхом (Ф. Енгельс, К. Маркс, М. Вебер); де його та правового порядку формоутворювальним чинником визнавалась людина як особистість (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Г. Кельзен, Л. Дюгі, У. Самнер).

У сучасній літературі виділено такі підходи до соціального контролю: це саморегуляція суспільних відносин (Ю. Аксененко, Я. Гілінський, С. Кравченко та ін.); регулювання суспільних відносин (В. Бакіров, А. Кравченко, Б. Шаповалова та ін.); засобів впливу на поведінку людини (Є. Андрієнко, Д. Арабаджієв, Є. Кузнєцова, Дж. Місіоніс, Є. Цишковський, Дж. Шелі та ін.); як забезпечення рівноваги, стабільності і порядку (О. Данильян, А. Шинкарьов та ін.); через нормативно-ціннісне регулювання (Н. Аберкромбі, Д. Геррод, В. Кудрявцева, Т. Лоусон, Л. Петражицький, Б. Тернер, С. Хілл та ін.); система засобів, що визначає критерії допустимої поведінки (С. Вітвіцький, О. Зубарева та ін.); реалізація основних принципів демократії (Д. Арабаджієв); засіб, що забезпечує співвідношення між суспільством і людиною (Р. Парк).

Усю багатоманітність трактувань правового порядку можна систематизувати та розглянути як систему щодо відповідності змісту правового порядку: поняття правового порядку розкривається через суспільні відносини (І. Жилка, А. Колодій, В. Копейчиков, А. Крижановський, С. Лисенков); розуміння правового порядку як урегульованість чи впорядкованість (В. Бабаєва, О. Лісюткін); правовий порядок трактується через поняття «порядок» (А. Мелехін, А. Черданцев); правовий порядок – як правовий стан (режим) (М. Кравчук, Ю. Крисюк, В. Лазарева, А. Мелехін, Н. Панаріна, П. Рабінович, О. Скакун, А. Черданцев, П. Шляхтун); правовий порядок розглядається через законність (В. Корельський, М. Кельман, О. Мурашин, В. Перевалов).

Водночас, окремі питання, що стосуються досліджуваної проблематики знайшли своє відображення у працях вчених-правників Д. Андреева, Н. Бортник, Т. Гарасиміва, В. Грищука, О. Грищук, О. Гуміна, Н. Гураленко, І. Жаровської, І. Личенко, С. Максимова, О. Омельчука, В. Ортинського, О. Остапенка, А. Романової, С. Сливки, А. Токарської, І. Хомишин та ін.

Отже, поглибленому аналізу проблеми сприяють попередні правові, філософські, соціологічні та психологічні напрацювання, які стосувались поняття, ознак, різновидів соціального контролю та правового порядку. Однак сучасного комплексного концептуального філософсько-правового дослідження соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку проведено не було, а це, зважаючи на вагомість проблематики, актуалізується нинішніми переломними етапами розвитку права і суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукове дослідження виконане у відповідності до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року; спрямоване на реалізацію Стратегії сталого розвитку «Україна–2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 року №5/2015 та відповідає вимогам Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11 липня 2001 року (ст. 3).

Дисертацію виконано в межах теми науково-дослідної роботи Львівського державного університету внутрішніх справ «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0116U004758).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є концептуальне розкриття філософсько-правової парадигми соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку.

Для досягнення цієї мети в роботі поставлені такі *завдання*:

– проаналізувати ціннісну основу формування соціального контролю та правового порядку в історичній ретроспективі;

- відтворити філософсько-правове осмислення соціального контролю та порядку у країнах Стародавнього Сходу;
- проаналізувати філософсько-правове тлумачення соціального контролю та порядку в період Античності;
- розглянути релігійно-моральні цінності як підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку в період Середньовіччя;
- розкрити гуманізм як підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку в епоху Відродження;
- розглянути права людини як ціннісне підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку у філософії права Нового часу;
- виявити ідеалістичне тлумачення соціального контролю та правового порядку у Німецькій класичній філософії;
- проаналізувати формування філософсько-правової концепції соціального контролю у взаємозв'язку з правовим порядком у XIX–XX ст.ст.;
- визначити методологію дослідження соціального контролю та правового порядку у соціальних системах;
- розглянути синергетичний метод (метод самоорганізації соціальних систем) як системоутворювальний у дослідженні правового порядку;
- здійснити аналіз моделювання та еволюціонування соціального контролю і правового порядку як самоорганізованих систем;
- сегрегувати наукові підходи до розуміння категорії «соціальний контроль»;
- визначити систему та сегменти (соціалізаційний, суб'єкт-об'єктний, нормативний, методичний) соціального контролю;
- виявити квантори соціального контролю як умови підтримання цивілізаційного гомеостазу;
- розкрити формат онтологічних складових соціального порядку;
- розглянути референцію та експлікацію правового порядку;
- здійснити артикуляцію функцій та принципів правового порядку;
- охарактеризувати амбівалентність гносеологічного взаємозв'язку:

соціальний контроль – правовий порядок;

– проаналізувати діяльнісну складову громадянського суспільства та його інтенційний підхід до верифікації соціального контролю;

– розглянути постнекласичну парадигму дескрипції правової держави у реалізації правопорядку.

Об'єктом дослідження є сфера суспільних відносин, в якій виникає і реалізується соціальний контроль та соціальний порядок.

Предметом дослідження є зміст та загальні закономірності еволюціонування соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку у філософсько-правовому вимірі.

Методи дослідження обрані, виходячи із завдань, поставлених у роботі, з урахуванням об'єкта і предмета дослідження. До загальнонаукових методів дослідження соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку слід віднести: аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізацію, узагальнення, індукцію, дедукцію, аналогію, системний метод. Так, метод аналізу застосовувався при дослідженні правопорядку як різновиду соціального порядку (п.п. 4.2.1 – 4.2.2). Класифікація, як вид аналізу, була застосована при розгляді видів соціального контролю та соціального і правового порядку (п.п. 4.1.3, 4.2.2). Періодизація, як вид аналізу, була використана при розгляді в історичній ретроспективі правопорядку та соціального контролю (Р. 2–3).

У ході синтезування встановлюється роль і місце соціалізації та нормативного регулювання у правопорядку (п. 4.1.2). Метод абстрагування виражається у меті дослідження – формування правопорядку як результату соціального контролю (п. 4.3). Ідеалізація застосована при розгляді таких елементів соціального контролю, як соціалізація та нормативне регулювання, розглядаючи які, вдалося відштовхуватись від утворення ідеальної соціалізації та ідеального нормативного регулювання (п. 4.1.2). Метод узагальнення застосовувався також при виділенні ознак соціального порядку, ознак соціального контролю та встановлення, що ці ж ознаки притаманні правопорядку та правовому контролю (п.п. 4.1 – 4.2).

Методи індукції та дедукції дозволили охарактеризувати правопорядок як різновид соціального порядку і навпаки (п. 4.2). Аналогія простежується у способах формування правопорядку та інших правових явищах, таких, як: культура, свідомість, правомірна поведінка (Р.5). Системний підхід був застосований при розгляді правопорядку та соціального контролю як системних явищ. Це дало змогу встановити, що система соціального контролю складається з таких компонентів: соціалізаційного, суб'єкт-об'єктного, нормативного та методичного (Р. 4). Історичний підхід у дослідженні допоміг встановити еволюцію розвитку поглядів на значення правопорядку у суспільстві та роль різних засобів його досягнення (Р. 1–2).

У дослідженні використано також спеціальні класичні та неklasичні методи дослідження. Зокрема застосовано класичний соціологічний підхід, згідно з яким право є явищем динамічного життя, яке покликане забезпечити правопорядок (Р. 4–5). Відповідно до такого підходу правопорядок можливий завдяки задоволенню інтересів і суспільства загалом, і окремого індивіда, а також завдяки ефективному соціальному регулюванню суспільних відносин. Цей підхід було застосовано, зокрема, при розгляді соціального контролю як ефективного засобу соціального регулювання, який здатний забезпечити основну функцію права, відповідно до соціологічного підходу, – управлінську (право, відображаючи інтереси людей та суспільства, прагне стабілізувати, організувати та упорядкувати суспільні відносини) (Р. 4–5). Серед неklasичних підходів було використано: аксіологічний підхід (виділено історичні етапи, в яких виявлено ті цінності, які були притаманні правопорядку та соціальному контролю у певний історичний період) (Р. 1–2); антропологічний (формування правопорядку залежить від людини, її правосвідомості, готовності діяти правомірно) (Р. 5); синергетичний (соціосинергетичний) підхід було обрано як системоутворювальний у дослідженні (Р. 3) та ін.

Наукова новизна одержаних результатів визначається насамперед тим, що дисертація є першим в сучасній українській філософії права монографічним дослідженням концептуальних філософсько-правових підходів

до розуміння соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку.

У дисертації обґрунтовуються нові в концептуальному плані і важливі для практики поняття, положення і висновки, одержані особисто здобувачем, а саме:

уперше:

– здійснено філософсько-правовий аналіз інституту соціального контролю як методологічного забезпечення правового порядку і його залежності від історичних, аксіологічних, гносеологічних, онтологічних та праксеологічних особливостей взаємозв'язку соціального контролю і правового порядку;

– доведено, що феномен соціального контролю полягає у його здатності організовувати правовий порядок та набувати конкретної історичної форми, яка відповідає характеру соціального устрою. Виявлено історичні етапи розвитку соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку;

– обґрунтовано, що соціальний контроль, як одна із важливих функцій управління суспільством, метою якого є підтримання встановленого соціального порядку, має аксіологічну природу і базується на системі цінностей, які складають підґрунтя (основу) соціальної організації. Аналіз соціального контролю у його взаємозв'язку з правопорядком виконано крізь призму домінантних у суспільстві базових цінностей, які втілені у соціальних принципах і нормах;

– розглянуто правопорядок як диспасивну, відкриту, нестійку систему, виділено ознаки, які свідчать про відкритість правопорядку як системи, проаналізовано біфуркації правопорядку та встановлено їхні різновиди;

– з філософсько-правової точки зору розкрито особливості організації та самоорганізації правового порядку;

удосконалено:

– тезу про двосторонній характер соціального контролю, додатково обґрунтовано необхідність існування правового (державного) контролю та громадського контролю, що дає змогу створити ефективну систему стримувань і противаг, підвищити ефективність соціального контролю. Доведено провідну

роль громадянського суспільства у цьому процесі;

– тлумачення розуміння соціального контролю та правового порядку у Стародавній Греції, де виділено два ідеологічні періоди: міфологічний, який характеризувався імперативністю норм та дихотомічною конструкцією космос/хаос, де космос – це порядок, який є результатом діяльності богів; раціонально-рефлексивне розуміння соціального контролю та правового порядку, коли основою космологічного порядку було визнано Логос. Ціннісною основою соціального контролю визнавалась індивідуальна свобода, а справедливість та рівність у різних їхніх тлумаченнях – ціннісною основою правового порядку;

– теоретичні погляди на розвиток взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку в епоху Відродження, яка внесла цінності антропоцентризму та гуманізму, що ґрунтувались на принципі індивідуалізму (людська гідність, розкриття сутності людини і її центрального місця у суспільстві та світі на основі єдиносутності з Богом);

– погляди на розуміння соціального порядку у Новий час, основою якого були природно-правові погляди та суспільний договір. Встановлення соціального порядку пов'язувалось з дією механізму соціального контролю, який включав відмову громадян від частини своєї свободи на користь суспільства;

– теоретичний аналіз ідеалістичного тлумачення соціального контролю та правового порядку у Німецькій класичній філософії, яка внесла нові принципи, такі як: гласності, народного представництва, народного суверенітету, відповідальності держави, поділу влади, верховенства народу; взаємозалежності держави і порядку; миру як мети порядку;

– визначення поняття правової синергетики, як філософсько-правового напрямку, що вивчає нелінійні, нестійкі, нерівноважні та складноорганізовані системи, їхню здатність до еволюційного розвитку через принцип самоорганізації з метою уникнення кризових явищ та прогнозування майбутнього цих систем;

- теоретичні підходи до розкриття ознак соціосинергетики в праві;
- систематизацію теоретичних підходів до соціального контролю, запропоновано видову характеристику наявних підходів та їхні квантори (ознаки);

- класифікацію принципів соціального контролю, до яких запропоновано віднести: самостійність інститутів соціального контролю; масовість; гласність соціального контролю; незалежність; невідворотність; обов'язковість соціального контролю для всіх осіб; відповідність або допустимість; гармонізацію; динамічність; доступність; систематичність; ефективність;

- уявлення про систему соціального контролю, до якої віднесено такі компоненти: соціалізаційний, суб'єкт-об'єктний, нормативний та методичний;

- визначення поняття правового порядку, під яким запропоновано розуміти правовий стан організованості правових відносин, що забезпечується державою та суспільством (самоорганізація) та здійснюється через систему нормативно-правового, позаправового (соціальні норми) регулювання та саморегулювання;

набуло подальшого розвитку:

- питання взаємозв'язку рівня соціального контролю і змісту соціальних цінностей і норм, в яких вони закріплені. Доведено, що найбільш ефективним засобом соціального контролю виступають соціальні норми (Е.Дюркгейм), які здатні чинити примусовий вплив на індивідуальну свідомість і корегувати поведінку людини. Соціальні цінності і норми в такий спосіб здійснюють неформальний соціальний контроль, який є надійним підґрунтям і основою правового порядку;

- характеристика взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку у країнах Стародавнього Сходу, де соціальний контроль: мав односторонній характер виключно як інструмент держави; мав жорсткий деспотичний характер; розвинений апарат здійснення соціального контролю. Правовий порядок уособлювався із законом, який утверджував суспільну нерівність. Ціннісною основою порядку була справедливість, яка

закріплювалась: релігійно-моральними нормами (маат) у Єгипті; написами Вавилонських царів; у законі Карми, що розглядалась як універсальний закон справедливості в Індії;

– проблеми взаємозв'язку соціального контролю та порядку у філософії права Стародавнього Китаю здійснювалося у таких основних школах: конфуціанство (управління суспільством повинно бути організоване на засадах саморегуляції, основою порядку визнано моральні чесноти, норми і принципи, перед якими всі рівні); моїзм (була запропонована договірна теорія порядку на засадах людинолюбства); легізм (порядок розумівся як результат панування законів держави, а соціальний контроль – функція держави з наведення порядку через систему примусу та жорстокі покарання); даосизм (основою порядку було визнано Дао, який уособлював вищу чесноту і природну справедливість, перед якою всі рівні);

– уявлення соціального контролю та правового порядку у Середньовіччі крізь призму релігійної свідомості. Християнство запропонувало соціальні і особистісні цінності, які стали основоположними для здійснення соціального контролю та утвердження правового порядку. Нормативною основою соціального контролю були: релігійні норми, а переважним суб'єктом його реалізації була церква (інтердикти, енцикліки, індульгенції); корпоративні (групові) норми, які були нормативною підставою соціального контролю в межах соціальних груп; правові норми здебільшого відображали зміст феодальних правових звичаїв, які ставали основним джерелом права;

– аналіз концептуальних підходів до формування філософсько-правової концепції соціального контролю у взаємозв'язку з правовим порядком у ХІХ–ХХ ст.ст., який дав змогу виділити такі основні підходи: соціальний контроль розглядався як інструмент, що гармонізує суспільство і забезпечує підпорядкування індивідів суспільним нормам та цінностям (О. Конт, Дж. Мілль, Г. Спенсер, Г. Тард, Е. Росс, Р. Парк); соціальний контроль розглядався як такий, що досягається насильницьким шляхом, жорсткими методами апаратом примусу, а його метою є освоєння та утримання влади

(Ф. Енгельс, К. Маркс, М. Вебер); людина як особистість визнавалась формоутворювальним чинником у концепції суспільного контролю та соціального (правового) порядку (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Г. Кельзен, Л. Дюгі, У. Самнер);

- теоретичні підходи щодо виділення ознак самоорганізації правопорядку;

- класифікація функцій соціального контролю, до яких віднесено: стабілізуючу; виховну; захисну; оперативну; регулятивну; превентивну; координаційну; організаційну; реабілітаційну;

- теоретичні підходи щодо принципів формування правового порядку як виду соціального порядку, відмінностей та спільних ознак соціального і правового порядку щодо ознак, видів (правового та громадського), функцій та принципів правового порядку;

- дослідження основних ознак, яким повинно відповідати громадянське суспільство у контексті правового порядку: аксіологічна складова, самоорганізованість, системність, соціальний контроль.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що висновки та пропозиції, викладені у роботі, можуть бути використані у:

- *науково-дослідній роботі* – для більш ґрунтовного дослідження проблем соціального контролю та правового порядку;

- *законотворчості* – для вдосконалення чинного права в частині забезпечення правового порядку;

- *правореалізації та правозастосуванні* – для підвищення ролі громадянського суспільства та його впливу на правовий порядок;

- *навчальному процесі* – при викладанні в юридичних та інших гуманітарних навчальних закладах таких курсів, як «Філософія права», «Загальна теорія держави та права», «Соціологія права» (*акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у навчальний процес Хмельницького університету управління та права від 18 травня 2018 р.; акт впровадження результатів дисертаційного дослідження в освітній процес Львівського*

державного університету внутрішніх справ №40 від 24 травня 2018 року).

Особистий внесок дисертанта. Дисертація та опублікована монографія, а також фахові наукові праці, які розкривають її зміст, виконані дисертантом самостійно і становлять результати його власних наукових розробок понять та класифікацій філософсько-правової концепції соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено на засіданні кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права, міжкафедральному семінарі з розгляду дисертацій за спеціальністю 12.0012 – філософія права Львівського державного університету внутрішніх справ. Теоретичні положення та висновки дисертації були апробовані на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема, таких, як: Міжнародна наукова конференція «Чотирнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 23–24 жовтня 2015 р.); II Всеукраїнська науково-практична конференція «Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції» (м. Хмельницький, 15 квітня 2016 р.); Міжнародна наукова конференція «П'ятнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 21–22 жовтня 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи» (м. Дніпро, 3–4 лютого 2017 р.); Міжнародна юридична науково-практична конференція «Справедливість у юриспруденції: теорія та практика» (м. Київ, 23 лютого 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання публічного та приватного права у контексті сучасних процесів реформування законодавства» (м. Херсон, 14–15 квітня 2017 р.); XIII Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави» (м. Харків, 21 квітня 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасне правотворення: питання теорії та практики» (м. Дніпро, 2–3 червня 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Особливості розвитку законодавства України у контексті євроінтеграційних процесів» (м. Харків, 2–3 червня 2017 р.); Міжнародна

юридична науково-практична конференція «Публічне і приватне право: конституційні засади та інноваційні тенденції» (м. Київ, 22 червня 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики» (м. Одеса, Україна, 8–9 грудня 2017 р.); Міжнародна юридична науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії» (м. Львів, 15–16 грудня 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Право, суспільство, держава: форми взаємодії» (м. Київ, 12–13 січня 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього» (м. Дніпро, 12–13 січня 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Роль права та закону в громадянському суспільстві» (м. Київ, 9–10 лютого 2018 р.); XXII щорічна звітна наукова конференція науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів Хмельницького університету управління та права «Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як Європейської держави» (м. Хмельницький, 24 березня 2018 р.); Міжнародна наукова конференція «Сімнадцять осінніх юридичних читань» (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у монографії, 23 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях з юридичних наук, а також у 17 тезах виступів на науково-практичних заходах.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ З ПРАВОВИМ ПОРЯДКОМ

1.1 Зародження філософсько-правових уявлень про ціннісну природу соціального контролю та його взаємозв'язок з правовим порядком

1.1.1 Ціннісна основа формування соціального контролю та правового порядку

Порядок і стабільність у суспільстві залежать від багатьох соціальних факторів, серед яких важливе місце займає соціальний контроль як засіб саморегуляції суспільства, мета якого полягає у впорядкуванні суспільних відносин. Особливої гостроти вказана проблематика набуває у правовій площині, де соціальний контроль використовується разом із іншими соціальними і правовими засобами, як вирішальний фактор у формуванні правового порядку. Філософсько-правове дослідження соціального контролю та його впливу на правопорядок вимагає детального розгляду цих понять в історичній ретроспективі через призму їхнього ціннісного наповнення.

У літературі обґрунтовано тезу, що стан порядку, стабільності, рівноваги й злагоди у суспільстві значною мірою залежить від контролю та його ефективності, а тому теоретичне осмислення і дослідження правопорядку перебуває в тісному взаємозв'язку з соціальним контролем та його видами [407, с. 297].

Найважливішою умовою взаємодії у суспільстві є передбачуваність у діях та поведінці людей, якщо ж її передбачити не можливо, то така поведінка веде до дезорганізації та розладу будь-якого суспільства. Щоб цього не допустити, спільноти створюють механізми соціального контролю, які повинні консолідувати суспільство, регламентувати діяльність його членів та

забезпечити соціальний порядок, стабільність, розвиток та прогрес [239, с. 58]. Тому соціальний контроль розглядають «як об'єктивне соціальне явище, яке сформувалося у процесі еволюції суспільства і яке є результатом його розвитку» [255, с. 64].

Можна також підкреслити єдність у поглядах дослідників у тому, що феномен соціального контролю полягає у його здатності вбудовуватись у будь-яку соціальну систему та набувати конкретної історичної форми, яка відповідає політичному, економічному та культурному устрою того чи іншого суспільства.

За всю історію розвитку суспільства були численні спроби різноманітними засобами подолати небажані види поведінки людей, а також заохотити їх діяти суспільно корисно або ж принаймні не порушувати вимоги соціальних норм. Кожне суспільство з цією метою створювало систему соціального (громадського і державного) контролю, в яку входили різноманітні засоби, які уможлилювали існування правового порядку. Мета соціального контролю, таким чином, полягала в тому, щоб мінімізувати порушення встановлених соціальних норм та закріплених у них соціальних цінностей. При цьому кожне суспільство виробляло свою систему засобів соціального контролю, яка включала як переконання, приписи і заборони, так і заохочення, визнання та нагороди, які дозволяли привести поведінку людей до вимог соціальних норм.

Слід підкреслити, що соціальний контроль, як одна із важливих функцій управління суспільством, метою якого є підтримання встановленого соціального порядку, базується на системі цінностей, які складають підґрунтя (основу) соціальної організації. Тому аналіз соціального контролю у його взаємозв'язку з правопорядком видається за можливе здійснювати через призму домінантних у суспільстві базових цінностей, які втілені у соціальних принципах і нормах.

Ціннісним змістом пронизане усе людське життя, адже цінності становлять серцевину світогляду людини, міру значущості речей, явищ, подій. Цінності визначають систему пріоритетів, способи соціального визнання,

критерії оцінок, будують багаторівневі системи орієнтації у світі. Наука завжди трактувала поняття «цінність» як усталене уявлення про те, що є значущим для людини, тієї чи іншої соціальної групи, суспільства в цілому. Цінності розглядаються як такі, що визначають цілі діяльності, натомість соціальні норми визначають засоби досягнення цих цілей. Цінності, таким чином, є фундаментом, підставою, джерелом норми, завдяки чому соціальне життя набуває прогнозованої передбачуваності стосовно колективних очікувань. Все це сприяє запровадженню впорядкованості, усталеності, регулярності, передбачуваності, одноманітності в суспільних відносинах, тобто встановленню і підтриманню соціального порядку. На соціальних цінностях і нормах ґрунтуються механізми і дія соціального контролю [513, с. 117].

Поняття «цінність» виникло наприкінці XVIII століття у зв'язку з переглядом традиційного обґрунтування етики. Найбільш детально воно було розглянуте Німецькою класичною філософією. Зокрема, у філософії Канта вживалось поняття «добра воля», метою котрої виступає людина. На початку другої половини XIX ст. вперше визначення поняття «цінність» дав німецький філософ Р.Г. Лотце, який запропонував розрізняти три сфери – дійсність, істинність та цінність. До цінностей було віднесено: справедливе, благо, прекрасне та інші вияви буття, звернені до наших почуттів, але разом з тим незалежні від нашої сваволі. В подальшому уявлення про цінність еволюціонували від визнання кінцевої найвищої мети діяльності людини як практичної корисності до утвердження цінності у найвищому значенні, як своєрідної самоцінності, якою є людина в єдності з соціумом. У цій єдності міститься джерело усіх інших цінностей [31, с. 12–14, 81].

Виділяють такі підходи до цінностей та їх сутності: об'єктивний ідеалізм (цінністю є ідеальна сутність, що існує споконвіку); суб'єктивний ідеалізм (цінність є породженням розуму і волі, свідомості людини); метафізичний підхід (цінності є природними характеристиками оцінки одних предметів і явищ у порівнянні з іншими предметами і явищами повсякденного життя); діалектико-матеріалістичний підхід (цінності виступають соціальним явищем,

яке є суб'єктивним і об'єктивним водночас); цінності є об'єктивним явищем, яке породжене відносинами об'єкта й суб'єкта [405, с. 7; 119, с. 242].

Слід погодитись, що феномен ціннісного ставлення до дійсності виражає саму суть людського буття, оскільки розкриває, чим є світ для людини та чим є і якою має бути сама людина в цій ціннісній відповідності. Структура ціннісного відношення складається з трьох компонентів: суб'єкт (ініціатор цінності), об'єкт (носій цінності) і відношення між ними (опредмечування й розпредмечування цінності). Цінність має суб'єктно-об'єктний характер, визначаючи собою взаємозв'язок людської суб'єктивності з об'єктивною дійсністю: «цінність постає перед нами саме як відношення, причому специфічне, оскільки воно зв'язує об'єкт не з іншим об'єктом, а з суб'єктом, тобто носієм культурних і соціальних якостей» [203]. При цьому «цінність, яка визначає відношення людини до дійсності, виступає як діалектична єдність суб'єктивної та об'єктивної сторін суцього, що предметно розкривається в культурі, в її історичному розвитку» [515, с. 117].

Цінності і норми права повідомляють про необхідну поведінку, про вчинки, які є обов'язковими, дозволеними, забороненими, а також про негативні наслідки, що виникають у випадку їх порушення. Це актуалізує основне призначення цінностей і норм права, яке полягає в регулюванні суспільних відносин, що вони здійснюють через певну оцінку, яка в них міститься. Таким чином здійснюється оцінка суспільством тих чи інших фактів, вчинків, поведінки [378, с. 47].

Питання взаємозв'язку рівня соціального контролю і змісту соціальних цінностей також є предметом дослідження у науковій літературі. Зокрема, доведено, що найбільш ефективним засобом соціального контролю виступають соціальні норми і правила. Зокрема, на думку Дюркгейма, норми і правила, які вироблені колективною свідомістю і існують поза свідомістю індивіда, здатні чинити на індивідуальну свідомість і поведінку примусовий вплив. Тому культура, одним з найважливіших компонентів якої є система чинних у суспільстві цінностей та норм, формує поведінку людини в процесі її

соціалізації. Саме цінності і норми зумовлюють коригувальний вплив на поведінку людини в процесах міжособистісної взаємодії, де і реалізується неформальний соціальний контроль. У взаємодії з іншими людина сприймає чинні в суспільстві норми та переносить їх у власний внутрішній світ як стандарти поведінки, які відповідають панівним цінностям і нормам. У більшості випадків людина не помічає і не замислюється про контроль її поведінки, який здійснюється у такий спосіб. Однак, як тільки людина відхиляється від норми, то одразу взаємодія з іншими переконує її в тому, що існує примус і санкція, яку може застосувати суспільство або спеціально створений для цього соціальний інститут [26, с. 542].

На сучасному етапі простежуються тенденції розвитку нових підходів у формуванні соціального контролю з точки зору сучасних соціальних цінностей. Слід погодитися, що швидкість суспільних змін вимагає формування нового ставлення до соціального контролю та його функцій. Тому мистецтво соціального контролю полягає в постійній адаптації до нових життєвих умов, що виражається в нових підходах в оцінці життєвих ситуацій. Хоча соціальний контроль здійснюється на підставі закону і в межах правопорядку, великий вплив на його функціонування має громадська думка. Таким чином, ефективність соціального контролю залежить від системи «цінностей, яких дотримуються члени суспільства. Всі цінності мають також і нормативний характер, оскільки безпосередньо виражаються в соціальній поведінці» [454, с. 188].

Багато дослідників вважають, що коріння соціальних цінностей та соціального контролю можна віднайти у сім'ї, як найдавнішому соціальному інституті, що є прообразом відносин у суспільстві. Доводять, що почуття покори до батьків, яке формується в сім'ї, переростає в почуття покори в суспільстві [401, с. 205–206]. До прикладу, Конфуцій, вважав, що однією з важливих основ соціального порядку є суворий послух старшим. Не випадково філософ стверджував, що держава – це велика сім'я, а сім'я – мала держава. На його думку, у суспільстві повинен бути беззаперечний послух молодшого,

підлеглого, підданого перед старшими: батьком, чиновником чи правителем. Беззаперечний авторитет цих людей – це елементарна норма для молодших і підлеглих. Основою сім'ї, таким чином, вважалась беззаперечна покора молодших старшим, дітей батькам.

Пізніше Аристотель стверджував, що сім'я є первинною формою людської спільноти. Зразком соціальної спільноти для Аристотеля була патріархальна сім'я, в якій влада належить чоловікові. Історично сім'я і поселення виникли швидше держави, але у функціональному плані поліс первинний щодо особистості і соціальних спільнот. Для філософа держава – вища природна форма людського співжиття, що виникла в результаті об'єднання кількох сімей у поселення, а згодом близько розташованих поселень – у місто. На думку Аристотеля, держава виникла внаслідок природного прагнення людини до спільного проживання з іншими людьми. Цицерон теж вважав вихідною формою об'єднання людей сім'ю, яка була основою для виникнення суспільства. До причин виникнення суспільства філософ відносив прагнення людей до здійснення загального інтересу і необхідність охорони особистої власності [190, с. 11–13].

Отже, сім'ю вважають основною і найстабільнішою клітиною соціального організму, джерелом морального виховання, збереження культурних традицій і досвіду попередніх поколінь, яка сприяє соціалізації молодих людей, вчить їх «жити для інших». Слід погодитись з О. Контом, що добрі стосунки між поколіннями підтримують суспільну рівновагу, баланс між традиціями й новаціями, носіями яких є старші й молоді люди. Саме сім'я є тією «позитивною» силою, яка цементує суспільство, а її розпад означає розпад і загибель суспільства [574].

У родовому або первіснообщинному устрої регламентація відносин між людьми здійснювалась за допомогою стійких родинних зв'язків, звичаїв, традицій та усталених на їхній основі форм схвалюваної, допустимої чи забороненої поведінки [542, с. 14]. У первісному суспільстві соціальний контроль здійснювався через покарання (або через страх перед покаранням) за

порушення культу тотема і табу та був спрямований в основному на біологічне виживання людства [269, с. 20].

Така початкова форма соціального контролю чи самоконтролю не потребувала наявності управлінських структур, оскільки всі дорослі члени суспільства брали участь в управлінні на основі довіри і добровільного виконання соціальних норм.

Висловлюються міркування, що виникнення категорії «соціальний контроль» у сучасному розумінні пов'язане із суспільним поділом праці, природа якого обумовлює необхідність регулювання та упорядкування [332, с. 42]. Так, у результаті розподілу суспільної праці, історичного розвитку, збільшення кількості членів суспільства та їхнього територіального розселення, ускладнення соціальної структури, соціальних зв'язків усередині общини, почала виділятися група людей, яка виконувала адміністративно-управлінські функції, не пов'язані з безпосереднім забезпеченням життєво необхідними матеріальними благами. Основним їх завданням стало узгодження інтересів різних соціальних груп та виконання функцій соціального координатора чи арбітра, який би уособлював загальну волю і визначав загальне благо. Разом зі «створенням системи соціально-політичних інститутів, які взяли на себе виконання адміністративно-управлінських функцій, формується держава» [543, с. 13], яка поступово бере на себе функції соціального контролю.

Таким чином, слід погодитись, що «соціальний контроль існує з моменту формування людського суспільства і має стільки проявів і форм, скільки є форм життєдіяльності та можливостей сприйняття людиною соціального контролю, а також можливостей впливу на нього з боку суспільства» [455, с. 28]. Контроль у різних своїх проявах був відомий людству від початку його створення та утворення першого соціального інституту – сім'ї. Він був завжди дотичний до поняття порядку. Порядок у суспільстві передбачає регуляцію індивідуальної та групової поведінки, засвоєння та прийняття індивідами норм, цінностей та моделей правомірної поведінки. Такий процес є каталізатором до виконання правил суспільства, держави чи соціальної групи і забезпечується відповідними

соціальними механізмами та інститутами. Весь цей процес тісно пов'язаний з соціальним контролем [241, с. 104–105].

Однак, тут слід наголосити, що соціальний контроль, вже починаючи із первісних форм управління суспільством, мав двосторонній характер. Так у науковій літературі доведено, що «реальний контроль племені, роду, громади над тими, кому було довірене право вирішувати суспільні питання, існував вже у первісному суспільстві» [429, с. 110].

Вважається за доцільне здійснити історичну ретроспективу формування і розвитку уявлення про взаємозв'язок соціального контролю та правового порядку через призму соціальних цінностей, що лежать в їх основі. Так, перші спроби філософсько-правового осмислення соціального контролю та порядку були здійснені в країнах Стародавнього Сходу.

1.1.2 Філософсько-правове осмислення соціального контролю та порядку у країнах Стародавнього Сходу

У релігійній масовій свідомості Стародавнього Сходу існувало особливе містичне ставлення до влади, царственості, правителя. Визнання вищого божественного авторитету органічно впливало із суцього світопорядку. Звідси впливали також необмежені деспотичні повноваження правителя, що були основним елементом східної релігійної ідеології [434, с. 40]. Характерною особливістю права Стародавнього Єгипту стало те, що воно повністю було перенасичене контролью-регулювальними функціями через засилля адміністративно-командного царського апарату. При цьому порядок ґрунтувався на статусі фараона як богоподібного самодержця [50, с. 54].

В одному з найдавніших єгипетських політико-релігійних документів «Повчанні Птахотепа» розкриваються погляди верхівки єгипетських правителів на порядок у суспільстві. Птахотеп – один з найвизначніших представників єгипетської знаті, який займав пост міністра (джати), ділився своїми думками про досягнення порядку в країні та принципи управління суспільством. Було

обґрунтовано культ фараона, як прямого нащадка небесних богів, який вправі як і боги навіювати страх. Він переконаний в необхідності соціальної нерівності, адже людина з нижчим становищем – це погана людина, з вищим – добра та благородна. «Нижчі» повинні ставитися до «вищих» з покірністю і смиренням, а «вищі» не повинні бути зарозумілими, не принижувати їх і не шкодити їм. У «Повчанні Птахотепа» підкреслюється природна рівність усіх вільних («немає народженого мудрим»): обґрунтовується необхідність відповідності поведінки людини принципам «ка» – своєрідному критерію добросчесної і справедливої поведінки. Натомість покора рабів повинна бути безумовною, а покарання – жорстким і швидким [180].

У Стародавньому Єгипті для досягнення порядку існував жорсткий контроль всередині країни. Функції контролю виконували поліція явна і таємна, прикордонна варта, спеціальні охоронні загони, які спостерігали за безпекою каналів і інших важливих споруд, нарешті, служба охорони фараона і вищих сановників (охоронці) [450, с. 18]. Однак попри те, що здійснювався тотальний контроль держави за життям суспільства, єгиптяни не тільки не були обтяжені ним, але і пов'язували з державою (і перш за все з особою царя) своє благополуччя [144, с. 70].

Порядок у Месопотамії пов'язувався насамперед зі становищем царя в системі взаємин богів і людей. Царська влада не вважалася чимось спочатку властивим людському суспільству, а тому зв'язок богів і людей підтримувався без царя. Лише пізніше боги визнали царя головним засобом для найбільш ефективного здійснення цих зв'язків. Тим самим боги спрощували і централізували механізм своєї взаємодії з людьми, концентруючи його навколо фігури царя, задля кращого забезпечення соціального порядку. У священних текстах підкреслюється покладене богами на царя завдання щодо забезпечення людського соціального порядку. Під порядком месопотамці розуміли систему, що дозволяє якомога повніше задовольняти основні людські бажання, забезпечуючи достаток людям. У написах вавилонських царів акцент часто робиться на тому (Іссін, Хамураппі), що вони повинні захищати слабших, дбати

про свій народ та встановлювати справедливість [144, с. 257].

Джерелом формування порядку Індії є «Веди» (відати, ведення, знання – санскрит), що являють собою збірники релігійних та ритуальних текстів, релігійно-філософські трактати древніх аріїв, присвячені богам, космосу, людині, владі і порядку. З «Рігведи» бере початок концепція божественного закону «рити», який являє собою космічний порядок. Вважалося, що порядок установлюється спочатку на небесах і на землі вищою силою і вимагає від людини певної поведінки. За порушення порядку людину чекала божественна кара. Рита втілюється на землі у вигляді «дхарми» (мораль, ритуал, закон, розпорядження і т.д.), яка включає все коло обов'язків (в тому числі і правових) і відповідальність людини. «Дхарма» – це правила способу життя, які стосуються усіх сфер людини (економічної, соціальної, правової, особистої і т.д.) в залежності від віку і стану. Ці правила обов'язкові для всіх, але є й правила, пов'язані з походженням, родом занять, віком і т.п. [180].

Відповідно до Вед, існувало три види діяльності: Карма, Вікарма і Акарма. Кармою називалась діяльність живої істоти відповідно до законів матеріальної природи. Вікарма – це несправедлива, гріховна, злочинна діяльність, що здійснюється за своєю примхою. Акарма – духовна діяльність, яка виводила людину з-під впливу законів причинно-наслідкових зв'язків, завдяки якій кожен може повністю звільнитися від своєї карми. Таким чином, карма розглядалась як універсальний закон справедливості, згідно з яким сьогодення – це наслідок минулого і причина майбутнього.

Особливий інтерес становлять закони Ману, які закріплювали різку суспільну нерівність. В Ману утверджувався жорсткий контроль, адже індійські закони виправдовували жорстоке придушення свободи дій чи бездіяльності та надавали величезного значення покаранню. Вважалося, що покарання має божественне походження. Зі страху покарання люди виконували те, що їм властиво, і не ухилялись від своїх обов'язків: «Тільки покарання править усіма істотами, тільки покарання не спить над ними, коли вони сплять, мудрі вважають покарання (тотожним) до закону»; «якщо б цар не накладав енергійно

покарання на тих, які заслуговують на покарання, то найсильніші спекли б слабких, як рибу на рожні». Якщо покарання не вразить винуватця, то воно пошириться на його синів чи онуків: «вчинене беззаконня ніколи не залишається без наслідків для того, хто скоїв його». Отже, в Стародавній Індії порядок дотримується завдяки страху покарання. Навіть боги виконують свої обов'язки зі страху покарання. Царі і судді теж повинні дотримуватися законів і не звільняти винних від покарання. Цар, який не звертає уваги на правила закону, падає в пекло [442, с. 15, 16].

Отже, у країнах Стародавнього Сходу (Єгипет, Месопотамія, Індія) основою соціального контролю були контрольні-регулювальні функції та деспотичні повноваження правителя й адміністративно-командного апарату. Соціальний контроль здійснювався через детально розроблену систему релігійного світогляду на основі соціальної стратифікації. Ефективним засобом соціального контролю було покарання, яке вважалося невідворотним. Як висновок, можна стверджувати, що соціальний контроль у період Стародавнього Сходу: мав односторонній характер, виключно як інструмент держави; мав жорсткий деспотичний характер; був розвинений апарат здійснення соціального контролю.

Соціальний порядок уособлювався із законом, який закріплював суспільну нерівність. При цьому закони встановлювалися правителями або владними верхівками, які вважалися уособленням богів. Соціальний та правовий порядок ґрунтувався на етатистських цінностях, тобто проблеми управління державою, общиною та клановою сім'єю були первинними та вели до жорсткої регламентації всього життя людини. Поряд з цим, ціннісною основою порядку була справедливість, яка закріплювалась: релігійно-моральними нормами (маат) у Єгипті; написами вавилонських царів; у законі Карми, що розглядалась як універсальний закон справедливості у Індії.

Особливої уваги заслуговує формування теорії соціального порядку у філософії Стародавнього Китаю, доктринальною основою якої стала не міфологія чи релігія, а ритуал як підвалина, основа неба та землі. Для цієї

філософії характерно розвинене почуття покори до влади, до батька у сім'ї, до старших, предків. Правова ідеологія цієї держави характеризувалася підвищеним прагматизмом та була зорієнтована на пошук ефективних засобів управління, здатних забезпечити гармонію і порядок, що зумовило вільне співіснування різних етичних та правових учень [496].

Встановлення китайської державно-правової доктрини проходило під впливом чотирьох традиційних для Китаю навчань: конфуціанства, даосизму, моїзму і легізму. Стародавній Китай роздирали соціальні протиріччя, династичні війни і народні повстання, а тому всі чотири вчення мали на меті створити практичну теорію ідеального гармонійного суспільства та привести величезну імперію до внутрішньої гармонії, порядку. Соціальний порядок став ніби продовженням і відображенням універсального порядку, створеного Небом [201, с. 132].

Основною філософською ідеєю Конфуція є ідея гармонії, як основна умова загального космогонічного порядку, рівноваги у світі, а отже, і щастя людей. Звідси випливає, що порядок залежить від гармонії між людьми і природою, гармонії між самими людьми, що виражається в їхній поведінці, яка повинно відповідати «природному порядку», тобто чеснотам і моралі [181, с. 115–116].

Порядок, на думку Конфуція, створений і контролюється абсолютно добрим і вищим безособовим початком – Небом (Тянь), яке, саме будучи добром, призначило і світобудову бути доброю. Небо встановило порядок (Лі), наповнений чеснотою, тобто має у своєму змісті добро. Отже, добре є закладеним у програму світобудви, а зло не було створено добрим Небом як самостійний елемент світу. Зло виникає від порушення порядку, який був створений добром, тобто від порушення добра. Причиною утворення зла є люди, які не розуміють небесний порядок, не бачать його, не можуть чи не хочуть йому слідувати, виконувати його. Саме люди, на думку китайського мислителя, руйнують початкову гармонію, створюючи хаос, тим самим порушуючи і знищуючи початковий порядок. Таким чином, зло є результатом

порушення світового балансу, або впорядкованості. Воно приносить у гармонійний і впорядкований світ гармонії порушення порядку, які перетворюють його в дисбаланс і хаос, в якому все не так, як повинно бути [127, с. 16].

Сенс порядку у Конфуція розкривається в наступних його словах: «Хай батько буде батьком, син – сином, правитель – правителем, чиновник – чиновником». Тобто, філософ уважав, що досягнення порядку можливе лише тоді, коли все стане на свої місця, всі будуть знати свої права і обов'язки і робити те, що їм належить. Упорядковане таким чином суспільство повинне складатися з двох основних категорій людей: перша категорія управлінців – тих, хто думає і управляє, а друга – тих, хто працює і підкоряється. Такий соціальний порядок Конфуція розділяв і другий основоположник конфуціанства Мен-цзи, який вважав, що критерієм такого поділу суспільства на верхи і низи є не знатне походження і тим більше багатство, а тільки знання і чесноти, а точніше – ступінь близькості людини до ідеалу цзюнь-цзи [68].

Можна стверджувати, що Конфуцій був представником еволюційної концепції правопорядку, оскільки звертався до людей із закликом самовдосконалюватися, вчитися, щоб досягти рівня «цзюнь цзи». Філософ сподівався, що прийде такий час, коли ці «благородні мужі», виховані за його заповітами, займуть ключові пости в адміністрації, в державі і встановлять мудрий порядок природним чином. Найважливішою основою порядку для нього була шанобливість. Молодший завжди повинен слухати старших за віком і чином, син завжди повинен шанобливо ставитись до сім'ї і держави. Якщо держава як сім'я, об'єднана послухом мудрому батькові-правителю, то в родині немислимі заколоти і повстання [539, с. 14].

Отже, згідно з вченням конфуціанства, для того щоб упорядкувати і гармонізувати людське життя, зробити його благополучним, слід зрозуміти небесну волю і той добрий порядок речей, який вона встановила. Людина повинна побачити цей порядок, усвідомити його, жити за ним, виконувати всі його принципи і правила та не порушувати їх. Основними принципами або

головними чеснотами, встановленими Небом, яких необхідно дотримуватись задля встановлення порядку, є великодушність (Куань), повага до старших (ді), синівська шанобливість (сяо), вірність обов'язку (і), відданість правителю (чжун) та інші [127, с. 16–17]. На думку Конфуція, ці чесноти – це великий комплекс етичних норм і принципів, які становлять основу порядку та є ефективнішими, аніж регулювання на основі закону.

Мо-цзи висунув ідею договірного походження порядку, стверджуючи, що спершу між людьми не було управління і покарання, «у кожного було своє розуміння справедливості», між людьми панувала ворожнеча. На думку мислителя, люди згодом зрозуміли, що причиною хаосу є відсутність управління і старшинства та вибрали найдоброчеснішу і мудру людину Піднебесної, зробивши її сином неба, який є єдиний зразок справедливості, завдяки якому запанував порядок [187, с. 35].

Моїсти вважали, що для панування порядку потрібен стандарт моральності (фа). Вони вперше ввели термінологічно це поняття, яке потім було використано у філософії легізму і в пізніх конфуціанців у значенні «закон». Моральність для моїстів практично нічим не відрізнялась від конфуціанського розуміння, які тлумачили моральність як «людинолюбство» і «належне ставлення до людей» [458, с. 74].

Відображення контролю як функції держави щодо наведення порядку знаходимо у філософії школи Легістів: «Закон – це вираз любові до народу. Держава, яка затримується із наведенням порядку, буде розчленована... Якщо наставляти людей за допомогою справедливості, це їх розбестить, а коли люди розбещені, руйнується порядок, а там, де немає порядку, люди страждають від того, що вони ненавидять. Те, що я називаю покараннями, є основою справедливості, те, що в нашому столітті називається справедливістю, – це шлях до насильства» [582, с. 51–55].

Легісти, на відміну від Конфуція, який дуже різко протиставляв норми моралі, чесноти, нормам законодавства, надаючи перевагу першим, навпаки надали великого значення правовим нормам. Однак правова норма розумілась

як втілення контролю, який вони намагалися поширити на всі випадки життя. У легістів закон виступав як наказова форма, яку можна заповнити будь-яким потрібним вмістом. Легізм пронизаний ворожістю до людей, до їхніх особистих якостей, оскільки на їхню думку, люди – це дурні створіння, яких завжди можна підпорядкувати. Примітно, що легісти розуміли під порядком повну безвольність людей, їхню відданість влади [434, с. 122].

Згодом легісти, розмірковуючи про порядок, стверджували, що у давнину люди жили всі разом і у них не було ніякого порядку, тому-то вони і запросили собі верховного правителя, який і навів порядок. Однак, нині ж маємо правителів, але немає законів. Від цього виникає зло таке ж, як від відсутності правителя. Але мати закони і в той же час не мати можливості покінчити з безладом – все одно що не мати законів. ... Дійсно, немає більшої вигоди для жителів [Піднебесної], ніж порядок, і немає більш твердого порядку, ніж порядок, встановлений самим правителем. Шлях, завдяки якому можна стати правителем, – всемірне звеличення закону. Для того щоб зробити закон всесильним, немає більш нагальною завдання, ніж викорінення злочинів, а для викорінення злочинів немає більш глибокої основи, ніж суворі покарання [143, с. 223].

Згідно з легістським вченням, досконалим правителем може стати лише той, хто звеличує закон, ставлячи свою волю нижче за закон. Представники цього вчення чітко будували свої уявлення про порядок на основі принципу верховенства закону, стверджуючи, що сила закону укладена у викоріненні злочинів, а для цього «немає більш глибокої основи, ніж суворі покарання». Дотримання цього, відповідно до легізму, встановлює порядок у державі і не розпускає народ, адже коли «покарання незначні, це не є милосердям, а коли його кари суворі, це не є жорстокістю». Правитель обов'язково повинен спиратися на силу, а тому головне чітко встановлювати закони, згідно з якими за злочини слідує жорстокі покарання [217].

Отже, «порядок» легісти розуміли вже дещо в іншому ключі, ніж моїсти та конфуціанці. Якщо в початкові періоди старокитайської філософії порядок

полягав у мирі, то в подальшому, при посиленні позицій легістів, погляди на «порядок» поступово стали зміщуватися в бік політичної уніфікації. «Порядок» для легістів – це не «мир» і «багатство», але «сила» і «єдність» [458, с. 281–282]. Якщо конфуціанці бачили засобом досягнення порядку у Піднебесній удосконалення соціально-етнічної сторони взаємин між людьми, то легісти вважали таким засобом закон (звідси і назва цієї філософської школи). Тільки закон, що виявляється в нагородах і покараннях, здатний забезпечити порядок та підпорядкувати народ владою правителя. Кінцевою метою застосування закону легісти бачили забезпечення абсолютної влади правителя [182, с. 385].

Легісти, таким чином, відмовились від морального заохочення, обрали такий засіб соціального контролю, як правовий примус, замінили любов законом, а совість страхом перед покаранням. Заперечуючи принципи конфуціанських чеснот, основоположник легізму Шан Ян заявляв, що «доброта й любов до людей – мати проступків», в той час як істинною чеснотою є покарання. Щоб зберігати порядок у суспільстві, вважали легісти, необхідно «карати жорстоко за дрібні злочини, тоді великим нізвідки буде взятися», «роз'єднувати людей взаємною підозрілістю і доносництвом» [553, с. 39].

Згідно із вченням даосизму, основа порядку визначалася як Дао, тобто природний, закономірний порядок речей, незалежний від божественної волі або волі правителя. Дао уособлював вищу чесноту і природну справедливість, перед якою всі рівні. У такому трактуванні дао виступало як природне право. Імператор повинен так вибудувати адміністрацію, щоб порядок здійснювався сам собою і не потрібно було навіть вказівок, кожен знав би свою справу і виконував його бездоганно [496].

Прихильники цього вчення вважали, що порядок, як все інше у житті, визначається існуванням «шляху» (Дао), що діє поза волею людей. Людина не здатна осягнути цей шлях, а тому найкращим способом є не робити помилок: в управлінні державою бездіяти, тобто відмовитись від активного втручання в задалегідь визначений хід історичних подій [182, с. 385].

Для того щоб в суспільстві панував порядок, людина повинна бути

доброчесною, а основним її моральним принципом повинно бути спостереження та відсутність дій, які суперечать природному процесу. Коли ж людина відступає від природних законів, то порядок у суспільстві руйнується.

Ідеальна людина впорядковує суспільство, натомість заздрість, честолюбство, суперництво, захоплення чужих територій і власності є безплідною суєтою, що руйнує спокій Дао. Як висновок, для існування у суспільстві порядку Лао-Дзи наголошував на важливості самоконтролю: слід вказувати людям, що вони повинні бути простими і скромними, зменшувати особисті бажання і звільнитися від пристрастей [17, с. 495].

Таким чином, взаємозв'язок соціального контролю та порядку у філософії права Стародавнього Китаю розглядався у таких основних школах:

1. Конфуціанство. Управління суспільством повинно бути організоване на засадах саморегуляції, оскільки для того щоб упорядкувати і гармонізувати людське життя, слід зрозуміти небесну волю і той добрий порядок речей, який вона встановила. Ключовим методом соціального управління визнавалось самоврядування, яке було побудоване на формальних правилах і стандартах соціального контролю.

Під соціальним порядком розумівся мир та гармонія між людьми і природою. Основою порядку було визнано моральні чесноти, норми і принципи, перед якими всі рівні. Основними чеснотами, встановленими Небом, визнавались гуманність, великодушність, повага до старших, синівська шанобливість, вірність обов'язку, відданість правителю та ін. Ці чесноти виявлялися в «ритуалі». Соціальний контроль, таким чином, проявлявся в дотриманні певного ритуалу, який означав, що кожен член суспільства повинен займати своє місце відповідно до знань і чеснот.

2. Моїзм. Була запропонована договірна теорія порядку. Причиною хаосу визнавалась відсутність управління, а мудрий правитель вважався гарантом порядку, зразком доброчесності та справедливості. Панування порядку було можливим на основі стандарту моральності, який тлумачився як людинолюбство і належне ставлення до людей.

3. Легізм. Порядок розумівся як результат панування законів держави. Закон був втіленням контролю, який легісти намагалися поширити на всі випадки життя і який можна було заповнити будь-яким потрібним змістом. Причиною відсутності соціального порядку вважалась відсутність або неналежна якість законів.

Соціальний контроль розумівся як функція держави з наведення порядку, який досягався через верховенство закону і забезпечувався через систему примусу та жорстокі покарання.

4. Даосизм. Основою порядку було визнано Дао, тобто природний, закономірний порядок речей, який уособлював вищу чесноту і природну справедливість, перед якою всі рівні. Ціннісною основою соціального порядку і контролю у даосизмі були справедливість та рівність. Вважалося, що для панування порядку в суспільстві людина повинна бути добродібною та постійно здійснювати самоконтроль.

1.1.3 Філософсько-правове тлумачення соціального контролю та порядку в період Античності

У теоретико-пізнавальному плані генеза соціального порядку та контролю проходила шляхом поступової раціоналізації початкових міфічних уявлень. Філософське обґрунтування соціального контролю та порядку виникли у всіх стародавніх народів на ґрунті міфологічних витоків. Для міфів була характерна тотожність інформативного (повідомлення про що мали місце події та знаменні діяння богів) та імперативного. Згідно з міфологічною свідомістю, земний порядок нерозривно був пов'язаний з загальносвітовим, космічним порядком, що мав божественне походження [187, с. 17–18].

Однією з країн, де найбільше міф уособлювався з порядком, була Стародавня Греція. Міфологічне мислення древніх греків являло собою інтелектуальний досвід доісторії та узагальнення інтелектуальних навичок первісності. Вчені виділяють наступні ознаки міфу: образність, наявність

загальних понять, відсутність розмежування між природним і надприродним, персоналізація сил природи, дихотомічність явищ [477, с. 23].

Основною ідеєю і темою стародавніх міфів було божественне першоджерело сформованого соціального та правового порядку. Однак у стародавніх народів можна знайти різні міфічні версії того, як повинні вирішуватися питання про спосіб і характер зв'язку божественного начала з земними відносинами. Кожен міф по своєму відображав своєрідність того ладу і того соціально-політичного порядку, світоглядне виправдання якого в ньому фіксувалось. Так, міф був одночасно основою походження і легітимації порядку, виправданням його існування і вічного, незмінного збереження, принципом і нормою його функціонування. Міф наділяв вищим авторитетом і санкціонував відповідний порядок [187, с. 18].

Філософія Стародавньої Греції розглядала порядок через моральність як благо, при чому право сприймалося як норма, яка протистоїть хаосу, аномалії та злу. Культура того часу демонструвала змагальність і підпорядкованість людини нормам звичаєвого права на засадах юридичної рівності, яка забезпечувала упорядкованість суспільних відносин. Людина розглядалася як суперечлива істота, в основі якої лежать два начала (аполлонічне – творче та діоністичне – деструктивне). Міфологему аполлонічного начала розуміли як порядок і гармонію, мораль і право. Міфологему діоністичного – як хаос, руйнування, злочини. Оскільки протиборство порядку і хаосу визнавалось універсальним, то воно сприймалося як онтологічне начало буття, в якому єдність і боротьба протилежностей заявляють про себе як джерело розвитку [207, с. 106].

Міфологізація уявлень про порядок формувала емоційно-образне сприйняття дійсності, засноване на дихотомічній конструкції Порядок – Хаос. При цьому Порядок поставав як структурність, упорядкована єдність, визначеність, оформленість, стрункість і закономірність процесів і явищ, а Хаос – деструктивний, безладний, невизначений, аморфний, безсистемний і непередбачуваний характер явищ і процесів [477, с. 14].

Слід погодитись, що філософія права Стародавньої Греції характеризувалась таким особливостями осмислення соціального порядку: 1) інституційну основу порядку складали закони, які давали рівні можливості для реалізації кожного вільного громадянина полісу; 2) стійка влада демократичної більшості, яка діяла і в мирний, і у воєнний час; 3) діяв інститут згоди між багатими та бідними верствами міста-держави, який включав традиції, етичні норми, засновані на взаємній довірі; 4) стійкість порядку визначалась законами; 5) ціннісні структури порядку були різноманітними (регулювали відносини власності, міжособистісні відносини, давали можливість ідентифікувати свідомість особистості з усталеними нормами і законами полісної спільноти) [427, с. 34–35].

Крім того, в добу Античності визнавалось, що в основі порядку лежать об'єктивні закони природи, які функціонують незалежно від волі й бажання людей. Такий природний порядок є первинним та виступав як категорія космологічна і щодо порядку соціального, який інтерпретувався лише у зв'язку і через розуміння закономірностей космічного «порядку» як упорядкована й структурно організована цілісність. Антична міфологія тлумачила сенс порядку через логіку розвитку світу: світ рухається від хаосу до космосу і характерними ознаками цього процесу виступають гармонія (Піфагор) та міра (Геракліт). Космос сприймався провідником і посередником божественної волі, божественного розуму, «розумного світоустрою», єдності, вічності й мудрості, уособленням закону й порядку, сталості й досконалості, а також долі й необхідності [295, с. 297].

У цілому категоріальна система навколо ідеї порядку в Античності вперше була сформульована піфагорійцями, завдяки яким філософська думка зробила крок вперед із світу, в якому панували сліпі непередбачувані сили до порядку, раціональності та істини і світу, впорядкованого розумом. Піфагорійці були першими, хто використав термін порядок, який по-грецьки звучав як «kosmos», з якого сформувалася ідея тотожності макрокосмосу (світу) і мікрокосмосу (людини) [477, с. 35].

Філософсько-правові погляди Геракліта ґрунтувались на тому, що основою космічного та соціального буття є Логос (космічна сила, всеохоплюючий розум, ототожнений з вічно «живим вогнем»), до якого необхідно слідувати. Відповідно до здатності людей охопити значення Логосу, Геракліт розрізняв мудрих і нерозумних, кращих і гірших. Життя поліса і його закони повинні, за Гераклітом, слідувати Логосу. Божественний закон є джерелом закону людського, звідси незаперечність і владна авторитетність закону [427, с. 36]. Таким чином, можна зробити висновок, що у філософії Геракліта ідея соціального контролю розкривалась через божественну природу закону людського, який мав незаперечність і владу, авторитетність у регулюванні суспільних відносин.

Розвитку філософсько-правових ідей в V ст. до н.е. торкався аналізу проблем суспільства, держави, політики і права, які невід'ємно пов'язані з проблематикою соціальної гармонії та порядку. Висловлюючись грецькою термінологією, Космос на відміну від хаосу, впорядкований, згідно з міфами, присутністю і зусиллями богів. Земні ж порядки (в тому числі і порядок людських взаємин) є частиною і наслідком загальносвітового, космічного порядку [187, с. 17].

В Античній міфології виділяють три моделі розуміння співвідношення порядку і хаосу:

1) за Парменідом, є тільки буття, що не породжене і незнищене та яке визначає порядок, в якому немає місця небуттю. Порядок однозначно трактувався як «позитивний» термін (справедливість, добро, гармонія) на противагу «негативному» хаосу. Уявлення про долю в давньогрецькій натурфілософії і міфології були пов'язані з генезисом категорій необхідності і випадковості. Розуміння необхідності у Анаксимандра здійснюється за допомогою ідеї про порядок речей, яка трансформується в ідею космічну. Анаксимандр вважає, що у Космосі закон являє собою вищий початок, що забезпечує порядок рівноправності сил. Космічний порядок у Анаксимандра регулюється відповідно до принципу справедливості;

2) у грецькій «зрілій міфології» космос-порядок народжується з хаосу, який первинний в часі і за своїм складом, з нього починається світ;

3) у Геракліта порядок і хаос рівнозначні як протилежності, що з'єднуються в гармонії. Водночас, Геракліт пов'язував поняття необхідності з ідеєю космічного закону, порядку і часу. У своїх уявленнях філософ першопричиною всього суцього визначав вогонь як найбільш явне втілення характеристики вічної зміни, контрасту і гармонії [477, с. 26–28].

Слід погодитись, що давньогрецькі мислителі були впевнені не тільки у тому, що світовий порядок (гармонія) має вплив на правовий порядок, але й у зворотному впливі. Порушення законів, обрядів та традицій, на їхню думку, тягло за собою порушення світової гармонії, що спричиняло невідворотну кару богів. Божий суд розглядався ними у двох площинах: деформація власне нормативної тканини і погіршення реального буття суспільства. У свідомості пересічних громадян страх перед покаранням з боку вищих сил розглядався як наймогутніша гарантія порядку. Поступово уявлення про те, що правопорядок окремої держави встановлюється богами, трансформувалось у тезу про божественний світовий порядок, як причину, що породжує будь-який державний та правовий порядок. Це спричинило детальну регламентацію поведінки всіх членів суспільства, вигнання або фізичне знищення тих, хто вважався потенційними ворогами встановленого релігійно-правового порядку. «Усталеність, незмінність нормативних приписів, засади неписаних конституцій вважалися принципами сакрального порядку» [275, с. 75–76]. Таким чином, згідно з Античною філософією, важливим елементом соціального контролю, завдяки якому досягався правовий порядок, була божественна його сутність і страх перед гнівом Богів.

Кожен бог в античній філософії мав свою місію: одні відповідали за стихію (наприклад, Посейдон, Деметра, Нюкта, Геліос), інші за ремесла і мистецтво (Гефест, Афіна ерга, Гермес, Асклепій), треті за любов і шлюб (Афродіта і Ерот, Гера і Гестія), четверті за війну і розбрат (Арес, Деймос, Еріда) і т.д. Однак лише головний бог – Зевс – ніс відповідальність за порядок.

На відміну від богів стародавнього Єгипту або Вавилону, які ніколи не сприймалися як особистості, а як носії константних функцій, грецькі боги були подібні до людини: вони зраджували, не дотримувались власних законів, сварились і т.д. Висловлюють міркування, що боги, які мали ті ж риси, що люди, не могли забезпечити узгоджену соціальну поведінку, стійкий суспільний порядок і організацію, оскільки самі не були еталоном, взірцем бажаної поведінки [446, с. 106].

Таким чином, на стадії становлення античної філософії духовна субстанція порядку виявляється первинною, вона містить космічне начало, формує душевну складову людини та реалізується в досконалій державі. Тому, в античній добі, коли державне та громадське життя було недостатньо розділеним, важливими елементами соціального контролю виступали моральні норми та громадський осуд.

Однак згодом концепція античної філософії поступово трансформується з «порядку – космосу» у «порядок – Логос», де Логос – це: («слово», «смысл», «задум», «порядок», «гармонія», «судження», «закон». Геракліт був переконаний, що впорядкуванню сприяє особлива енергія Логосу, яка гармонізує нерегулярні взаємодії і створює впорядкований стан матерії [443, с. 23]. Гераклітові належить відоме твердження: «Цей Космос – один і той же для всього наявного – не створив ніхто з богів і ніхто з людей, але завжди він є, був і буде вічно живим вогнем» [127, с. 61].

У той час було здійснено одну з перших успішних спроб впровадження правового регулювання суспільних відносин і контролю діяльності громадян полісу шляхом розширення простору для реалізації античною людиною індивідуальної свободи через участь в управлінні державою, у народних зборах, у праві володіння землею та рабами [509, с. 15]. Це знайшло своє відображення у філософських трактуваннях соціального контролю та правового порядку. Так, Платон у свій час стверджував про необхідність врахування інтересів суспільства та виділяв окремих суб'єктів, які б мали створювати відповідні умови [284, с. 13, 14].

Відповідно до філософії Платона, буття людей зазвичай обумовлене двома групами суперечностей (духу і плоті) та потрійним характером душі людини (розум, воля, пристрасть). Образ «колісниці душі», запряженої парою коней – «палким і бажаючим» – і керованої візником – розумом, в яскравій публіцистичній формі репрезентує не тільки уявлення Платона про людину, а й запропоновану ним модель стійкої, «ідеальної» побудови держави як способу організації суспільства [279, с. 15]. Соціальний порядок досягається лише тоді, коли кожен займається своєю справою та приносить максимальну користь суспільству. Так, рід людський природним чином розпадається на три стани, кожний з яких має займатися тим, до чого визначено своєю природою: філософи (переважає розумна частина душі), як люди всевідаючі і мудрі, повинні управляти державою; хоробрі, сильні і мужні воїни (переважає емоційна частина душі) повинні її захищати; а ті, хто чудово знає як обробляти землю, вміє збирати урожай і виготовляти ремісничі вироби, повинні працювати і годувати державу [127, с. 42].

За Платоном, природа порядку і права є ідеальною, оскільки вони нерозривно пов'язані й залежать від ідей, розуму, логіки (чинників, яких прийнято вважати «ідеальними»). Закон, на його думку, повинен виявити передусім «розум предмета», проте це розумне начало сприймається не як внутрішня властивість соціального організму, а як зовнішній чинник, що його існування і стан. Ідеальне при цьому виводилось за межі реально суцього [351, с. 438]. Однак на практиці спроби реалізувати ідеальний образ порядку не мали успіху, тому Платон міг лише в думках насолоджуватись своєю ідеальною державою, правителем і правом [416, с. 134].

Слід погодитись, що Платон створив соціально-правову теорію порядку, згідно з якою постійний перехід від зіткнення випадкових явищ і стихійних дій людей до впорядкування досягається під впливом формотворчих ідей. Ці ідеї (ейдоси) утворюють ідеальний порядок, який і знаходить своє втілення в житті людей. У гранично широкому плані порядок суспільного життя являє собою взаємопов'язані ідеї космосу, справедливої держави і окремої людської душі.

Таким чином, ідея справедливості утворює онтологічну підставу порядку, оскільки порядок втілюється в справедливій державі і справедливій людині [427, с. 42–43].

Концепція справедливого порядку Платона є результатом досягнутого рівня раціонально-рефлексивної культури мислення, здатної перевести моральні принципи в абстрактно-загальні категорії, за допомогою яких кристалізувався образ ідеального порядку, що опинився у суперечності з об'єктивним процесом розвитку античного полісу-держави. Справедливість у Платона виступає як основа порядку і як його керівний принцип. Дана категорія розкривається ним в образі поліса, який перебуває у злагоді зі справедливими помислами та почуттями громадян.

Згідно з ідеями Платона справедливість виступала в двох видах: етична – щодо приватних осіб і соціальна – щодо соціальних верств.

Свій подальший розвиток проблема соціального контролю та порядку отримала у філософській концепції суспільних відносин Аристотеля, який був учнем Платона. Критикуючи Платона, він вважав, що вчення його вчителя про ідеальну державу є абсурдним, оскільки держава є «продуктом природного виникнення», що «існує за природою і за природою передує кожній людині» та є первинною «у порівнянні із сім'єю і кожним з нас». Як і Платон, Аристотель вважав, що порядок у державі підтримується через право, «яке служить мірилом справедливості, є регулювальною нормою політичного спілкування». Однак філософ не підтримував концепцію рівності Платона, виступав прибічником існування приватної власності, в суті якої він визначав порядок, який з моменту народження людини спрямовує її до підкорення або ж до управління. Запропонована концепція рівності Аристотеля була основою розуміння соціального контролю як способу управління вищими соціальними групами над нижчими, що відбувається в результаті класової та майнової нерівності та знаходить своє вираження у подальших працях К. Маркса й інших соціологів, переважно конфліктологічного спрямування [241, с. 105].

Таким чином, загальна філософсько-естетична картина порядку Платона,

пов'язана з розумінням світу як космічного розуму, була систематизована і доповнена Аристотелем. Термін порядок, ряд, злагодженість філософ вживає у декількох значеннях:

1) порядок у соціально-політичному аспекті – це монархія, принцип, умова і сутність суспільного устрою;

2) порядок у природному аспекті – це злагодженість, яка діє у суспільстві і природі, оскільки природа і є «порядок». Як зазначає А.Ф. Лосєв, «природа» Аристотеля є те, що створює порядок всього наявного. На думку цього філософа, людський розум як початок та причина творчої діяльності людини і розум природи як початок і причина природного і закономірного улаштування речей нерозривні;

3) порядок як елемент прекрасного – краса полягає у величі і порядку [477, с. 38–39].

Крім того, за Аристотелем, людина може сформуватися лише при виникненні порядку, оскільки природа порядку формує соціальну природу людини. Природа людини розкривається в моральних категоріях, серед яких: служіння інтересам поліса виступає вищим моральним обов'язком і проявляється у властивостях людини як громадянина. При цьому варвари і раби, позбавлені громадянських якостей, моральних чеснот, позбавлені можливості жити повнокровним соціальним життям. Однак у суспільстві існують такі «аномалії», коли людина намагається протиставити себе державному порядку. Тоді у такої людини є два шляхи – остаточно втратити громадянські якості і перетворитися на тварину, або піднятися до цінностей порядку, досягнути його сутність, що властиво лише богам [427, с. 55–56].

На думку Аристотеля, суспільство перебуває в стані хаосу, соціальної напруженості і смуту до тих пір, поки в ньому не встановлено твердий порядок. Цей порядок залежить від поділу праці (за якого кожен громадянин займається своєю справою) та від соціального поділу (за якого кожний громадянин не втручається в справи інших громадян, станів, класів). Стабільним є таке суспільство, яке поділене на три класи: вищий, що складається з мудреців,

керуючих державою; середній, що включає воїнів, які охороняють його від смуту і безладдя; нижчий, що складається з ремісників і селян. На думку Аристотеля, найбільше значення для порядку має саме середній клас. Так, держава найкраще управляється в тому випадку, якщо: 1) маса бідняків не відсторонена від участі в управлінні; 2) егоїстичні інтереси багатих обмежені; 3) середній клас є більшим і сильнішим, ніж два інших [191, с. 11, 12, 153].

У цілому слід погодитись, що у поглядах Аристотеля можна виділити і ознаки правопорядку, серед яких: відносини громадян засновані на повазі до закону, спрямовані на забезпечення миру та дозвілля і сприяють державній діяльності [200, с. 311].

Аристотель, відповідно до своїх уявлень про зрівняльну та розподільну справедливість вважав, що гарантією правопорядку є справедливе управління, яке полягає в тому, щоб «всі рівні владарювали тією ж мірою, в якій вони підкоряються, і щоб кожен по черзі то повелівав, то підкорявся». Такий порядок він вважав законним, ототожнюючи ці два поняття: «порядок і є закон». У першу чергу це стосується природного закону, відноситься до сфери належного. Позитивне законодавство, на його думку, є надто «людським» [275, с. 80].

Аристотель вважав політичну владу підґрунтям порядку у суспільстві, наділяючи раціонально-ціннісну основу порядку політичним змістом. Зокрема, Аристотель наділяє моральні норми політичним сенсом, а справедливість як найважливіший «код античної культури» знаходить у вираження в образі розумного політичного порядку як стану соціально-політичного життя [296, с. 317–318]. Натомість несправедливим, на думку Аристотеля, називають того, хто порушує закон, бере зайве з інших, неоднаково ставиться до інших. Отже, якщо людина переступає закони – вона несправедлива, якщо діє відповідно до закону – справедлива, відповідно, все встановлене законом в даному разі справедливо [446, с. 209].

Отже, наприкінці свого існування філософія Стародавньої Греції характеризувалась раціоналістичними поглядами, які проявляли себе і у

розумінні правового порядку. Загальні висновки щодо розумного порядку можна звести до наступних положень:

1) метафізична природа порядку у свідомості давніх греків розкривається у взаємозв'язку трьох сутностей: світового порядку, справедливої держави і розумної людської душі. Ейдос розумної справедливості стає субстанцією порядку;

2) найважливіший «код античної культури» – справедливість – знайшов вираз в образі розумного порядку. Справедливість втілюється у справедливих привілеях і справедливих формах суспільного устрою, у справедливих вчинках громадян;

3) справедливий порядок відрізнявся змішаним типом, де присутні елементи аристократичного та демократичного правління. Античний образ розумного порядку, що пронизував усю філософсько-правову думку того часу [427, с. 59–60].

В Античній філософії простежуються витoki філософського обґрунтування соціального контролю. Хоч саме поняття «контроль» не застосовувалось, він розумівся як атрибутивний чинник суспільних відносин, який за допомогою законів має за мету врівноваження людських прагнень та пристрастей, забезпечення суспільних благ, виховання та захист своїх громадян [241, с. 105].

Розглядаючи історичні аспекти формування взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку у філософії Стародавньої Греції, можна виділити два ідеологічні періоди: міфологічний та раціонально-рефлексивний. Ціннісною основою соціального контролю визнавалася індивідуальна свобода, а справедливість та рівність у різних їхніх тлумаченнях – ціннісною основою правового порядку.

Хоча індивідуальна свобода вважалася основою соціального контролю в античності, слід не забувати про реальний стан античного поліса. Так, в найбільшому місті еллінського світу, в Афінах у період розквіту налічувалося приблизно 300 000 жителів разом з портом Пірея, проте повноправних

громадян з них – близько 30 тисяч. Решта – метекі (неповноправні громадяни) і раби, що дає підстави стверджувати про неоднозначність цінності свободи в античному світі. Тому основна суперечність соціального порядку античного суспільства – це протиріччя свободи і загального блага, блага держави в цілому. У Платона це протиріччя явно не сформульовано, але в його ідеальному суспільстві, у зразковій державі немає місця для свободи кого б то не було. Свобода громадянина стала жертвою загального блага, непорушності порядку, вона зникла, відсутня. Аристотель намагався свободу зберегти, але у нього виходило, що свобода можлива лише для вільних громадян [539, с. 26].

Категорія справедливості на ранніх етапах формування античної філософії містилася в більш загальному, синкретичному понятті, яке відображало світовий порядок у цілому. У відносинах між людьми ступенем дотримання справедливості виступав критерій належного правопорядку. Вічна справедливість ототожнювалась із правом.

Отже, специфіка концепцій соціального контролю та порядку перш за все закріплена у специфіці античної соціальності. Античний світ винайшов абсолютно новий соціальний порядок, основою якого був поліс або місто-держава, що була спільнотою повноправних громадян, об'єднаних у захисті своїх прав проти іноземців, неповноправних громадян і рабів. В античному світі з'являється зовсім нова людина – вільний громадянин, якого не було в східних суспільствах і державах. Межі свободи громадянина були визначені законом, але при цьому це були і кордони від втручання держави в його приватне життя. Тобто, на древньому Сході людина завжди була частиною соціального цілого, яка зобов'язана суспільству завжди і все, що було основою соціального порядку. Закон, звичай регламентували її статус всередині цілого, визначали людям різні повинності. Натомість громадянин античного поліса був зобов'язаний суспільству діяти за встановленим законом, і законність чи незаконність вимог суспільства-держави він міг обговорювати і вирішувати в суді перед іншими вільними громадянами [539, с. 20].

Переходячи до характеристики соціального контролю та правового

порядку у філософії Стародавнього Риму, слід погодитися зі словами американського історика і філософа В. Дюранта: «право Риму стало характерним і довговічним вираженням сутності римського духу. Як Греція стоїть в історії символом свободи, так Рим – символом порядку; Греція заповіла демократію і філософію в якості підстави особистої свободи – Рим залишив нам закони, традиції управління в якості фундаменту соціального порядку» [147, с. 111].

У філософії Стародавнього Риму мало місце обґрунтування зв'язку між правопорядком та державою. Зокрема, на думку Цицерона: «що таке держава, як не загальний правопорядок?» [563, с. 82]. Він вважав, що право забезпечує у суспільстві порядок і спокій, а свобода – це стан, протилежний хаосу. Отже, ідеальний порядок можна досягти завдяки принципу справедливості, розуму і згоди між сенатом і народом. Коли ж під питання поставлене благополуччя держави, то з відома народу правитель повинен як диктатор встановити в державі порядок [470, с. 13].

Проаналізувавши праці Марка Тулія Цицерона, можна зробити висновок про те, що управління державою здійснювалось в інтересах правопорядку (загального блага). На думку мислителя, держава як узагальнений правопорядок з його встановленнями та законами є, по суті, втіленням того, що за його природою являє собою справедливість, право. Цицерон, як і Платон та Аристотель, вважав, що позитивне право повинно відповідати справедливості і природному праву.

Цицерон розглядав державу як правове формування, «загальний правопорядок», утворення, яке було виразником загальних інтересів та узгодження позицій людей з питань права. Філософ зазначав, що причиною потреби порядку стала охорона власності, оскільки порушення недоторканності приватної та державної власності слід розглядати як порушення справедливості і права. Основна роль у концепції Цицерона відводилася уявленням про «загальне благо», «узгодженість інтересів», «загальний правопорядок». На його думку, вивчення всієї природи призводить до розуміння того, що править

світом. Цицерон вважав, що виникнення упорядкованого суспільства залежить тільки від людини, наділеної «насінням» розуму і справедливості [477, с. 40].

За Цицероном, порядок носить божественний характер і заснований на загальному розумі та справедливості. Розум є вищою і кращою частиною душі людини, а справедливість – це абсолютна цінність, найвища чеснота; мета людини, суспільства і держави – прагнення до справедливості [184, с. 47]. Цицерон одним із перших запропонував юридичне трактування соціальної справедливості, під якою розумів рівність прав людей та рівність кожного перед законом.

Слід погодитись, що внеском римської юриспруденції стало введення дихотомії публічного та приватного правопорядків. Згідно з публічним римським правом громадянин був носієм публічно-правових засад, тобто основою міцності правопорядку. «Римське поняття *statum*, яке можна співвіднести з правопорядком, було сукупністю громадян, що володіють в *comitia curiata* всією повнотою *imperium* (вищої влади), що не відокремлюють свій особистий інтерес від інтересу загального, публічного» [275, с. 81].

Общинний устрій античних держав визначав систему цінностей, яка становила основу тогочасного правового порядку. Її складовими частинами були: автономія; автаркія; патріотизм; свобода; рівність; колективізм; традиціоналізм; повага до особистості; працьовитість [249, с. 11–30].

Таким чином, концептуальними ціннісними основами соціального контролю та правового порядку у Стародавньому Римі, як і в Стародавній Греції слід визнати свободу, рівність та справедливість. До основних ідей, що формували правовий порядок, можна віднести такі: порядок мав божественний характер; держава та порядок ототожнювались; загальне благо визнавалось суттю правового порядку; метою правопорядку була охорона приватної власності.

1.2 Розвиток філософсько-правових уявлень про ціннісну природу соціального контролю та його взаємозв'язок з правовим порядком у Європі

1.2.1 Релігійно-моральні цінності як підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку в період Середньовіччя

Античність, відкривши автономію людського духу, призвела до зміни парадигми духовності та світогляду, що призвело до трансформації розуміння смислу буття на засадах християнства від матеріального до духовного. На зміну античній культурі, яка розділила чуттєвий світ і раціональний, прийшла середньовічна культура, яка закріпила панування духовного, вбачаючи в ньому трансцендентне, вічне, незмінне і досконалість світу.

Слід погодитися, що центральне місце у світогляді «серединного тисячоліття» відводилось Богу, який створив усе суще, а кожен крок людини сприймався з позицій божественного промислу. Антична міфологія також була наповнена образами божеств, проте у теоцентристському світогляді змінився сам статус Бога, який почав трактуватися як абсолют, який перебуває поза простором і часом та сам творить їх за допомогою свого великого Слова [325, с. 102].

З позицій християнської філософії розроблялася концепція Бога як вищого блага та переоцінювалися всі попередні цінності. Старий Заповіт доповнився Новим, у морально-ціннісному значенні багато в чому протилежним. Бог поставав як регулятивний принцип середньовічного світу, як кінцева ціль та цінність мислення через панування релігійної свідомості над всіма іншими сферами. В Бозі втілювалась вища досконалість та благо, він втілював триєдність Істини, Добра та Краси. Це стало своєрідним продовженням аксіологічної традиції давньої філософії, в якій виявлявся первісний синкретизм ціннісного світовідношення [413, с. 36–37].

Християнство, яке було панівним світоглядом у Західній Європі,

протягом багатьох століть виробило ті цінності й орієнтири, в яких і варто розглядати категорію порядку. Ідея порядку, яка категоріально сформувалась в античній культурі, трансформувалась у Середньовіччі в уявлення про те, що підстава існування світу знаходиться за межами чуттєвого. Порядок розглядався в межах християнської теології як незмінна, незнищенна даність трансцендентного Бога [477, с. 14, 41]. Земний церковний і суспільний порядок розглядався як такий, що визначений Богом як відображення порядку небесного. Вважалося, що поділ суспільства на священиків, воїнів (дворянство), буржуа (торговців) і селян був природнім, бо кожен має своє Богом дане призначення і місце. У середині кожного стану, який поміняти було вкрай важко, з'являлася особлива ієрархія начальників і підлеглих [15, с. 210]. Визначальною рисою Середньовіччя також був феодалізм, який формував тогочасний порядок.

Розвиток суспільства відбувався в межах релігійного світогляду, а контроль над членами суспільства здійснювався релігійними методами, які були покладені в основу християнської доктрини. Основною особливістю філософських учень того часу був їхній теоцентричний характер, тобто утвердження Бога як центру світобудови.

Августин розвивав християнську концепцію розуміння порядку, за якою всі соціальні, державні та правові установи є наслідком гріховної природи людини. На його думку, відносини управління, рабства та панування «людини над людиною» – це «природний порядок людського життя», що виник внаслідок гріхопадіння [423, с. 62]. Водночас гріховний порядок людей не суперечив задуму бога-творця. На думку Августина, гріховність державно-правового устрою життя (законів і правил «земного граду») та правопорядку взагалі склалися внаслідок первородного гріха і зберігалася через гріховність природи людини. «Природний порядок» людського життя, тобто гріховний порядок, є наслідком того, що людина – істота немічна і слабка, нездатна своїми власними силами ні уникнути гріха, ні створити на землі досконале суспільство [325, с. 106].

За Августином, через гріхопадіння людська природа є недосконалою і потребує контролю: влада необхідна, щоб забезпечити, наскільки це можливо в цьому світі, переважання справедливості і порядку. Отже, порядок та справедливість – це фактори, що сприяють досягненню благого життя в майбутньому [423, с. 62]. Добро і справедливість повинні запанувати на землі завдяки встановленому Богом вічного порядку, «Граду божого», що є найвищим благом, абсолютною нормою всього, що існує на цьому світі. Таким чином, усі чесноти і гріхопадіння людини фактично «запрограмовані» заздалегідь, тому що поведінка і життя індивіда скеровується і визначається зовнішньою божественною силою.

Теологічна критика Августином розшарованого суспільства і держави має свої межі, які закінчуються там, де починається влада, яка підтримує у суспільстві певний порядок, стежить за громадським спокоєм, вершить правосуддя. Згідно із вченням Августина, влада походить від бога і виконує функції, заплановані провидінням. Тобто, можна стверджувати, що Августин був прихильником суспільної нерівності як необхідного наслідку зіпсованості людської природи первородним гріхом. Будь-яке прагнення до рівності в цих умовах визнавалось протиприродним і таким, що заздалегідь очікує на поразку [493, с. 80–81].

Августин бачив у світі порядок. Якщо світ створений за допомогою вищої мудрості, він повинен бути влаштований максимально розумно, впорядковано, закономірно. Хоча світ і створений найдосконалішим творцем, він все-таки створений з нічого, а тому є недосконалим. Зло і безлад не від бога, а від небуття. Світ не може претендувати на те, щоб досконалістю зрівнятися з творцем, однак він є досконалий з усього, що може бути створено з нічого. Крім того, у його філософії має місце протиставлення досконалості світу та недосконалості людського сприйняття. На думку Августина, людина бачить у світі безлад, випадковість і зло через власну обмеженість, через неможливість охопити ціле світу. Філософ порівнював світ із мозаїкою, стверджуючи, що людина не може судити про красу всієї мозаїки, бачучи лише один її фрагмент.

Насправді нічого безпричинного не буває, оскільки все охоплено порядком причинного зв'язку і цей універсальний порядок встановлюється в божественному задумі і здійснюється провидінням. Навіть те, що здається злом, служить благу цілого і порядку. «Порядок є те, за допомогою чого відбувається все встановлене Богом». Зло – це частина порядку, оскільки воно служить прикрасі цілого, бо краса народжується з єдності протилежностей [307, с. 307–308].

Таким чином, земний правопорядок світських держав схильний до дії злих, демонічних сил. Щоб убезпечити людей від цього впливу, згідно з ідеями Августина, необхідна вища божественна справедливість. Підставою соціального контролю та правопорядку філософ уважав страх Божий, оскільки людина, яка боїться покарання божого, не падає у безодню зла [170, с. 22].

Розуміння соціального контролю та правопорядку як явищ, що засновані на божественних засадах у Середньовіччі, хоч було і переважаючим, однак, не єдиним. Наприклад, Марсилій Падуанський та Уільям Оккам незалежно один від одного дійшли висновку про земне, людське походження правопорядку. Марсилій Падуанський наполягав на тому, що всі закони, щоб стати чинними правовими нормами, повинні виходити від народу, натомість божественне природне право – це не правовий порядок, а як усього лиш одна з філософських наук. Згідно з Оккамою, основою державного порядку є право, носієм якого є народ [275, с. 91].

Таким чином, у Середньовіччі закріплюються онтологічні уявлення про заснування світу, що знаходиться за межами чуттєвого світу речей, які були сформовані ще в добу Античності. Так, Буття Парменіда, Ідея Платона підготували підґрунтя до появи ідеї трансцендентного Бога, який створив космічний і суспільний порядок у духовному світі західної цивілізації. У середні віки категорія порядку розглядається в рамках християнської теології: порядок як даність Бога, яка незмінна, незнищенна і нетрансформована. «Даний порядок визначає середньовічну структуру суспільства, ієрархічність, спочатку задану функціональність; в цілому, традиційний уклад життя і спосіб мислення,

який визначається визнанням великої потужності Божественного Абсолюту» [477, с. 43].

Крім того, у середньовічній філософії земний порядок повинен був відповідати божественному, який є доцільністю і благом, абсолютною нормою всього, що має бути. Людина розглядалась не як мета в собі або для себе, а як засіб здійснення божественного порядку. Вічний закон як вираження божественного розуму і волі визначав природний порядок і, отже, природне право. Середньовічний порядок будувався на покорі державній владі в контексті тих вимог, які висувала християнська мораль. Слід погодитись із тезою про те, що середньовічна філософія ґрунтувалась на протиставленні земного граду і небесного, при чому влада осмислювалась як здійснення божественного задуму [477, с. 42]. Проте, як зауважує Е. Аннерс, незважаючи на великий прогрес у багатьох галузях права, в середині століття все-таки не був вироблений правопорядок, що забезпечував одночасно гуманний і ефективний захист внутрішньої соціальної безпеки [15, с. 193].

Таким чином, у Середньовіччі соціальний контроль та правовий порядок розглядались крізь призму релігійної свідомості. Середньовічна культура зробила великий крок у зверненні від матеріального до духовного, орієнтуючись на трансцендентний, божественний світ на засадах християнства. Християнство виробило ті цінності, які стали основоположними для організації соціального контролю та правового порядку. Порядок у тогочасній філософії розглядався в межах християнської теології як даність трансцендентного Бога. Соціальний порядок вважався відображенням порядку небесного. Вважалося, що поділ суспільства на соціальні групи був природним, оскільки впорядковував суспільство відповідно до призначення кожної людини, яке визначено Богом. Соціальний контроль здійснювався здебільшого за допомогою релігійних методів церквою. Соціальний контроль всередині прошарків середньовічного суспільства здійснювався за допомогою прийнятих у них правил і норм.

Августин розвинув християнську концепцію розуміння порядку, за якою

всі соціальні, державні та правові установи є наслідком гріховної природи людини, а відносини управління та панування людини над людиною є природним порядком людського життя, який виник внаслідок гріхопадіння. Однак, гріховний порядок людей не суперечив задуму Бога-творця, який наділив людину свободою волі, але людина є істота немічна і слабка, не здатна уникнути гріха та створити на землі досконале суспільство. Оскільки через гріхопадіння людська природа є недосконалою, то вона потребує контролю, тобто необхідна влада, щоб забезпечити порядок на засадах справедливості. Августин був прихильником суспільної нерівності як необхідного наслідку зіпсованості людської природи первородним гріхом. Підставою свободи філософ вважав волю людини та її розум, оскільки тільки вільна людина здійснює свою свободу як добру волю, яка співвідноситься з Богом як з метою свого життя та полягає у дії відповідно до божественної необхідності, спрямованої на досягнення порядку. Найкращою формою правління, яка здатна забезпечити порядок у суспільстві, за Августином, є монархія. Соціальний контроль повинен здійснюватися через закон (вічний, природний, позитивний та божественний). Позитивне право повинно бути справедливим і встановлювати порядок, піклуючись про все суспільство і його загальне благо.

У Середньовіччі розуміння соціального контролю та правопорядку, як заснованих на божественних засадах, було переважаючим, однак не єдиним. Зокрема, М. Падуанський та У. Оккам дійшли висновку про їхню земну природу, яка походить від народу, а божественне природне право розглядалось не як основа правового порядку, а як філософська наука.

1.2.2 Гуманізм як підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку в епоху Відродження

Наступним етапом розвитку взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку стала епоха Відродження, яка була епохою глибоких соціальних потрясінь, відродження античної культури, зростання соціально-

політичної ролі міст, формування класу буржуазії та інтелігенції, безпосередньо пов'язаної з набранням сили наукою і мистецтвом. У таких умовах формувалась нова система цінностей, які були засновані на принципі індивідуалізму, що призвело до перегляду питань про становище людини у світі, сутності людини, її ставлення до Бога та природи. Активно обговорювалось питання гідності людини, сенсу її земного буття та місця у світі. Підставою філософії епохи Відродження, таким чином, став антропоцентризм, за якого утвердилося визнання центрального становища людини у світі на основі затвердження єдиносутності Бога і людини [554, с. 50–51].

Нова культура спиралася на античну спадщину, яка була ближчою і зрозумілішою для людини ніж богословсько-схоластична культура. Замість релігійного пояснення держави і права, нові концепції виходили з передумов про природний характер цих феноменів. Разом з тим визнання людини як індивідуальності зумовило нові пошуки обґрунтувань сутності порядку, через призму його гуманістичного спрямування [170, с. 24].

Мішель Монтень вважав, що життя людини є виправданим, коли воно наповнене моральним змістом, у досягненні якого людина повинна спиратися на себе саму і всередині себе знаходити основи моральної поведінки. Вищим досягненням людини філософ вважав автономну, незалежну від панівних думок і стереотипів, моральну позицію. Основою соціального і правового порядку вважалось служіння суспільству і принесення користі. М. Монтень під правопорядком у державі розумів упорядковане співтовариство, що «спирається на свої основні засади і виконує свої обов'язки, а також згода всіх дотримуватися його і підкорятися йому» [346, с. 134].

У філософії права епохи Відродження людина постає у центрі безмежного світу, здатною усвідомити свою велич та перетворити світ. При цьому мали місце: руйнація феодальних та виникнення ранньокапіталістичних відносин, критичне переосмислення релігійних учень, посилення авторитету буржуазних прошарків суспільства, потужний зсув у бік секуляризації,

розвиток світської культури. Ідеологія Відродження базувалась на уявленнях про державу, право, порядок, закон із скарбниці духовної культури античної цивілізації. Основною ідеєю гуманістичного напрямку стала необхідність утвердження самоцінності й автономності особи, забезпечення умов для її вільного розвитку, надання можливості людині самостійно приймати рішення [325, с. 122–123].

Загально визнаний засновник італійського гуманістичного руху Ф. Петрарка виступив проти марнослів'я схоластів, вченість яких він вважав ілюзорною. Основою соціального порядку він вважав людину як моральну істоту, яка здатна вдосконалюватися під впливом світської освіти та виховання, яке замінило схоластику. Основним методом соціального контролю, спрямованим на підтримку правового порядку, таким чином, філософ визнавав не примус, а переконання [124, с. 69].

У зв'язку з тим, що виникла нова система цінностей, у якій на першому місці стояла людина, розпочалася секуляризація, тобто звільнення від церковного впливу. Поступово всі проблеми держави, моралі і права перестали розглядатися крізь призму теології. Однак це не означає, що релігійні проблеми, які стосувалися буття Бога, добра і зла, спасіння душі, стали забуті, просто вони не знаходилися більше в центрі уваги філософії [198, с. 126].

Це можна прослідкувати, зокрема, у філософії Данте Аліг'єрі, який обґрунтував цінність і значущість життя людини, визнаючи подвійну її природу (тілесну і духовну). Стержень буття людини філософ убачав у свободі волі, яку можна реалізувати лише через поведінку людини, в результаті якої можна набути блаженство у житті та блаженство у вічності. На цьому шляху людина спирається на свої розумові можливості і її наставляє Святий Дух. Соціальний та правовий порядок, таким чином, розглядався як результат внутрішньої гармонії і наближення людини до Бога (довершеності й абсолютної гармонії) [129, с. 248].

Слід погодитись, що глибокі соціальні, філософські зміни обумовили революційні зміни у світогляді і філософії тієї епохи, зокрема:

1) антропоцентризм – світоглядна позиція, згідно з якою людина є центром всіх подій, що відбуваються у світі. На противагу середньовічному аскетизму і розумінню людини як істоти гріховної, у філософії Відродження розглядається, перш за все, земне призначення людини, її інтереси і права;

2) гуманізм – світогляд, що розглядає людину як вищу духовну цінність;

3) геліоцентризм – концепція, згідно з якою Сонце є центральним небесним тілом, навколо якого обертається Земля й інші планети;

4) пантеїзм – вчення, що об'єднувало Бога і Природу в єдине ціле. Бог у філософії Ренесансу, на відміну від Бога схоластичної філософії, зливався із законами природи, а не творив світ з нічого [313, с. 186–187].

Указуючи на особливі людські властивості порівняно з іншими істотами, філософія того часу ставила людину у виняткове становище у світі. Зокрема, у праці Д. Піко делла Мірандоли «Розмова про достоїнства людини» вона (індивід) розглядалась як центр культурного світу. Крім того, заперечувалась церковна догма, яка стверджувала, що людину створено за образом і подобою Бога. При цьому філософ стверджував про надану Богом людині можливість творити себе самостійно, за будь-яким зразком і подобою [124, с. 70]. Таким чином, стверджувалась людиномірна складова правового порядку та соціального контролю. Джаноццо Манетті у трактаті «Про гідність та велич людини» також розглядав людину як вищий результат божественного творіння, висуваючи на перше місце красу людини, що віддзеркалює красу Всесвіту. Гідність людини, на думку філософа, виявляється в силі її розуму: наскільки великою та сонцесяйною є його сила, свідчать численні величні діяння людини, її знаряддя, дивовижним чином винайдені та застосовані [444, с. 60].

Можна погодитись, що радикальні зміни, які відбулися в епоху Відродження, стали каталізаторами нових образів порядку суспільства і сприяли змінам змісту і структури інтелектуальних матриць, що визначають сутність та розвиток концепцій порядку суспільства [296, с. 318]. Так, на думку Н. Макіавеллі, у структурі держави, яка виникає для приборкання людського егоїзму та виступає вищим проявом людського духу, порядок стає

стабілізує фактором. Створюючи закони і вводячи їх за допомогою сили, держава встановлює інститути внутрішнього порядку. Крім внутрішнього порядку держави може існувати зовнішній порядок, де воля голови держави підпорядкована волі громадян. Однак образ порядку у Н. Макіавеллі багато в чому нагадує політичний режим, в якому під суспільною користю найбільше малися на увазі інтереси правителя, наділеного широкими політичними правами [427, с. 62–63].

Н. Макіавеллі відмовився від посилань на правовий теїзм і прагнув обґрунтувати концепцію порядку, не користуючись ні поняттям вищої волі, ні поняттям вищого розуму Бога. З одного боку, характеризуючи порядок, Макіавеллі розумів під ним нічим не обмежену волю єдиновладного правителя. З іншого – порядок, у його баченні, – це засіб утримання політичної влади. Правитель, створюючи закони й домагаючись їх виконання, установлює порядок і запобігає хаосу й анархії, що є завданням держави. На думку цього мислителя, правитель не повинен аналізувати трактати з етичними й теологічними спекуляціями, він змушений маневрувати між протилежними політичними силами, утримувати порядок. Загалом Макіавеллі трактував право не як інструмент досягнення порядку та справедливості, а як механізм запобігання взаємного винищення громадянами один одного [287, с. 147].

На його думку, порядок повинен залежати від волі однієї особи, тому мудрий вчитель держави, що прагне до суспільної користі, повинен усіма силами намагатися досягти єдиновладдя, і ні одна розумна людина не стане докоряти йому, якщо при улаштуванні держави він вдасться до насильницьких заходів. Тільки ті насильства заслуговують осуду, мета яких не виправляти, а псувати. Але разом з тим, правовий порядок повинен відображати і волю більшості наступним чином: хоча маса і нездатна заснувати порядок, не в змозі пізнати, що краще, але, раз пізнавши це на досвіді, вона ніколи не погодиться змінити хороший порядок [195, с. 126].

Таким чином можна стверджувати, що Н. Макіавеллі надавав перевагу насильству над іншими засобами соціального контролю [325, с. 126].

Розмірковуюючи над контролем членів суспільства, він культивує засоби примусового характеру більше, аніж заохочувальні. У центрі правового порядку, раціонально обґрунтованого Макіавеллі, виявляються не справедливість, а домінантна група, яка оточує сильного і рішучого правителя, що застосовує примус як обов'язкову умову функціонування сталого порядку на основі встановлених норм і законів. У концепції порядку Н. Макіавеллі ідеї справедливості і обов'язку замінюються ідеєю підпорядкування інституціональним структурам, а теорія створення режиму особистої влади правителя доповнюється ідеєю підтримки інститутів контролю [296, с. 318–319].

Слід погодитись, що гуманістичний дух епохи Відродження, який наслідували представники цієї епохи, ледь торкнувся ідеології Макіавеллі. У працях цього мислителя не домінувало звеличення гідності людини та вільної волі, спрямованої на добро і загальне благо (соціальний порядок), немає також міркувань про покликання людини до моральної діяльності. У фокусі цього філософа був ідеальний правитель і технологія його владарювання, яка ґрунтувалась на жорсткому соціальному контролі [183, с. 94–95].

Отже, в епоху Відродження відбувається політизація порядку суспільства, а центральною проблемою виявляються відносини громадянського суспільства і влади. У центрі порядку, обґрунтованого Н. Макіавеллі, виявляється не окремий індивід з його інстинктивними діями, а панівна група, яка є найбільш наближеною до правителя. Філософ прагне з'ясувати внутрішні і зовнішні функції порядку. Внутрішня функція порядку впливає з природи державної влади. На його думку, обов'язковою умовою функціонування стійкого порядку є примус вільних індивідів до виконання загальних справ і визнання громадянами легітимності влади. Зовнішня (соціальна) функція порядку втілюється у регулюванні соціальних процесів на основі встановлених норм і законів. Такі моральні цінності, як повага, любов, дружба підпорядковані інтересам верховної влади. Як наслідок, його модель політизованого порядку відкриває шлях до влади «жорстких еліт», які здатні

застосовувати різні правила гри (шлях «левів» і «лисиць») для збереження своєї влади та сталого порядку [427, с. 130].

Як висновок, в епоху Відродження все частіше стверджується, що порядок та соціальний контроль повинні опиратись на право та закони. Попри те, як і в епохи, що передували Відродженню, далі порядок досягається за допомогою примусу та вважається, що порядок – це втілення волі правителя. Ціннісною основою порядку та контролю в добу Відродження виступив гуманізм. Епоха Відродження називається епохою гуманізму, тому що саме в цей час Людина була усвідомлена як вища цінність.

Філософський зміст Відродження неможливо усвідомити без гуманізму. Термін «гуманізм» став одним з найбільш значущих і поширених термінів, що позначає морально-соціальні характеристики людини (вперше зафіксований у документах XV ст.). Показово, що самі гуманісти, будучи палкими шанувальниками культури Античності, запозичили слово *humanitas* (людяність) у Цицерона і Сенеки, які свого часу хотіли підкреслити, що поняття «людяність» є найважливішим результатом культури, виробленої у давньогрецьких полісах. Надалі ця лексема неодноразово вживалася і латиномовними отцями християнської церкви, яке вони використовували, прагнучи підкреслити значимість проголошеної ними моралі в порівнянні з грубою, жорстокою і нелюдською мораллю рабовласників [492, с. 555–556].

Таким чином, можна стверджувати, що епоха Відродження внесла у розвиток взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку ідеї антропоцентризму та гуманізму. Секуляризація (звільнення від церковного впливу) призвела до того, що поступово проблеми соціального контролю та правового порядку перестали розглядатися виключно крізь призму теології. Хоча людина розглядалась як така, що наділена Богом свободою волі, є творцем самої себе і може творити разом із Богом, оскільки в ній присутня його частина (Д. Піко делла Мірандола). Соціальний та правовий порядок розглядався як результат внутрішньої гармонії і наближення людини до Бога (Д. Аліг'єрі). Основою порядку вважалось служіння суспільству і принесення

користі, що проявлялось у моральній поведінці (М. Монтень). Великий акцент робився на утвердженні гідності людини як основи правового порядку (Д. Манетті). Гідність людини розглядалась через принципи рівності (відмови від станових привілеїв), справедливості та свободи, яка забезпечувалась виданням і дотриманням законів на основі природного права. Основним методом соціального контролю визнавався не примус, а переконання, яке здійснювалось під впливом світської освіти та виховання (Ф. Петрарка). Поряд з цим, у філософії правового порядку Н. Макіавеллі відрізнялась від панівної гуманістичної тенденції. Велика роль цим філософом відводилась необмеженій волі єдиновладного правителя, який створює закони і домагається їхнього виконання. Серед засобів соціального контролю філософ віддавав перевагу насильству та примусу. В цілому в епоху Відродження відбувається поступова політизація соціального порядку та поступово починають формуватися відносини громадянського суспільства і державної влади.

Реформація продемонструвала на духовному й культурному рівнях кризу феодалізму і початок становлення нових буржуазних відносин на основі нових соціальних цінностей. Церква перестала бути корпорацією, за допомогою якої можна досягти небесного блаженства, а священники виконували роль посередників між людьми і Богом. Новостворена буржуазія насамперед цінувала індивідуальні чесноти та особисту віру без посередництва церкви. Макс Вебер у роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» доводив, що саме протестантизм як породження Реформації став головним чинником становлення й розвитку капіталістичних відносин [більш детально про це: 368, с. 52–56].

Розвитку концепції соціального контролю та його впливу на правовий порядок сприяла епоха Реформації, коли визнавалася цінність земного життя, практичної діяльності людей та свобода людини, право людини самій приймати рішення з важливих для неї питань. Філософія цього часу характеризувалася прагматизмом, за якого світ розглядався як такий, що влаштований за відповідними правилами, законами. Соціальний порядок можна досягти, коли

ці закони пізнавати і жити відповідно до них, завдяки чому забезпечується християнський спосіб життя.

Дієвість цього порядку досягається, коли накази світської влади спираються на природне право (М. Лютер, Ж. Кальвін). Визнавалась необхідною співпраця церковної і світської влади для досягнення правового порядку, а протест проти влади, встановленої Богом, визнавався неприпустимим (Ж. Кальвін). Соціальний порядок розглядався через призму мирного співіснування різних соціальних груп і станів, для досягнення якого кращим засобом вважалась абсолютна монархія (Ж. Боден). Однак, Т. Кампанелла прагнув до зміни такого соціального порядку, який принижував людину, а основною причиною порушень соціального порядку філософ визнавав соціальну нерівність.

Висновки до розділу 1

Порядок і стабільність у суспільстві залежать від багатьох соціальних факторів, серед яких важливе місце займає соціальний контроль як засіб саморегуляції суспільства, мета якого полягає у впорядкуванні суспільних відносин. Особливої гостроти вказана проблематика набуває у правовій площині, де соціальний контроль використовується разом з іншими соціальними і правовими засобами, як вирішальний фактор у формуванні правового порядку. Філософсько-правове дослідження соціального контролю та його впливу на правопорядок вимагає детального розгляду цих понять в історичній ретроспективі через призму їхнього ціннісного наповнення.

Доведено, що у країнах Стародавнього Сходу (Єгипет, Месопотамія, Індія) основою соціального контролю були контрольні-регулювальні функції та деспотичні повноваження правителя й адміністративно-командного апарату. Соціальний контроль здійснювався через детально розроблену систему релігійного світогляду на основі соціальної стратифікації. Ефективним засобом соціального контролю було покарання, яке вважалося невідворотним. Соціальний контроль того часу: мав односторонній характер, виключно як

інструмент держави; мав жорсткий деспотичний характер; був розвинений апарат здійснення соціального контролю.

Відтворено історичні аспекти формування взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку у філософії Античності з двома ідеологічними періодами: міфологічне та раціонально-рефлексивне розуміння соціального контролю і правового порядку. Встановлено, що концептуальними ціннісними основами соціального контролю та правового порядку у Стародавньому Римі, як і в Стародавній Греції слід визнати свободу, рівність і справедливість. До основних ідей, що формували правовий порядок, можна віднести такі: порядок мав божественний характер; держава та порядок ототожнювались; загальне благо визнавалось суттю правового порядку; метою правопорядку була охорона приватної власності.

Підсумовано, що у Середньовіччі соціальний контроль та правовий порядок розглядались крізь призму релігійної свідомості. Середньовічна культура зробила великий крок у поверненні від матеріального до духовного, орієнтуючись на трансцендентний, божественний світ на засадах християнства. Нормативною основою соціального контролю у Середньовіччі були: релігійні (християнські) норми (канонічне право), а переважним суб'єктом його здійснення була церква (інтердикти, енцикліки, індульгенції); корпоративні (групові) норми, які були нормативною підставою соціального контролю в межах соціальних груп; правові норми здебільшого відображали зміст феодальних правових звичаїв, які були основним джерелом права. Відбувалась їхня поступова систематизація, а також рецепція римського права, зокрема через діяльність глосаторів.

Констатовано, що епоха Відродження внесла у розвиток взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку цінності антропоцентризму та гуманізму, які ґрунтувались на принципі індивідуалізму (людської гідності, розкриття сутності людини та її центрального місця у суспільстві й світі на основі єдиносутності з Богом). Поступова секуляризація (звільнення від церковного впливу) призвела до того, що згодом проблеми соціального

контролю та правового порядку перестали розглядатися виключно крізь призму теології та релігійних норм. Хоча людина розглядалась як така, що наділена Богом свободою волі, є творцем самої себе і може творити разом із Богом, оскільки в ній присутня його частина (Д. Піко делла Мірандола).

РОЗДІЛ 2

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ТА ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ У XVIII-XX СТ.СТ.

2.1 Права людини як ціннісне підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку у філософії права Нового часу

Бурхливого розвитку концепція взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку зазнала у період Нового часу, коли були розроблені такі важливі для філософії права концепції, як, наприклад, теорія соціального договору та природних прав людини. Дослідники висловили міркування, що з періоду Нового часу контроль за дотриманням невід'ємних прав людини, все частіше бере на себе держава, а контроль за діями держави бере на себе громадянське суспільство [509, с. 19]. В основі розкриття соціального порядку з того часу лежала людська природа, виражена в природному праві та природних правах, перш за все у праві людини на життя та праві на рівноправне спілкування людини з людиною [296, с. 319].

У філософії Ф. Бекона соціальний порядок розглядався через ідею ідеальної держави [більш детально про це: 368, с. 58; 371, с. 75–79]. Особливості трактування Г.В. Лейбніцем проблем правового порядку обумовлені специфікою його природно-правових поглядів. Філософсько-правове вчення Гуго Гроція націлене на затвердження правових засад досягнення миру. В епоху Нового часу, нестабільності та революцій, мислителі часто під миром мали на увазі соціальний порядок. Гроцій вважав, що «насправді найбільшу важливість становить питання про те, що краще – свобода або мир». І, судячи з позиції Гроція, безсумнівну перевагу при конфлікті цих цінностей він віддає миру, тобто порядку [183, с. 137].

Для Т. Гоббса порядок та держава – це взаємозалежні явища, які

нерозривно пов'язані, взаємодоповнювальні та необхідні форми соціальної організації, що протистоять громадянській війні й неконтрольованому насильству [96, с. 93]. Гоббс був раціоналістом, переконаним, що подібно до раціонального порядку природи можливо встановити раціональний порядок і в громадських справах людини [196, с. 286].

Виділяють три основні концепти теорії соціального порядку Т. Гоббса: а) людська природа з культом індивідуалізму; б) висування природного закону, в якому реалізуються інституційні умови регулювання суспільного життя людини-егоїста і формуються основи природного права; в) обґрунтування розумності порядку суспільства і доповнення розумністю верховної влади, які забезпечують мир і захист підданих. Важливою метою порядку, як вважав Т. Гоббс, є досягнення миру [більш детально про це: 368, с. 59–61; 371, с. 75–79].

Розуміння соціального контролю Т. Гоббсом заклало підґрунтя до розгляду його як двостороннього феномена в епоху Нового часу. Все частіше стверджувалось, що контроль повинен здійснюватися як з боку держави (контроль за дотриманням невід'ємних прав людини: свободи, права на власність, соціальну безпеку тощо), так і з боку громадянина (контроль за діями держави бере на себе громадянське суспільство) [509, с. 15].

Джон Локк один із перших сформував теорію поділу влади для забезпечення незалежності трьох можливих видів політичної влади: законодавчої, судової та виконавчої як основи правопорядку у суспільстві. Основна мета поділу влади – уникнути зловживання владою, адже це призводить до неупорядкованості у суспільстві. Продовжуючи цю ідею, Монтеск'є стверджував, що «необхідний такий порядок речей, при якому різні влади могли б взаємно стримувати одна одну». Подібне взаємне стримування влади – необхідна умова їхнього правомірного і узгодженого функціонування в законно окреслених рамках, що в подальшому сприяє ефективному впровадженню гармонії у суспільстві [більш детально про це: 368, с. 62; 371, с. 75–79].

влади [252, с. 34]. Так, Дж. Локк основним недоліком при досягненні соціального порядку вбачав у відсутності відповідних органів, які могли б застосовувати механізми контролю. Ж.-Ж. Руссо вважав, що для реалізації своїх інтересів владна еліта здійснює різні засоби, які й створюють собою механізм соціального контролю. Зазвичай, на думку мислителя, соціальний контроль здійснюється у вигляді примусу в будь-якій формі організації суспільства. Т. Гоббс, навпаки, стверджував про необхідність такого контролю, який би здійснювався не за членами суспільства, а суспільством за владою, і суб'єктом такого контролю повинні бути народні засідателі. Підтримує у такому розумінні контролю Т. Гоббса й І.Г. Фіхте, оскільки, на його думку, посадові особи повинні бути відповідальні перед суспільством [284, с. 15–19]. Отже, ці дослідники висунули й широко впровадили в суспільну свідомість думку про те, що головним призначенням контролю в суспільстві та державі є досягнення більш раціональної основи для соціального життя [115, с. 22].

Основою розуміння соціального порядку у Новий час стали природно-правові погляди та суспільний договір, який підтримувався різними науковцями і часто трактувався ними по-різному. Однак схожість ідеї суспільного договору у всіх теоріях полягала у тому, що встановлення порядку пов'язано з дією механізму соціального контролю. Дія механізму соціального контролю проявлялась у тому, що теорія суспільного договору передбачає невід'ємною умовою відмову громадян від частини своєї свободи на користь суспільства. Такий механізм дії соціального контролю забезпечував установлення і підтримання правового порядку.

Основу розкриття соціального контролю та правового порядку спричиняло природне право та ідеї рівності, справедливості, свободи (Г.В. Лейбніц, Б. Спіноза, Дж. Локк, Вольтер). Починаючи з цього часу, соціальний контроль починає тлумачитись подвійно: як контроль держави за дотриманням вимог правових норм та як контроль за діями держави з боку громадянського суспільства (Т. Гоббс, І.Г. Фіхте, Ж.-Ж. Руссо). Крім того стверджувалось, що соціальний контроль і примус з боку влади має бути лише

зовнішнім, тобто стосуватися тільки дій підданих, а не їхнього внутрішнього настрою, і обмежуватися межами, необхідними для підтримки правового порядку (Б. Спіноза).

Розкриття проблеми правового порядку було обумовлене специфікою природно-правових поглядів, коли під природним правом розумівся розумний і справедливий порядок, який виявляється і досягається людським розумом у божественно встановленій гармонії світобудови (Г.В. Лейбніц, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Ш.Л. Монтеск'є). Соціальний порядок розглядався як результат суспільного договору на основі природного права. Під правовим порядком розумівся також мир та цивілізований розвиток (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо).

Соціальний порядок розглядався через ідею ідеальної держави (Ф. Бекона), підкорення державній владі (Б. Спіноза), ідею держави як запоруки порядку і спокою (С. фон Пуфендорф). Була сформульована теорія поділу влади як основа правопорядку у суспільстві (Дж. Локк, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо). Підкреслювалось значення позитивних законів в утвердженні соціального контролю та правового порядку, що гарантувало відповідність особистих і суспільних інтересів (К.А. Гельвецій, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо).

У цілому філософія Нового часу закріпила основоположні ідеї, які стали підґрунтям концепції соціального контролю та правового порядку, зокрема: основою соціального контролю та правового порядку визнавався соціальний договір; правовий порядок розкривався через природне право і мав моральну основу; поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову як умова забезпечення правопорядку; метою правового порядку визнавався мир; соціальний контроль повинен здійснюватися двосторонньо (з боку держави, так і з боку громадянського суспільства); примус, як метод соціального контролю, повинен бути правомірним.

2.2 Ідеалістичне тлумачення соціального контролю та правового порядку у Німецькій класичній філософії

Німецька філософія права другої пол. XVIII – поч. XIX ст.ст., вбираючи досягнення сучасної з нею культури та цивілізації, являла собою єдине духовне утворення. Дана епоха була покликана здійснити критичну рефлексію права, суспільства, держави та правового порядку. Ідейно німецька класична філософія – це спроба розв’язати проблеми, фундаментальні протиріччя, які вирости з кризи епохи Просвітництва. До характерних рис німецької класичної філософії відносять такі: підкреслення переваги чисто теоретичної діяльності над чуттєвим досвідом і експериментальною діяльністю; кабінетний стиль філософствування – часто теорії філософів цієї доби не узгоджувалися з фактами. (Існує легенда, згідно з якою Г. Гегель якимось відповів на таке зауваження: «тим гірше для фактів»); протиріччя філософських концепцій і реальної практики; створення глобальних філософських систем у вигляді схем існування всього світу; відсутність ідеї наукової спеціалізації [313, с. 261–261].

Зауважено, що німецька класична філософія являє собою вершину філософського розвитку. До позитивних моментів цієї філософії можна віднести: філософію І. Канта, яка віднайшла теоретичне відображення рефлексії людської волі і рівності в період до французької революції; «філософію активної сторони» у Фіхте; основи природної спекуляції у Шеллінга, його ж концепцію «динамічного процесу» в природі, близьку до матеріалістичної діалектики; діалектичну концепцію Гегеля, близьку до реальності і в той же час завдяки своєму ідеалізму далеку від неї. Починаючи з Гердера, німецька філософія вводить історизм у дослідження суспільства і тим самим відкидає неісторичні та механістичні концепції попередньої епохи, критикуючи агностицизм. З іншого боку, мало місце світоглядне твердження більшості філософів в ідеалізмі. Ця тенденція пов’язана з багатьма причинами, які лежать в концепції ідеалізму, адже на відміну від матеріалістичної позиції, не потрібно строго наукового пояснення при формулюванні нових відкриттів, ідей, теорій.

Ідеалізм німецької класичної філософії пояснюється економічною незрілістю і політичною слабкістю німецької буржуазії, територіальною роздробленістю. Саме тому значення німецької класичної філософії було дещо знецінено ідеалістичною формою, яка згодом стала для неї фатальною. Однак вона сприяла відображенню нових наукових знань та нових філософсько-правових поглядів [більш детально про це: 368, с. 69–80; 360, с. 268–279].

Так у філософському лібералізмі Канта ціннісно-раціональні підстави концепції розумного порядку значно збагачені новими концептами й категоріальними рядами. На відміну від попередніх теорій порядку, філософ зосередив увагу на категоріях мислення, здатних більш точно розкрити природу належного у суспільному житті, виявити інтегруючі сили порядку, пов'язані з моральною природою людини. Без моральної основи не можливо, на думку Канта, вибудувати політичний порядок. «Справжня політика не може зробити кроки, заздальгідь не віддавши належне моралі, і хоча політика сама по собі важке мистецтво, однак поєднання її з мораллю зовсім не мистецтво». Основи порядку в філософії критичного періоду закладені в розумності людини, її прагненні боротися за своє існування, покладаючись на почуття і раціональне усвідомлення обов'язку, а також ціннісне ставлення до реальності [296, с. 321].

Згідно з І. Кантом, правопорядок повинен спиратися на загальнообов'язкові закони, які повинні впливати з рівності сторін у приватноправових відносинах. Однак Кант робить серйозну поступку феодальній ідеології, виправдовуючи закріплену у законодавстві владу чоловіка над дружиною, пана над слугою. Центральною ідеєю філософії Канта є прерогатива народу вимагати своєї участі у встановленні правопорядку шляхом прийняття конституції, що виражає його волю. По суті, це прогресивна демократична ідея народного суверенітету, верховенство народу, що проголошується Кантом услід за Руссо та обумовлює свободу, рівність і незалежність всіх громадян у державі [183, с. 228].

Міркуючи про сенс порядку, І. Кант дану категорію розглядає у

взаємозв'язку зі свободою. Як стверджує цей філософ, порядок встановлюється власне для забезпечення свободи, а свобода полягає в підпорядкуванні тільки тому закону, на який я дав свою згоду. Звідси випливає ідея не підпорядкування будь-якому закону і будь-якій владі. І навпаки, як висловлюється філософ, якщо ж я зобов'язаний підкорятися будь-якій встановленій владі і від її розсуду повинен очікувати поліпшення наявного порядку, то свобода може ніколи не здійснитися на ділі [580, с. 401].

Необхідною межею свободи, на думку І. Канта, виступає примус у формі державної влади і загальноприйнятих стандартів культури, які обов'язкові для регулювання суспільного життя. Справедливий громадський устрій багато в чому синонімічний ідеальному порядку суспільства, який за допомогою категоричного імперативу інтегрується у справедливе суспільство. Кант послідовно відтворює структурні рівні порядку суспільства, пов'язані з природою людини. Без моральної основи, обов'язку, не можливо, на думку Канта, вибудувати порядок [296, с. 321].

На думку І. Фіхте, досягнути порядок можливо лише за допомогою договору, мета якого полягає у визначенні меж свободи кожного індивідуума і в установі примусової влади. Цей договір має на меті забезпечення порядку, який полягає у безпеці індивідуума і безпеці всього цілого, у дотриманні меж власності кожного члена суспільства. Для забезпечення порядку, як вважає І. Фіхте, створеного дією загальної волі, потрібна надсила, що перевершує силу кожного окремого індивідуума. За допомогою цієї надсили держава і здійснює примус, який повинен бути правомірним: влада повинна діяти лише відповідно до цивільного і кримінального закону [442, с. 165].

У цього філософа, як і у Канта, ціннісною основою виступає свобода. Думка про те, що якщо хочеш бути вільним, то ти зобов'язаний обмежити свою свободу визнанням свободи інших людей, наводить Фіхте до наступних пропозицій: а) закони повинні містити такі гарантії свободи, які кожна особистість могла б прийняти як свої власні; б) закони повинні неухильно дотримуватися, бо закон є влада [208, с. 163]. Фіхте вважав суперечність між

необхідністю і свободою головною проблемою етики. Свобода, за Фіхте, полягає у добровільному підпорядкуванні індивіда законам і цілям розвитку людського роду [більш детально про це: 368, с. 66–70; 369, с. 183–187].

У філософсько-правовій літературі важко відшукати ім'я, якому б більшою мірою було приділено увагу, ніж Г.В.Ф. Гегелем. Гегель поділяв платонівську позицію щодо того, що право й порядок у суспільстві нерозривно пов'язані з ідеями, логікою, розумом, тобто тими факторами, які належать до «ідеальних». Природа правопорядку, таким чином, ідеальна, згідно з філософією Гегеля [397, с. 15].

Право Гегель ототожнював зі свободою, воно постає як система підпорядкування. Свобода є знанням і усвідомленням такого підпорядкування. На його думку, основна заповідь права є: «будь особою і поважай інших як осіб» [90, с. 65]. Гегель обґрунтовує формальну, правову рівність людей: люди рівні як вільні особи, рівні в однаковому праві на приватну власність, але не в розмірі володіння власністю. Вимога фактичної рівності розглядається ним як нерозумна точка зору [380, с. 82].

Ідею цілісності порядку в філософсько-правових поглядах Гегеля можна простежити через споглядання суспільного життя з висоти такого духу історії, де не прописані деталі, але добре помітна духовна сутність життя суспільства [більш детально про це: 368, с. 75–76; 369, с. 183–187]. Гегель розробляв духовну субстанцію суспільного життя, яка при переході абсолютної ідеї в діяльність людей породжувала інституціональні основи порядку, що виражаються в законах та соціальних інститутах. При цьому саме громадянське суспільство формує різноманітні соціальні форми прояву порядку, а держава виражає розумність і владну волю порядку як цілого. Гегель, розкриваючи й аналізуючи проблемне поле соціального порядку, виходив з первинності держави як найбільш повного здійснення моральної ідеї цілісності суспільного життя. Порядок суспільства виявляється продовженням держави, оскільки саме в державі суб'єктивна воля громадян найтісніше пов'язана з об'єктивною волею, вираженою у суверенітеті народу, який по суті справи є громадянським

суверенітетом [427, с. 113, 120].

На думку Ф. Шеллінга, ідеалом історії є досягнення всезагального правового устрою – побудова міжнародної інституції, «держави держав», спроможної забезпечити міжнародну злагоду. Створенню такої держави передують необхідні умови: всезагальне поширення принципів правової держави та однакової зацікавленості у збереженні устрою всіх держав; підпорядкованість усіх держав єдиному спільному закону. Саме в правовій організації, на думку Ф. Шеллінга, найглибше та найефективніше реалізує себе свобода. Свобода, яка не має правових гарантій, є нестійкою. За умов безправ'я індивід ніколи не може бути впевненим у реальності своєї свободи. «Свобода має бути гарантована порядком, так само явним та стійким, як закони природи» [13].

Декларована Шеллінгом тотожність необхідності і свободи вимагається їхньою протилежністю. Саме ця тотожність складає основу для гармонії між об'єктивним і суб'єктивним у діяльності людини і суспільства і є основою згоди між свободою і розумністю. Можна сказати, що у цій тотожності слід шукати філософське обґрунтування Шеллінгом соціального порядку і контролю. Та й вся історія подається Шеллінгом як безперервне поступове здійснення одкровення абсолютного тотожності. Однак такою вона виявляється не завдяки історичній діяльності людей, а переноситься у сферу теософії та філософії одкровення абсолюту [588, с. 163–169].

Полемізуючи з Кантом з приводу обов'язку Л. Фейєрбах зазначав, що категоричний імператив імпонує з точки зору абстрактної філософії, однак на практиці є лише скромним благочестивим побажанням. Усвідомлення обов'язку, на його думку, це, перш за все, усвідомлення своєї тотожності з іншими людьми, повага іншої людини, оскільки: існує повага перед самим собою, але обов'язок представлений тільки іншою людиною [551, с. 636]. При цьому людина, стверджував Фейєрбах, відчуває себе відповідальною лише за те, за що на неї накладають відповідальність інші люди. Вона заявляє про себе своїми вчинками, а відтак може бути відповідальною лише за них. «Особа...

може зазнавати відповідальності і відчувати себе відповідальною лише за те, що втручається у сферу інших людей, завдає їм зло та перешкоджає їхньому устремлінню до щастя. Людина, продовжує філософ, може бути відповідальною лише за свої вчинки, а не за те, якою вона є» [118].

Вважається, що філософські погляди Фейєрбаха багато в чому стали ідейною основою марксизму. Саме марксизм стояв на позиції революційного перетворення дійсності, розтрощення старого, несправедливого соціального порядку і побудови нового суспільного життя, яке забезпечить процвітання суспільства і благополуччя кожного його представника [більш детально про це: 368, с. 79; 369, с. 183–187].

Ідеалістичне тлумачення соціального контролю та правового порядку у Німецькій класичній філософії знайшло свій вираз у творчості І. Канта, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха та ін. Аналізуючи погляди представників Німецької класичної філософії, можна стверджувати, що як і представники Нового часу вони вибудували своє уявлення про правопорядок на основі теорії суспільного договору. Вони внесли в ідею порядку нові принципи, такі як: гласності, народного представництва, народного суверенітету, відповідальності держави, поділу влади, верховенства народу тощо. Все частіше підкреслювалась думка про те, що держава та порядок є взаємозалежними, а метою порядку є мир.

Свобода стала ключовою цінністю правопорядку та соціального контролю у Німецькій класичній філософії. Це виражалось у тому, що соціальний контроль розглядався як такий, що повинен здійснюватися в межах права, а також застосовуватися лише щодо зовнішньої, а не внутрішньої сфери людини.

Зокрема, у філософії Канта були представлені ціннісно-раціональні підстави концепції розумного соціального порядку через категорію належного у суспільному житті, виявлені інтегруючі сили порядку, пов'язані з моральною природою людини, розкрита моральна основа політичного порядку. Кант розглядав республіку як правовий порядок, при якому забезпечені принципи

народного представництва, гласності, відповідальності уряду перед суспільством, поділу влади та громадського контролю. Таким чином, можна зробити висновок про двостороннє розуміння соціального контролю у філософії Канта: держава здійснює контроль за суспільством за допомогою права, в той же час має місце громадянський контроль за порядком здійснення державної влади.

Суспільний договір розглядався Кантом як засада існування легітимного соціального порядку, який можливий лише у випадку громадянської покори та «морально можливого зовнішнього примусу». Правопорядок, на його думку, встановлюється для забезпечення свободи і повинен спиратися на загальнообов'язкові закони. Вагомою ціннісною основою порядку Кант уважав свободу, яка полягала у самообмеженні власної сваволі та повазі до свободи інших.

Ідею суспільного договору підтримав Фіхте, який вважав, що досягнути соціального порядку можливо лише за його допомогою. Метою суспільного договору він вбачав у визначенні меж свободи та встановленні примусової влади. Правовий порядок, за Фіхте, полягає у безпеці індивіда і суспільства та у дотриманні меж власності кожного члена суспільства відповідно до чинного закону. Ціннісною основою порядку у нього також виступає свобода, яка потребує зобов'язання обмежити свою свободу визнанням свободи інших.

Згідно з філософією Гегеля, природа правопорядку є ідеальною, оскільки впроваджується з абсолютної ідеї в діяльність людей. Духовна субстанція, на його думку, породила інституціональні основи порядку, що виражаються в законах та соціальних інститутах. Основною цінністю, на якій ґрунтується соціальний контроль, є свобода як усвідомлена необхідність. Соціальний контроль, за Гегелем, має двосторонній характер. Громадянське суспільство розглядається як таке, що формує соціальні форми прояву порядку, а держава виражає розумність і владну волю правового порядку.

Декларована Шеллінгом тотожність необхідності і свободи складає основу гармонії між об'єктивним і суб'єктивним у діяльності людини та

суспільства, є основою згоди між свободою і розумністю. Можна сказати, що у цій тотожності слід шукати філософське обґрунтування Шеллінгом соціального порядку і контролю. У філософії Фейєрбаха ціннісною основою соціального контролю і порядку можна вважати визнання рівного права кожної людини на прагнення до щастя.

2.3 Формування філософсько-правової концепції соціального контролю у взаємозв'язку з правовим порядком у XIX-XX ст.ст.

Проведений вище аналіз розвитку філософсько-правових уявлень про особливості соціального контролю та його взаємозв'язок із правовим порядком дав можливість сформулювати засадничі тези, які стали основою дослідження відповідної концепції у XIX-XX ст.ст. По-перше, вказані концепції створили пояснення і раціональні обґрунтування соціального контролю та правового порядку, виходячи з природи людини та її розуму. По-друге, за їх допомогою було встановлено, що прогресивний розвиток суспільства є продуктом діяльності людини і є результатом підпорядкування людської природи її розуму. З іншого боку, соціальна утопія диктувала свої правила, які ґрунтувалися на тому, що прогрес людства неминучий; мета його – щасливий для всіх людей стан; створення цього щастя – це також справа розуму і науки. По-третє, прогрес емпіричних наук у XVII-XVIII ст.ст. створив зразки досягнення достовірного знання про природу. Тому у XIX ст. справа стала за такою концепцією, яка зуміла б точно і достовірно встановити, яким чином управляється суспільство, здійснюється соціальний контроль та правовий порядок і як він може бути розумно, науково трансформований [539, с. 55].

Для представників XIX ст. природним здавався такий порядок організації політичного життя, при якому інститути держави утворювали піраміду, що виростає на фундаменті індивідуальної свободи, невідчужуваних прав особи, а сама державність являє собою систему сформованих у країні різних колективів (спілок) людей [187, с. 657].

Також у XIX ст. можна віднайти перші концептуальні обґрунтування соціального контролю, де він розглядався в контексті забезпечення соціального порядку, тобто зводився до здатності групи або суспільства саморегулюватися та зберігати гармонію і єдність у соціальному житті [238, с. 27]. Однак сьогодні немає єдності у питанні, кому належить першість серед вчених у використанні поняття «соціальний контроль» [більш детально про це: 368, с. 81–83].

За одними даними, цей термін ввів у науковий обіг Г. Тард, який розумів під соціальним контролем інструмент, засіб повернення людей з антисуспільною поведінкою до суспільнозначимої поведінки, тобто поведінки, що відповідає суспільним нормам [3, р. 256]. Згідно з іншими джерелами, в 1894 році поняття контролю вперше використали представники ранньої американської соціології Альбїон Смолл і Джордж Вінсент. Згодом, на рубежі XX століття, одними з перших, хто розглянув соціальний контроль, були американські соціологи Е. Росс і Р. Парк. Вони розуміли під «соціальним контролем» способи впливу суспільства на ті чи інші соціальні суб'єкти з метою регулювання їхньої поведінки та приведення його у відповідність із загальноприйнятими в даній спільноті нормами [489, с. 193].

Е. Росс убачав у соціальному контролі інструмент, що забезпечує гармонію у групі та у суспільстві в цілому, запобігає конфлікту інтересів соціальних груп та визначав його як процес, який координує функції індивідів і групи в одне організоване ціле [252, с. 36]. При цьому вчений актуалізував проблему порядку, який розглядав як певну систему взаємовідносин між індивідами, що не прагнуть бути агресивними один щодо одного. Е. Росс головне завдання бачив у визначенні можливих засобів установаження порядку в межах потреб людини. Це завдання можливе завдяки співчуттю, комунікабельності, солідарності, почуттю справедливості та обурення, однак, в підсумку і цих елементів недостатньо. Вказані моральні якості не можуть забезпечити такого порядку, якого прагнуть люди, адже рано чи пізно вони відчують загрозу своєму благополуччю. Тому єдине, що може забезпечити соціальний порядок є контроль. Через це суспільством створюються власні

механізми соціального контролю, які скоординовують функції членів суспільства в єдине організоване ціле [240, с. 65].

Е. Росс намагався знайти способи досягнення рівноваги між забезпеченням правопорядку, з одного боку, та індивідуальною свободою – з іншого. Для досягнення такої рівноваги, на його думку, необхідні такі види контролю: 1) внутрішній етичний (виникає з почуттів та включає такі методи контролю як: мистецтво, релігія, цінності, громадська думка); 2) соціальний контроль, заснований на інтерналізації суспільних цінностей; 3) політичний контроль, що спирається на цілеспрямовану віру, освіту, виховання, релігію, звичаї, громадську думку, соціальні й правові санкції [169, с. 110].

Е. Россу належить першість у класифікації соціального контролю. Так, окрім вищенаведених видів контролю, дослідник виділяє ще два види контролю, залежно від суб'єктів контролю: класовий (контроль одних над одними певних «професійних категорій») та соціальний (очолює група лідерів, що підпорядкували собі більшу частину населення силою авторитету, завдяки своїм навичкам, здібностям в управлінні). Соціальний контроль Е. Росс ділить на підвиди, залежно від того, хто виступає лідерами цього контролю. Якщо це священики, то такий контроль називатиметься клерикалізмом, якщо це військові – мілітаризмом, якщо адміністративно-управлінська еліта – «офіціалізмом», якщо заможні люди – капіталізмом, коли інтелігенція – лібералізмом. Якщо еліта складається з людей, що розраховують лише на себе, то такий контроль матиме назву індивідуалізм [2, р. 79, 411].

Е. Росс уважав, що соціальний порядок встановлюється перш за все всередині індивіда, завдяки почуттям симпатії, комунікабельності, справедливості і називав його «природний порядок». Однак, на думку вченого, в складному мінливому світі цих елементів недостатньо для регуляції індивідуальної поведінки. Люди потребують більшого порядку, ніж той, який забезпечується природними моральними мотивами. Тому повинні існувати певні зовнішні обмеження і вказівки, тобто повинен бути створений штучний соціальний контроль, який би дисциплінував і забезпечував соціалізацію

кожного наступного покоління [238, с. 33].

Інший американський соціолог того часу Р. Парк визначав соціальний порядок як модель рівноваги суспільства і природного оточення, що необхідна для колективного життя в умовах конкуренції, конфлікту, завдяки еволюції форм яких і досягається цей загальний баланс [32, с. 72]. Р. Парк писав, що: «суспільство всюди є організацією контролю. Його функція полягає в тому, щоб організувати, інтегрувати і направляти зусилля складових його індивідів» [400, с. 388]. Він розглядав соціальний контроль як співвідношення соціальної сили та людської природи. На думку дослідника, основна роль соціального контролю – забезпечення перетворення сукупності індивідів у суспільство з відповідними йому суспільними цінностями та нормами [192, с. 120]. Вчений виділяв три рівні форм соціального контролю. Перший рівень передбачає розвиток соціального контролю в елементарних, спонтанних формах у натовпі та включає в себе престиж, лідерство та табу. Другий рівень характеризується у плітках, новинах, чутках, з яких формується громадська думка. Останній рівень виражається у формальній організації – правових, релігійних та політичних інститутах [241, с. 107].

Дж.-Ст. Мілль вважав, що держава, здатна встановити належний порядок, тільки якщо вона гарантує всі види індивідуальних свобод і притому однаково для всіх своїх громадян. На його думку, порядок у вузькому сенсі слова означає покору, яка є першою ознакою будь-якої цивілізації. Ведучи мову про покору владі, люди зобов'язані не порушувати законні права та інтереси інших індивідів. За Міллем, вільна особистість повинна бути законослухняна, оскільки порядок означає, що громадський спокій не порушується ніяким насильством приватних осіб, він є охороною наявних вже різноманітних благ. Велика увага Мілля до проблеми соціального та правового порядку викликана тим, що порядок у державі виступає неодмінною умовою прогресу, поступового вдосконалення, поліпшення людства в розумових, моральних і соціальних відносинах. Він вважав, що порядок, заснований на свободі, – неодмінна умова прогресу, запорука міцності та стабільності самого порядку

[187, с. 652, 653]. Порядок і свобода – це також дві взаємопов’язані сторони функціонування життєздатної держави. Як міркував Мілля, завданнями держави є захист індивідуальної свободи, сприяння зростанню добробуту підданих, моральне виховання народу [500].

Для Мілля порядок полягає в альтруїзмі, який означає формування в людини почуття солідарності і єдності своїх інтересів з інтересами інших людей. Тільки такі моральні дії, соціальні або індивідуальні, дають щастя найбільшій кількості людей. Важливо відзначити, що основні висновки етичної концепції вченого мали істотне значення для обґрунтування ним порядку. Такі положення щодо порядку мають наступний зміст:

– по-перше, суспільства, в яких люди домагаються вищого порядку, є більш прогресивними;

– по-друге, культивування прагнення вищого порядку вимагає соціальної свободи, і тільки вільне суспільство може бути істинно цивілізованим;

– по-третє, люди можуть краще співіснувати саме тоді, коли вони прагнуть до вищих насолод, оскільки у них розвиваються такі риси характеру, які сприяють найкращій формі політичної організації [189, с. 152].

Видатний французький соціолог і філософ Огюст Конт ключовими для своєї наукової діяльності обрав слова «Порядок і Прогрес». При цьому порядок розглядався ним як умова будь-якого прогресу, а прогрес – як мета порядку. Тобто, прогрес – це порядок, який став очевидним. На його думку, сама природа, її внутрішній порядок містять у собі зародок прогресу: наша соціальна еволюція фактично є лише самим зовнішнім підсумком загального прогресу, який проходить безперервно через все живе царство [245, с. 116].

Можна сказати, що вчення О. Конта містить соціальну статичку (порядок) та соціальну динаміку (прогрес). Порядок, тобто соціальна статика, як вважає соціолог, обумовлюються соціальною солідарністю (консенсусом). Водночас розподіл суспільної праці, при якому людина зосереджена на виконанні лише власної приватної справи, є загрозою солідарності, оскільки така людина дуже слабо і туманно сприймає суспільний інтерес. О. Конт вважав, що подолати

цю загрозу може дисципліна та управління, оскільки це штучний інститут, створений для своїх потреб самим суспільством [111, с. 104].

Співіснування порядку і прогресу, на думку Конта, повинно забезпечуватися представниками політичної науки, які формулюють цілі і завдання та надають їм привабливого для громадської думки вигляду. Водночас громадянинові залишається роль соціального функціонера, цілком підлеглого владі. Отже, порядок передбачає покору громадян. На цій підставі можна зробити висновок, що порядок важливіший, ніж прогрес, а сама концепція Конта відіграє роль панівної світської ідеології [187, с. 682]. На думку Конта, для підтримки порядку в соціальному організмі потрібні дві влади: світська, яка б впливала матеріальними засобами, і духовна, яка б володіла моральними засобами впливу. Отже, суспільство для Конта – це завжди ієрархія, де є правителі і підлеглі [186, с. 282].

Окрім того, науковець говорив про три інструменти соціального порядку, які пригнічують людський егоїзм і розвивають «соціальне почуття», тобто сприяють формуванню порядку:

1) сім'я. Для Конта все суспільство в ідеалі повинно бути подібно великій родині. Сім'я – це те, що навчає індивіда виходити за межі самого себе, жити в інших і саме за допомогою життя в інших і заради інших задовольняти свої потреби. Звідси сім'я є осередком суспільства, який характеризується найвищим ступенем згуртованості, консенсусу. Через сім'ю людина набуває таких рис, як емоційна єдність людства та передача матеріального і духовного багатства людства;

2) держава. Це такий визначальний інструмент у формуванні порядку, який встановлює порядок силою. Держава згідно з О. Контом, є силове обмеження егоїзму в суспільстві;

3) церква, релігія. Саме інститут релігії відображає потреби та духовність суспільства. Вона створює моральні і культурні норми і цінності, сприяє їхньому поширенню і тим самим формує загальний духовний порядок на землі [539, с. 60–61].

Отже, Конт дійшов до наступних висновків, що стосуються порядку: по-перше, порядок, злагода між людьми розвивається з почуття спільності, яке також притаманне людям від природи, як і людський егоїзм; по-друге, те, який саме цей порядок, залежить від рівня розвитку суспільства, а якщо говорити про конкретного індивіда – від рівня розвитку інтелекту; по-третє, основою порядку є такі основні суспільні інститути: сім'я, держава і релігія; по-четверте, соціальний порядок завжди змінюється від примусовості до добровільності, від військового порядку до індустріального, який спирається на добровільну співпрацю людей [більш детально про це: 368, с. 87–88]. Крім того, О. Конт указував, що в основі соціального прогресу лежить контроль і порядок.

Г. Спенсер, убачаючи зміст соціального контролю у подоланні агресивності, також уважав його результатом прогресу [171, 62–64]. Так, згідно з його вченням, суспільство є зростаючим і підкоряється власним законам еволюції, подібним до законів природи. Народи організовуються шляхом природного процесу розвитку, а не за допомогою будь-яких штучних заходів. Як стверджує цей дослідник, є декілька точок зору щодо походження порядку, адже одні думають, що порядок влаштований божественним промислом, інші вважають, що він створений правителями або парламентом. Однак не всі визнають, що порядок утворився шляхом накопичення незначних змін. Ці незначні зміни, на його думку, і є прогрес, який подібно до інших видів прогресу не відбувається по прямій лінії [40, с. 201].

Г. Спенсер вважав, що соціальний контроль тримається на страху. Контроль як соціальний інститут виник і поступово розвинувся з найпростіших зародкових форм, які існували ще в первісному суспільстві. Соціальний контроль поведінки людей в побуті, на думку дослідника, здійснюється «церемоніальними інститутами», які старіші, ніж церква або держава, і виконують свої функції нерідко ефективніше, ніж вони [107, с. 26].

Спенсер, характеризуючи порядок, опирався на такі його складові, як влада та підпорядкування. Підпорядкування індивіда суспільному порядку здійснюється шляхом таких соціальних інститутів, як: національна церква,

система каст, титулів і церемоній, керованих всією масою товариств. Вони переслідують і карають явні порушення; стримують, до деякої міри, прихильність до цих порушень; засуджують і карають незначні порушення поведінки [506, с. 951]. Окрім того, вчений розділяв соціальний контроль на позитивний та негативний, де під позитивним контролем розумів той, який примушує до дії, а під негативним – той, що примушує тільки до стриманості [148, с. 194].

Вважається, що саме О. Конт і Г. Спенсер заклали теоретичні підвалини аналізу соціального порядку і стабільності. Мета порядку у О. Конта – запобігти моральному розшаруванню капіталістичного суспільства та організувати його по-новому за законами «позитивного гуманізму» на основі об'єктивного знання. Г. Спенсер убачав досягнення соціальної гармонії і порядку на основі дослідження процесів еволюційного розвитку суспільства та співпраці і солідарності [304, с. 42].

Зауважимо, що концепції порядку О. Конта та Г. Спенсера відрізнялись. Так, концепція Г. Спенсера мала яскраво виражений колективістський характер: він вважав, що колективні зусилля людей можуть і повинні відбуватися лише на основі угод між ними. О. Конт також вважав, що люди повинні колективно діяти в соціальному світі, однак товариство зобов'язане управляти цим процесом і направляти його в потрібне русло.

У середині XIX ст. виник марксизм як теорія революційного перетворення дійсності, зміни старого, несправедливого суспільного порядку і побудови нової соціальної реальності, який повинен був забезпечити процвітання суспільства і благополуччя кожного його представника [більш детально про це: 368, с. 92–93]. Один із представників цього напрямку Ф. Енгельс убачав в основі порядку еволюцію суспільства. Як він писав, всі суспільні порядки, які змінюють одне одного в ході історії, є лише скороминущі ступені нескінченного розвитку людського суспільства від нижчого ступеня до вищого» [324, с. 245].

К. Маркс, Ф. Енгельс запропонували особливий варіант соціального

контролю, що опирався на головний засіб – політичну владу, тобто на ціннісне значення нової, за їхніми прогнозами, суспільної формації – комунізму. При цьому всі стадії суспільного життя, що передують настанню комунізму, пронизані егоїстично орієнтованими інтересами панівних у суспільстві соціальних сил і груп, які володіють приватною власністю і державно-правовими інструментами її захисту від посягань пригноблених класів. У ході соціалістичної революції встановлюється диктатура пролетаріату, покликана затвердити систему громадського самоврядування, і відповідно, громадського контролю [352, с. 16–17].

Слід погодитись, що марксизм спирався на концепцію тотального, скрізь проникаючого контролю, який пов'язувався з прямим примусом і експлуатацією з боку панівного класу, з метою підтримки сформованого соціального порядку. При цьому всі сфери життєдіяльності, способи сприйняття, осмислення та організація людиною навколишнього світу і свого життя розглядалися як прояви контролю [171, с. 65].

М. Вебер, розглядаючи проблематику соціального контролю, зосереджує увагу на цінностях, культурних елементах, елементах моралі, які концентрують у собі духовний досвід окремих епох і всього людства. Елементом формування соціального контролю, на його думку, є прагнення до раціональної організації економіки, управління та суспільного життя в цілому. Тому соціальний контроль і порядок у суспільстві повинен дотримуватися шляхом «згоди» та «примусу» [72, с. 146, 147].

Головною рисою встановленого порядку, який, за Вебером, об'єднує людей у суспільство та можливий лише за наявності відповідного типу соціальної дії, є його «значимість». Під значимістю порядку відомий вчений розуміє здатність орієнтувати поведінку, тобто служити зразком і втіленням смислів. Осмислено, що порядок є щось більше, ніж просто однаковість соціальної поведінки, обумовленої звичаєм або констеляцією інтересів.

Вебер стверджував, що будь-який порядок досягається насильницьким шляхом, адже запроваджуються або «нав'язуються» людьми цілі, які можуть

бути різноманітними, і підтримується наявністю жорсткого апарату. Емпірична значимість порядку ґрунтується насамперед на згоді коритися тому, що є звичним, з чим зжилися, що засвоєне завдяки вихованню і постійно повторюється [72, с. 155].

Отже, Вебер виділяв два базисних типи соціального порядку: згоду (умовність) і право. Умовність (згода) – це такі специфічні порядки, як звичаї і традиції. Під умовністю слід розуміти такий тип соціального порядку, який гарантований можливістю зовнішнього осуду з боку людей певного кола у випадку відхилення від цього порядку. Під правом М. Вебер пропонує розуміти такий тип соціального порядку, який забезпечується можливістю зовнішнього примусу, здійснюваного особливою групою людей, в чії функції входить охороняти порядок або запобігати його порушенню шляхом застосування сили [189, с. 379].

М. Вебер описував типи легітимності порядку. Зокрема, він стверджував, що в основі раціонального типу є інтерес підпорядкування закону, в основі харизматичного – певні якості вождя, а підґрунтям традиційного виступають право, звички, традиції. Також порядок може забезпечуватись очікуванням певних наслідків або ж легітимність порядку може бути гарантована внутрішньо, а саме: 1) через емоційну відданість (чисто афектно); 2) через віру в абсолютну значущість порядку як вияв високих непорушних етичних, естетичних або яких-небудь інших цінностей (ціннісно-раціонально); 3) через віру в залежність блага і порятунку від збереження даного порядку (релігійно) [70, с. 639–640].

Окрім зауваженого, дослідник стверджував, що сам порядок встановлюється у суспільстві: в силу традиції – значимість того, що було завжди; в силу афективної (особливо емоційної) віри; в силу ціннісно-раціональної віри: значимість того, що бачиться абсолютно значущим; в силу позитивного припису, в легальність якого вірять [71, с. 115].

Продовжили розгляд соціального контролю та порядку такі вчені, як: Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Г. Кельзен, Л. Дюгі, У. Самнер та ін. Вони

розглядали соціальний контроль як процес впливу соціальної системи на індивіда з метою формування у нього позитивних установок до вимог і правил суспільства задля встановлення та підтримання порядку [241, с. 105].

Е. Дюркгейм вбачав суть соціального контролю у соціальній солідарності і колективній свідомості, що породжує різні зразки поведінки (через інститути моралі та права), які змінюються залежно від переживання в суспільстві тієї чи іншої форми солідарності (механічної чи органічної) [252, с. 38]. Як писав Е. Дюркгейм, всім відомо, що існує соціальний зв'язок, причина якого полягає у пристосуванні всіх індивідуальних свідомостей до загального типу. У цих умовах не тільки всі члени групи індивідуально притягуються один до одного, але вони також прив'язані до того, що складає умову існування цього колективного типу, тобто до суспільства, утвореного їх об'єднанням. У людини є дві свідомості: одна індивідуальна, тобто властива особисто кожному, а інша – суспільна, тобто спільна для всієї групи. Перша свідомість представляє і формує тільки індивідуальну особистість, а друга – колективний тип її, отже, суспільство, без якого він не існував би. Коли поведінка людини визначається суспільною свідомістю, вона діє не з особистого інтересу, а ставить собі колективні цілі. Таке підпорядкування індивідуальної свідомості суспільній Е. Дюркгейм називає механічною солідарністю. Натомість органічна солідарність вироблена поділом праці. У той час, як перша вимагає, щоб індивіди були схожі один на одного та можлива лише, коли індивідуальна особистість поглинена колективною, то друга передбачає, що всі різні і кожен є особистістю [148, с. 104–105, 127].

Суспільство з органічною солідарністю, описане Дюркгеймом, пропонує інший тип соціального контролю, тобто такий контроль, який здійснюється як ззовні, так і зсередини. Ззовні соціальний порядок підтримується законом, що визначає рамки, порушення яких викликає санкції, натомість контроль зсередини підтримується нормативними вимогами, що впливають з необхідності дотримання домінуючого законодавства та прагнення відповідати духу закону. Тим самим індивіди керуються у своїй поведінці не страхом

порушити букву закону, однак самовільний вихід за рамки законної діяльності супроводжується, звичайно, включенням юридичних санкцій. Санкції застосовуються відповідно до міри порушення і з урахуванням мотивів, яким керувався порушник під час його вчинення та з метою систематичного виховання уваги до можливих негативних наслідків самодіяльності, в тому числі на прагматичному рівні порушення соціального порядку [352, с. 22].

Е. Дюркгейм уважав, що соціальний контроль є формотворчим чинником функціонування людини як особистості. Даний феномен є фактором, який формує моральні цінності, завдяки яким індивід усвідомлює свою належність до суспільства і відповідно, формує певні стримувальні та обмежувальні сили. На його думку, соціальний контроль є складовою суспільства та формується внаслідок розподілу праці. Згодом, розвиваючи цю тезу, Е. Дюркгейм визначає соціальний контроль як примусовий вплив на індивідів наступних соціальних факторів: способів мислення, зразків поведінки, діяльності, що здатні здійснювати вплив. Такі способи впливу стають звичками, які з часом перетворюються на правила поведінки. Це дозволяє контролювати не тільки взаємодію між індивідами, групами, але й координувати діяльність цілого суспільства [241, с. 106].

Концепція соціального контролю Толкотта Парсонса розкрита у його роботі «Соціальна система», де соціальний контроль визначається як процес, за допомогою якого підтримується соціальна стабільність. Досліджуючи категорію соціального контролю, він виділяв наступні механізми його забезпечення: ритуальні дії, що сприяють укріпленню домінантних культурних зразків; міжособистісні санкції та жести, які використовуються для досягнення узгодженості санкцій; інституціоналізацію, яка забезпечує однозначність та чіткість рольових очікувань; інституціоналізацію системи, здатної застосувати насилля та примус [402, с. 416, 417].

Окрім того, Парсонс виділяє методи здійснення соціального контролю: ізоляція (відокремлення індивіда від суспільства без яких-небудь спроб виправлення або перевиховання його); відособлення (обмеження контактів

девіанта з іншими людьми без повного його відособлення від суспільства до виправлення девіантів і повернення їх до суспільства); реабілітація (процес, у ході якого девіанти можуть підготуватися до повернення в нормальне життя і правильного виконання своїх ролей у суспільстві) [більш детально про це: 368, с. 99–102].

Слід погодитись, що Т. Парсонс запропонував концепцію соціального порядку, в якій враховується ірраціональне в людині та робиться акцент на альтернативних варіантах соціального контролю. На його думку, соціальний контроль, що ґрунтується на насильстві у суспільстві, є необачною і досить неглибокою позицією: вона свідчить про примітивізм духовного складу і ціннісних пріоритетів можновладців, які не заглядають далі цілей збереження власних позицій за всяку ціну. Впровадження ціннісних установок, здатних забезпечити взаємне співробітництво людей шляхом обліку їхніх фундаментальних інтересів, статусів і ролей, а також базових потреб – ось що, на думку Парсонса, є альтернативним варіантом соціального контролю, що опирається на насильство. Такий альтернативний вид передбачає самообмеження людей на основі добровільного прийняття ними загальної гранично широкої культурно-ціннісної системи. Цей акт добровільного прийняття – умова оптимально-узгодженого функціонування суспільних структур [352, с. 51].

Сучасні дослідники, аналізуючи концептуальні підходи до формування філософсько-правової концепції соціального контролю у взаємозв'язку з правовим порядком у XIX-XX ст.ст., роблять висновки, що О. Конт називав соціальний контроль загальною злагодженою згодою; Г. Спенсер – регулятивною функцією суспільства; Е. Дюркгейм увів поняття соціальної солідарності; Г. Тард писав про соціалізацію особистості, яка ставить під контроль стихійні соціальні процеси, У. Самнер – про забезпечення згуртованості суспільства через «колективний тиск» (народні звичаї, традиції; закони; інститути) [329, с. 270–271].

Крім того, у літературі виділено класичні напрями аналізу правового

порядку, зокрема:

1) функціоналістський – здійснюється акцент на первинності моралі та духовності в поясненні процесів правового порядку (Е. Дюркгейм) та на підтриманні і сприйнятті соціальних норм та цінностей; соціальну солідарність і гармонію (Т. Парсонс);

2) марксистський – правовий порядок розуміють як такий, що підтримується за допомогою економічного, політичного та правового примусу в суспільстві. Акцентується на нерівності матеріального становища та політичної влади в капіталістичному суспільстві як джерелі постійного конфлікту [470, с. 41].

Виокремлено напрями аналізу соціального контролю та правового порядку в історичному зрізі, а саме:

1) позитивістсько-натуралістична парадигма. Представниками цього напрямку є: О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, Е. Дюркгейм, М. Вебер, які розробляли проблеми соціального порядку і координації соціальних дій, забезпечення гармонії і єдності в соціальному житті, стабільності, застосування соціальних і правових норм у суспільстві;

2) конфліктологічний напрям, згідно з яким соціальний порядок не буває нейтральним, він завжди служить класовим інтересам. Представниками цього напрямку є марксистки, які радикалізували заходи соціального контролю в боротьбі з «соціальним злом»;

3) біхевіористсько-психологічна парадигма, в якій соціальний порядок, соціальний контроль досліджується з суб'єктивістських позицій. Акцент робиться на індивідуально-психологічних ознаках цих суспільних явищ, на символічних аспектах соціальної взаємодії. Представники цього напрямку стверджували про залежність соціального порядку та контролю від соціалізації особистості [238, с. 13, 15].

Застосування методу історичного аналізу до дослідження проблеми соціального контролю дозволило виділити дві основні його форми:

1) екстенсивний соціальний контроль, який здійснюється примусово і

ґрунтується на тотальному підпорядкуванні суб'єкта соціального контролю (наприклад, рабовласницький тип соціального управління: Стародавній Єгипет, Китай, Стародавній Рим). В основі екстенсивної форми розвитку лежить процес відчуження прав особистості суб'єктом соціального контролю, аж до повного підпорядкування суб'єкта соціального контролю. За такої форми контролю людина є позбавленою більшості невід'ємних прав, а тому втрачає стимули й інтерес до участі в соціальних відносинах. Держава, як суб'єкт соціального контролю, втрачає необхідність в удосконаленні соціальних відносин, зупиняючись у своєму розвитку. Перевагою екстенсивної форми соціального контролю є її життєздатність, адже його методи широко використовуються і у сучасних державах (наприклад, обов'язкова військова повинність або функціонування пенітенціарної системи);

2) інтенсивний соціальний контроль передбачає контрольований розвиток суспільства. Він виник тоді, коли екстенсивна форма стала домінантною формою соціального контролю над суспільством і перестала бути чинником конкуренто спроможної на міждержавному рівні. Після їх занепаду виник новий тип соціального управління – феодалний, який вже використовував примітивні форми інтенсивного соціального контролю. У безправного суспільства з'явилися перші права і незначна частка соціальної самостійності. Вперше в історії соціальний контроль перейшов з рівня соціального примусу на рівень соціального переконання. Поява загальних прав простимулювала загальне зростання індивідуальних потреб, що привело до формування загальних соціальних інтересів. У результаті соціального управління стало будуватися на забезпеченні балансу інтересів учасників соціальних відносин зі збереженням привілейованого становища суб'єкта соціального контролю. З цього моменту соціальний контроль змінив напрям з повного придушення соціальної активності суспільства на його самоорганізацію [284, с. 144–149].

Таким чином, терміни соціальний контроль, соціальний та правовий порядок трактуються неоднозначно. Слід погодитись, що можна вести мову про два напрями розуміння соціального контролю. Перший напрям передбачає

взаємозв'язок соціального контролю та порядку, а інший – соціального контролю та влади. Зокрема, перший визначає розуміння соціального контролю, як складного механізму, спрямованого на встановлення соціальної рівноваги та порядку задля підтримання стабільності соціальної системи. Інший же напрям обґрунтовує розуміння контролю, як засобу маніпуляції над індивідами, мета якого – досягнення та зміцнення владних позицій у політичній боротьбі та інших сферах суспільних відносин [більш детально про це: 368, с. 105–106].

Аналіз концептуальних підходів до формування філософсько-правової концепції соціального контролю у взаємозв'язку з правовим порядком у XIX-XX ст.ст. дав можливість виділити такі основні підходи:

1) соціальний контроль розглядався як такий, що гармонізує суспільство і забезпечує підпорядкування індивідів суспільним нормам та цінностям (О. Конт, Дж. Мілль, Г. Спенсер, Г. Тард, Е. Росс, Р. Парк). Запропоновано поділ соціального контролю на види; велика увага відводилась внутрішньому контролю (самоконтролю) як фактору, що забезпечує ефективний соціальний та правовий порядок; доведено, що розвиток, еволюція, прогрес та порядок є взаємопов'язаними;

2) соціальний контроль розглядався як такий, що досягається насильницьким шляхом, жорсткими методами апаратом примусу, а його метою є засвоєння та утримання влади. Соціальний контроль та правовий порядок повинні опиратися на політичну владу. При цьому соціальний та правовий порядок залежить від виробничих відносин та досягається через внутрішню емоційну відданість. Не були враховані соціокультурні традиції у забезпеченні порядку (Ф. Енгельс, К. Маркс, М. Вебер);

3) формоутворювальним чинником у концепції суспільного контролю та соціального (правового) порядку визнавалась людина як особистість, оскільки порядок лежить в основі індивідуальності. Контроль розглядався не лише як зовнішній (соціальний), але як внутрішній самоконтроль, що досягається завдяки духовним та соціокультурним чинникам (Е. Дюркейм, Т. Парсонс,

Г. Кельзен, Л. Дюгі, У. Самнер).

У цілому представники філософії права XIX-XX ст.ст. розглядали соціальний контроль та правовий порядок у взаємозв'язку. Основна мета соціального контролю полягала у створенні та збереженні соціального порядку, який можливий лише тоді, коли поведінка людини стане типовою та схвалюваною для суспільства. При цьому основний акцент робився на індивідуальній свободі як цінності, завдяки якій людина здатна здійснити вільний вибір на користь суспільних норм та цінностей. Вважалося, що лише вільна особа здатна до вдосконалення, соціалізації, інтеграції тощо. Поряд з цим мала місце трансформація філософсько-правових поглядів з раціональних до ірраціональних, що спричинило розгляд впливу таких факторів, як солідарності, совісті, відповідальності на забезпечення правового порядку.

Висновки до розділу 2

Узагальнено, що розкриття проблеми правового порядку було обумовлене специфікою природно-правових поглядів, коли під природним правом розумівся розумний і справедливий порядок, який виявляється і досягається людським розумом у божественно встановленій гармонії світобудови (Г.В. Лейбніц, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Ш.Л. Монтеск'є). Соціальний порядок розглядався як результат суспільного договору на основі природного права. Під правовим порядком розумівся також мир та цивілізований розвиток (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо).

Соціальний порядок формувався на ґрунті ідеї ідеальної держави (Ф. Бекона), підкорення державній владі (Б. Спіноза), ідею держави як запоруки порядку і спокою (С. фон Пуфендорф). Була сформульована теорія поділу влади як основа правопорядку у суспільстві (Дж. Локк, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо). Підкреслювалось значення позитивних законів в утвердженні соціального контролю та правового порядку, що гарантувало відповідність особистих і суспільних інтересів (К.А. Гельвецій, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо).

Доведено, що у філософії І. Канта були вироблені ціннісно-раціональні

підстави для концепції розумного соціального порядку через категорію належного у суспільному житті, виявлені інтегруючі сили порядку, пов'язані з моральною природою людини, розкрита моральна основа політичного порядку. Правопорядок, на його думку, встановлюється для забезпечення свободи і повинен спиратися на загальнообов'язкові закони. Вагомою ціннісною основою порядку І. Кант вважав свободу, яка полягала у самообмеженні власної сваволі та повазі до свободи інших.

Ідея суспільного договору була підтримана Й. Фіхте, який вважав, що досягти соціального порядку можна лише за його (договору) допомогою. Мету суспільного договору він убачав у визначенні меж свободи та встановленні примусової влади. Правовий порядок, за Й. Фіхте, полягає у безпеці індивіда і суспільства та у дотриманні меж власності кожного члена суспільства відповідно до чинного закону. Ціннісною основою порядку у нього також виступає свобода, яка потребує зобов'язання обмежити свою свободу визнанням свободи інших.

Згідно з філософією Г. Гегеля, природа правопорядку є ідеальною, оскільки впроваджується з абсолютної ідеї в діяльність людей. Духовна субстанція, на його думку, породила інституціональні основи порядку, що виражаються в законах та соціальних інститутах. Основною аксіосферою, на якій ґрунтується соціальний контроль, є свобода як усвідомлена необхідність. Соціальний контроль, за Г. Гегелем, має двосторонній характер. Громадянське суспільство розглядається як таке, що формує соціальні форми прояву порядку, а держава виражає розумність і владну волю правового порядку.

Декларована Ф. Шеллінгом тотожність необхідності і свободи складає основу гармонії між об'єктивним і суб'єктивним у діяльності людини та суспільства, є основою згоди між свободою і розумністю. Дозволимо собі ствердити, що у цій тотожності слід шукати філософське обґрунтування Ф. Шеллінгом соціального порядку і контролю. У філософії Л.Фейєрбаха ціннісною основою соціального контролю і порядку можна вважати визнання рівного права кожної людини на прагнення до щастя.

Доведено, що представники філософії права цього часу розглядали соціальний контроль і правовий порядок у єдності та тісній взаємодії. Основна мета соціального контролю полягала у створенні та збереженні соціального порядку, який можливий лише за умови, коли поведінка людини стане типовою та схвалюваною для суспільства. При цьому основний акцент робився на індивідуальній свободі як цінності, завдяки якій людина здатна здійснити вільний вибір на користь суспільних норм і цінностей. Вважалося, що лише вільна особа здатна до вдосконалення, соціалізації, інтеграції тощо. Поряд із цим мала місце трансформація філософсько-правових поглядів з раціональних до ірраціональних, що спричинило розгляд впливу таких факторів, як солідарність, совість, відповідальність із забезпечення правового порядку.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЯК ЗАСОБУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ

3.1 Методологія дослідження соціального контролю та правового порядку у соціальних системах

Філософсько-правове дослідження соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку вимагає ґрунтовної методологічної основи, оскільки від правильності вибору методології залежить науково-теоретичний концепт та результати дослідження. Лише завдяки використанню відповідної методології будь-які інтелектуальні розвідки та наукові дослідження можуть бути ефективними. Це влучно підкреслив засновник емпіризму Ф. Бекон, характеризуючи роль вибору правильного методу у дослідженні, порівнюючи метод із ліхтарем, що освітлює шлях мандрівникові. Вчений стверджував, що навіть кульгавий, який іде по дорозі, буде випереджати того, хто біжить по бездоріжжю. Таку ж точку зору підтримував П. Лаплас, який вважав, що дослідження методології, за допомогою якої зроблене відкриття, є не менш важливим для науки, ніж саме відкриття.

Метод у широкому розумінні розглядається як шлях до мети, істини, орієнтир до вирішення конкретного завдання, який регулює пізнавальну та іншу діяльність людини. У вузькому розумінні метод – це систематизований спосіб досягнення теоретичного результату, розв’язання проблем чи одержання нової інформації за допомогою регулятивних принципів пізнання та дії, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної галузі і законів функціонування її об’єктів [341, с. 26].

Оскільки методи орієнтують дослідника, допомагають йому вибрати важливе та відсіяти другорядне, то вони мають важливе практичне й

евристичне значення. Завдяки методу дослідник визначає шлях від відомого до невідомого, від одиничного до загального, від простого до складного, від вихідних засад до висновків. Правильна організація наукового дослідження допомагає дослідникові найкоротшим шляхом прийти до істинних знань і якщо він буде діяти методом «проб та помилок», то він навряд чи досягне бажаного результату, а якщо і досягне, то ціною величезних зусиль та втраченого часу [235, с. 20, 39].

Метод повинен відповідати наступним вимогам: детермінованість – обумовлений закономірностями як наукового пізнання, так і об'єктом дослідження; заданість ціллю дослідження – всі методи дослідження повинні відповідати меті дослідження; результативність та надійність – наявність результату з високим ступенем вірогідності; економічність – досягнення результату дослідження без затрати додаткових зусиль та часу; ефективність – досягнення мети дослідження з максимально ефективним результатом; доступність у розумінні та застосуванні [598, с. 16].

Методологія дослідження філософсько-правової парадигми соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку, як видається, повинна забезпечити досягнення таких результатів: розкрити історичну взаємозалежність соціального контролю та правопорядку; достовірно розкривати сутність правопорядку та значення соціального контролю у його формуванні; всебічно дослідити соціалізацію та нормативне регулювання як чинників формування правопорядку; розкрити систему соціального контролю та правового порядку; простежити взаємозв'язки між соціальним контролем та правовим порядком; розкрити філософсько-правову парадигму правопорядку; виділити сутнісні характеристики соціального контролю, соціального порядку та правопорядку.

Кожне нове наукове дослідження, яке ставить за мету здійснити зміну фокусу, наприклад, зміщення поля теоретизування правопорядку на осмислення даного правового явища через соціальний контроль, вимагає не лише традиційного арсеналу методів, але й пошуку нової методології

дослідження та нового ключового методу. Однак перш ніж визначитися з методологічною оптикою дослідження та ключовим методом, необхідно розглянути загальнонаукові методи, без яких також не відбувається жодна наукова експлікація.

До загальнонаукових методів дослідження соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку слід віднести: аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізацію, узагальнення, індукцію, дедукцію, аналогію, системний метод [більш детально про це: 368, с. 110–113].

Окрім того, знання мають таку властивість, як переходити із старого стану у новий, при цьому залишаючи за собою історичний досвід. З огляду на це важливе значення має встановлення історичних фактів, аналіз історичних подій, теорій у контексті їх встановлення та розвитку. Отже, важливим для дослідження є історичний підхід, за допомогою якого вивчаються суперечності, закономірності та інші зв'язки правових явищ [581, с. 8]. Для з'ясування причин того чи іншого правового явища, умов їхнього розвитку в минулому і сьогоденні, основних перспектив і тенденцій їхньої еволюції в майбутньому слід використовувати історико-правовий метод пізнання [332, с. 42–43]. Історичний підхід у дослідженні допоміг встановити еволюцію розвитку поглядів на значення правопорядку у суспільстві та роль різних засобів його досягнення. Зокрема, було встановлено, що порядок мав місце з утворенням найменшого суспільного інституту – сім'ї. У різний час порядок встановлювався різними методами, однак всі ці методи були елементами соціального контролю.

Сучасна методологія характеризується поліфонічністю і базується не на основі якогось одного універсального методу, а шляхом концентрації сукупності методів у певні парадигмальні основи осмислення права. Під методологією розуміють сукупність принципів, засобів, методів і форм організації та проведення наукового пізнання поставленої проблеми [598, с. 13]. Головною метою методології дослідження є застосування тих методів, засобів та прийомів наукового дослідження, за допомогою яких дослідник одержує

нові знання про реальну дійсність [331, с. 29].

Серед найбільш застосованих методологічних установок у теорії права виділяють: класику та посткласику (некласику). Такої позиції дотримується багато дослідників методології права.

Застосовуючи класичну методологію у праві, дослідники насамперед зверталися до аналізу суб'єктивного акту, в якому індивід сприймає правові цінності та принципи права в якості незмінного набору істин розуму. Натомість некласична модель, на відміну від класичної, що будується на раціоналістичному світогляді, ґрунтується на уявленнях про визначальну роль суб'єкта і його індивідуальних характеристик у формуванні певного погляду на юридичні цінності. Така зміна орієнтацій лежить в антропологічній площині [448, с. 22–23].

Класична методологія опирається на: 1) механічну картину світу, оскільки світ пронизаний безкінечним причинним ланцюгом, і в ньому панують строго однозначні й абсолютно визначені закони; 2) ідеї простої раціональної світобудови, оскільки світ вважається сумірним людському мисленню, його можна раціонально осягнути; 3) уявлення про безособовий природний порядок, оскільки наукове пізнання повинне бути безстороннім, суто об'єктивним, незалежним від усіх суб'єктивних «нашарувань»: людських інтересів, цінностей, уподобань [473, с. 153].

Визначальними принципами класичної методології вважають: 1) принцип або постулат автономності, суверенності наукового мислення. Тобто, мислення людини постає універсальною сферою, абсолютно незалежною від інших форм свідомості і діяльності; 2) принцип абсолютної розмежованості суб'єкта та об'єкта пізнання. Людина як суб'єкт пізнання повинна існувати як фізично, так і подумки самостійно і незалежно від об'єкту пізнання; 3) принцип об'єктивності знання, що означає необхідність елімінації будь-яких суб'єктивних елементів з результатів пізнання і здобуття в кінцевому підсумку абсолютної істини [548, с. 55–56].

Основним класичним методом, який було застосовано в дослідженні, є

соціологічний. Аналізуючи соціальну сутність права як регулятора суспільних відносин, В.М. Андріїв обґрунтовано доводить наявність нерозривного зв'язку права з існуванням людського суспільства, що підкреслює соціальний характер останнього, нерозривний зв'язок з наявною системою цінностей [10, с. 44–45].

Суть соціологічного підходу у юриспруденції полягає у розумінні права як такого, що спрямоване на забезпечення і задоволення суспільних інтересів. Важливість права як соціального регулятора, насамперед як регулятора поведінки, обумовлено:

1) існуванням суспільства і включенням окремого індивідуума в дане суспільство, яке породжує велику кількість відносин і зв'язків індивідуума з іншими членами суспільства;

2) відносинами, в які вступає окремий індивідуум, що мають на меті задоволення останнім свого інтересу (суб'єктивного) і не завжди задоволення такого інтересу, наприклад, корисливого інтересу [230, с. 15].

Отже, соціологічний підхід розглядає право в нерозривному зв'язку з суспільними відносинами, які є об'єктом правового регулювання. Право аналізується спільно зі всією системою економічних, політичних і соціальних умов, що склалися і в яких діє та чи інша правова система, а також пов'язується із правосвідомістю, правовими уявленнями, різними соціальними нормами [160, с. 235]. Дослідники соціологічного підходу права змінюють вектор у дослідженні сутності права, переносячи основний наголос на його вивчення як на сферу правовідносин, які зумовлюються потребами й інтересами членів соціуму, а не звужують його сутність до державної нормативної формально визначеної системи [199, с. 14].

Соціальна цінність права передбачає: по-перше, втілення правом індивідуальної, групової та загальної волі (інтересів) абсолютно всіх учасників всієї сукупності суспільних відносин; по-друге, закріплення за правом можливості бути ефективним засобом забезпечення та існування стабільності і порядку різноманітних відносин; по-третє, надання особливого значення праву у сприянні розвитку тих відносин, у яких зацікавлені як суспільство загалом,

так і окремі індивіди зокрема [230, с. 15].

На думку О.В. Петришина, соціальне призначення права полягає не у регламентації суспільних відносин, що не залишає простору для автономного регулювання, ініціативної діяльності громадян, а у нормативності соціальної реальності, яка виводиться із фактичних відносин, заснованих на еквівалентності обміну діяльністю, взаємних прав та обов'язків учасників соціального спілкування, що складаються на основі взаємного визнання їх значимості. Тобто сутність права повинна розглядатись безпосередньо у зв'язку із соціалізацією індивідів, їхньою участю у правотворенні, обговоренні та оцінці законів, правовою культурою та демократизацією суспільства [409, с. 73, 79, 81].

Таким чином, згідно з соціологічним напрямом, право є явищем динамічного життя, яке покликане забезпечити правопорядок. Такий правопорядок можливий завдяки, по-перше, задоволенню інтересів як суспільства загалом, так і окремого індивіда; по-друге, ефективному соціальному регулюванню суспільних відносин. Даний підхід було застосовано, зокрема, при розгляді соціального контролю як найефективнішого засобу соціального регулювання, який здатний забезпечити основну функцію права, відповідно до соціологічного підходу, – управлінську (право, відображаючи інтереси людей та суспільства, прагне стабілізувати, організувати та упорядкувати суспільні відносини).

Постнекласична наука відмовляється від універсальних знань, цінностей, норм, принципів на користь часткового спеціалізованого знання. У результаті спостерігається плюралізація науки, її хаотизація, занепад нормативних програм, заперечується існування єдиної наукової парадигми. Зазнає остаточного краху образ непорушного, впорядкованого і вічного всесвіту, і в новому світі тотальної нерівноваги фундаментальною стає теорія нестабільності, хаосу і розпаду. Уявлення про науку як про лінійний, закономірний процес, орієнтований на досягнення одностайності позицій, консенсусу, змінюється на бачення науки як схоластичного, ірраціонального,

хаотично-непрогнозованого процесу [473, с. 154].

Традиційно поняття хаос, дезорганізація і т.д. розглядалися і досліджувалися з позиції їх подолання, попередження і т.д., однак у рамках синергетичної парадигми вони стали не просто розглядатися в позитивному сенсі, а стали частиною нових досліджень, пов'язаних не тільки з процесами самоорганізації, а й з різного роду системами, функціонуючими в якості переходу з одного рівня на інший. Отож, такі ключові поняття теорії самоорганізації, як відкритість, нерівноваженість, нелінійність, незворотність і універсальність дозволили говорити про виникнення зовсім принципово нової парадигми [233, с. 119].

Некласична методологія правознавства характеризується такими принципами:

- 1) багатовимірність права, яка передбачає різноманіття поглядів на право;
- 2) сконструйованість правової реальності, що передбачає створення і відтворення правової реальності як інноваційними, так і (найчастіше) традиційними діями, які супроводжуються ментальними процесами людей;
- 3) принцип релятивізму, який полягає в обумовленості права соціальним цілим (панівними в соціумі соціальними статусами, цінностями, світоглядом);
- 4) принцип невизначеності як незавершеність юридичної теорії. У сучасних умовах не може бути однієї єдиної точки зору, що призводить до антидогматизму сучасної теорії права [576, с. 105–108].

У некласичному аксіологічному підході ціннісний зміст визначається в безпосередній залежності від соціокультурного контексту. Згідно з цим підходом, не заперечується, що цінностями права є свобода, рівність і справедливість, а також стверджується визначення їхнього реального змісту історичними, релігійними, культурними та іншими важливими чинниками, які створює сам феномен права, надаючи йому легітимності. Некласичний аксіологічний підхід у методології права визначається ствердженням релятивізму в ціннісному наповненні права, а тому істина, відокремлена від ціннісної інтерпретації, є безглуздом [549, с. 75].

Ціннісний (аксіологічний) підхід ґрунтується на ряді філософсько-соціологічних концепцій, згідно з якими людські діяння можуть бути осмислені лише у співвіднесенні з цінностями (благами), якими визначаються норми і цілі поведінки людей [597, с. 76]. Важливість аксіологічного методу полягає у тому, що необхідно враховувати морально-етичні, духовні та інші чинники, які впливають на державно-правову сферу [73, с. 5]. Аксіологічний (ціннісний) підхід у дослідженнях правопорядку – це загальна стратегія дослідження, що визначає розгляд правопорядку крізь призму його відповідності певним цінностям, що можуть забезпечуватись правом та бути його основою [91, с. 10].

Отже, розкриття сутності правопорядку невіддільне від розуміння його ціннісного змісту. Осягнення ціннісного змісту правопорядку передбачає знаходження та застосування відповідного методологічного інструментарію [549, с. 73]. Аксіологічний метод пізнання полягає у відборі дослідником тих фактів минулого, які пов'язані з культурними цінностями, що їх сприймає дослідник [544, с. 167]. Було встановлено наступні історичні етапи, в яких виділено ті цінності, які були притаманні правопорядку та соціальному контролю у даний історичний період:

1. Стародавній Схід – правопорядок та соціальний контроль ґрунтувались на таких цінностях, як справедливість та рівність.

2. Античність – концептуальними ціннісними основами соціального контролю та правового порядку у Стародавньому Римі, як і в Стародавній Греції було визначено: свободу, рівність та справедливість.

3. Середньовіччя – християнство запропонувало цінності, які стали основоположними для організації соціального контролю та правового порядку.

4. Відродження – у розвиток взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку внесено ідеї антропоцентризму та гуманізму.

5. Реформація – характеризувалася такими цінностями, як рівність та свобода людини.

6. Новий час – в основі розкриття соціального контролю та правового порядку лежало природне право та ідеї рівності, справедливості, свободи.

7. Німецька класична філософія – свобода стала ключовою цінністю. Це виражалось у тому, що соціальний контроль розглядався як такий, що повинен здійснюватися в межах права, а також застосовуватися лише щодо зовнішньої, а не внутрішньої сфери людини.

8. Філософія права XIX-XX ст.ст. У цілому представники філософії права XIX-XX ст.ст. розглядали соціальний контроль та правовий порядок у взаємозв'язку. Основна мета соціального контролю полягала у створенні та збереженні соціального порядку, який можливий лише тоді, коли поведінка людини стане типовою та схвалюваною для суспільства. При цьому основний акцент робився на індивідуальній свободі як цінності, завдяки якій людина здатна здійснити вільний вибір на користь суспільних норм та цінностей.

Зростання уваги до людини як особистості, індивіда, здатної впливати на соціокультурні явища, приводить до формування антропологічно орієнтованого вектора наукових досліджень, частину з яких можна спрямувати як вивчення ролі людини у формуванні правопорядку. Антропологічний метод при вивченні правопорядку базується на таких принципах, як:

1) інваріантність, сталість фундаментальних родових якостей людини як істоти біологічної, соціальної і розумової (духовної), що споконвічно володіє волею;

2) універсальність людини, єдності людського роду і незалежно від етнічних, соціальних, расових, географічних і інших відмінностей, рівноправності всіх людей;

3) невід'ємності природних прав людини, їхнього пріоритету щодо законів і діяльності держави, принципів устрою [545].

Дослідження правопорядку та соціального контролю дозволяє конкретизувати питання щодо визначення співвідношення впливу окремих осіб та великих соціальних груп на формування стабільності у суспільстві та подолання кризових явищ. Відомо, що суспільне життя являє собою цілісний процес існування, розвитку і взаємодії соціальних суб'єктів (осіб, соціальних спільнот, суспільства в цілому), що відбувається в конкретно-історичних

умовах. Відповідно правопорядок, що створений у даний конкретно-історичний період характеризується системою форм діяльності, відносин, спілкування і духовного освоєння та перетворення дійсності людиною [384, с. 45].

Антропологічний метод виходить з розгляду людини як родової істоти, що має основні потреби в їжі, одязі, безпеці, волі. Щодо правопорядку антропологічний метод орієнтований на вивчення ірраціональної, інстинктивної, біологічної мотивації правової поведінки, що обумовлена людською природою. Також цей підхід, що базується на природі людини, широко використовується при аналізі механізмів соціального контролю у суспільствах, проблем адаптації і трансформації традиційних механізмів контролю при переході до сучасних правових систем [545].

Отже, важливість антропологічного методу полягає у тому, що формування правопорядку напряму залежить від людини, її правосвідомості, готовності діяти правомірно та в інтересах (принаймні не порушуючи інтереси) інших членів суспільства. Тому важливо акцентувати увагу на людиноцентризмі, як напряму, який у центр права та будь-якого правового явища, у тому числі правопорядку, ставить людину як основного чинника стабільності у суспільстві. Саме від людини залежить ефективність правопорядку, додержання норм та ступінь соціального контролю.

Постнекласична методологія включає в себе також і такі самостійні напрями постнекласичних досліджень, як синергетика, віртуалістика, тоталогія тощо [333, с. 77].

Постнекласична наука характеризується змінами, які відбулися в рамках виникнення цієї науки та пов'язані з її певними принципами, методологією самоорганізації, де на перше місце виходять такі поняття, як нерівноваженість, відкритість, нелінійність, незворотність і ін. Завдяки застосуванню цих універсальних принципів класичне уявлення про організацію та управління соціальними системами різко змінилось, адже кризи, дезорганізації, хаос стали розглядатися як важлива умова переходу системи на новий рівень. Постнекласичний період розвитку науки показав цілий ряд досить цікавих

моментів, які дозволили не тільки визначити місце соціальної синергетики як методології в рамках глобальних процесів, а й показати роль людини як соціального суб'єкта, який може управляти різними процесами [233, с. 3].

Отже, «синергетика в єдності з іншими постнекласичними ідеями значно розширює проблемне поле, в якому зустрічається філософія і наукове пізнання, стимулюючи формування нових смислів з урахуванням відкритості, нелінійності світу» [133, с. 29]. Слід звернути увагу на думку А.А. Черепанова, який також стверджує про важливе значення синергетики. Він зауважує, що одним з найбільш перспективних підходів, які слід використовувати для розроблення такої моделі, можна назвати синергетику – науковий напрям, який вивчає нелінійні нерівноважні процеси в різних галузях – від природи до суспільства і людини. Синергетика принципово змінила підхід до вивчення складних систем, однією з яких, безумовно, є людське суспільство. Як характеристики таких систем синергетичний підхід виділяє здатність до еволюційного розвитку на основі самоорганізації – не тільки в результаті впливу зовнішніх факторів, а й за рахунок використання внутрішніх можливостей системи, що розвивається. Синергетика (теорія самоорганізації) змістила центр уваги дослідника з періодів стійкості, рівноваги до переломних кризових пунктів, що визначає напрям подальшого розвитку системи. Синергетична парадигма переосмислює саме поняття кризи, характеризуючи її як ключовий фактор, що вносить якісно нові зміни в систему, як точку вибору (точку біфуркації) між потенційними альтернативами майбутніх шляхів еволюції [572, с. 3].

Підсумовуючи слід зазначити, що методологію дослідження соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку можна охарактеризувати такими ознаками:

- 1) забезпечує отримання всебічного правового знання про соціальний контроль та правопорядок;
- 2) визначає місце та значення соціального контролю та правопорядку у філософії права;

- 3) координує дослідження соціального контролю та правопорядку у векторі поставленої мети та завдань;
- 4) оновлює правову науку шляхом удосконалення старих термінів і понять та введення нових;
- 5) забезпечує унікальним набором методів, які дозволяють найбільш широко розкрити суть соціального контролю та правопорядку;
- 6) дозволяє узагальнити та систематизувати всі відомі раніше правові знання, що стосуються соціального контролю та правопорядку.

3.2 Синергетичний метод (метод самоорганізації соціальних систем) як системоутворювальний у дослідженні правового порядку

У синергетиці процеси осліджуються як нелінійні (такі, що за певних умов можуть привести систему до принципово нових станів, до виникнення нових стійких структур), принципово нерівноважні (такі, що перебувають далеко від стану рівноваги) системи, процеси еволюції систем [152]. Синергетичні ідеї актуалізуються в системах, які знаходяться далеко від рівноваги. Накопичуються флуктуації – наближається криза. Вибір, зроблений системою в результаті біфуркації, надовго визначає майбутнє системи. Ось чому справедливим видається твердження, що в історії зустрічаються періоди, які зумовлюють майбутнє суспільства на тривалі етапи розвитку. Це суперечливі, нестійкі періоди пошуку людиною свого місця у світі, переосмислення сформованих норм, переоцінки смислових структур [133, с. 18].

Сутність синергетичного підходу проявляється у вивченні процесів самоорганізації складних систем та встановлення нових упорядкованих структур [581, с. 12, 14].

А.А. Мірошниченко, аналізуючи праці відомих мислителів різних епох, стверджує, що можна знайти чимало підтверджень того, що вони намагалися опанувати саме логіку, притаманну синергетиці. Так, своєрідні кореляції ідей

синергетики можна побачити у працях:

– Платона і Аристотеля (зокрема, уявлень про ейдоси – потенційні форми-зразки предметів та явищ);

– Геракліта, який звертав увагу на роль вогню як метафори самовідновлюваного і саморегульованого начала в універсумі;

– Лукреція, який запропонував ідею клінамену як спонтанного непередбачуваного відхилення, що породжує нове у природі;

– Р. Декарта, який розвивав теорію про космічні вихори як форми організації природи;

– Г. Лейбніца, який пов'язав монадологію з ідеями гармонії, когерентності, взаємоузгодженості усіх частин світу та потенційно закладеного преформізму;

– Ф. Шеллінга, що розкривав поняття самоорганізації в природі за аналогією з пошуками людського духу;

– І. Канта, якому належить ідея самоорганізованого буття і цілепокладання як результату спонтанного взаємонакладення цілей та частин цілого;

– А. Бергсона, який розкрив уявлення про незворотність еволюції як її рушійної сили у вигляді життєвого пориву;

– А. Уайтхеда, яким введено ідею про роль процесуальності і когерентності подій в універсумі [339, с. 53].

Сам термін «синергетика» походить від грецького «synergeia» – «співдружність», «співробітництво» [більш детально про це: 368, с. 128–129]. Герман Хакен вклав у термін «синергетика» два сенси: це підхід, через який у системі (цілому) виникають нові властивості, характеристики, стратегії, якими не володіють її елементи (частини); це міждисциплінарний підхід, розвиток якого вимагає спільних зусиль вчених: гуманітаріїв, математиків, правників тощо [317, с. 9].

Процес «синергетизації» пізнання соціальної реальності здійснюється через прямий вплив природничих наук в особі ідей синергетики на сферу

соціально-гуманітарних досліджень. З нахилом на подолання гуманітарних проблем методологічним інструментарієм. Такий процес свідчить про зміну в науковій думці природничо-наукового походження, про міждисциплінарний діалог «між природними й гуманітарними науками, східним і західним світосприйняттям, новою наукою ... і старою культурою, наукою й мистецтвом, наукою й філософією...» [225, с. 244].

Серед радянських шкіл, які брали участь у розробці даної тематики, основними є: школа у галузі нелінійних коливань, що представлена такими вченими, як: Л.М. Мандельштамом і О.О. Андроновим; школа прикладної математики, представником якої є А.А. Самарський. У ній проблеми самоорганізації розроблялися під керівництвом С.П. Курдюмова [291, с. 14].

Як звертає увагу Д.В. Ковтунова, проблеми, пов'язані із синергетикою, безпосередньо стосуються тих історичних періодів, які характерні для країн, що розвиваються, переходячи соціальні протиріччя, кризи, конфлікти і т.д. Справа в тому, що ті кризи, які спіткали провідні країни світу ще на початку ХХ ст. і які повторювалися неодноразово, фактично стали поштовхом для вивчення універсальних процесів, причому подібні вони як з точки зору процесів взагалі, так і з точки зору самоорганізованих процесів [233, с. 118].

В. Стьопін зауважує, що синергетика сьогодні стоїть не тільки перед проблемою створення своєї дисциплінарної онтології, яка виражається у відповідних онтологічних принципах, а й перед проблемою включення цих принципів у наукову картину світу. Вона претендує на те, щоб стати ядром загальнонаукової картини світу [511, с. 22].

В. Василькова зазначає, що синергетика є спробою раціонально пояснити нераціонально влаштований світ [69, с. 29]. Продовжуючи міркування на користь синергетики, М.В. Поздняков указує, що «синергетика визнає релятивізм, багатовимірність істини, право особистості на її суб'єктивне трактування. Синергетичні погляди на самоорганізацію універсальні, і це дозволяє вийти на проблеми кінцевих підвалин людського буття, до сфери його найвищого сенсу, щоб зробити життя людини цілісним і сповненим смислу. У

такий спосіб синергетика залучається до властивого філософії пошуку мудрості» [419, с. 52].

Слід погодитись з В.Д. Ковтуною, що вивчення синергетики по-перше, дає можливість по-новому бачити поле соціальної динаміки, що саморозвивається; по-друге, з позицій теорії самоорганізації підійти до проблеми кризи в сучасних соціально-правових системах, пояснити її системний характер; по-третє, показати, наприклад, чому в українському суспільстві існують кризові ситуації, і які є перспективи для виходу з подібної кризи; по-четверте, дозволяє розглянути суміжні проблеми, які теж вимагають пояснення, наприклад, модернізація і прогнозування виходу з кризи будь-якого суспільства [233, с. 97].

І.С. Кривцова виділяє дві цінності синергетичного знання:

– методологічну цінність, яка проявляється не лише в дослідженні теоретичних моделей для опису нелінійних процесів, чи то процеси самоорганізації у випромінюванні лазера або правові системні утворення, що саморозвиваються;

– світоглядну цінність, яка проявляється у можливості окреслити образ нового стилю мислення й нового світобачення, наблизити дослідника до нового цілісного образу світу, в якому чергуються взаємоперехід хаосу й порядку, організації й дезорганізації, рівноваги й нерівноваги, необхідності й випадковості [272, с. 19].

М.В. Сапронов розділяє синергетику на синергетичний підхід (як метод або концепції) і синергетичну парадигму (як новий світогляд, що дає певні моделі постановки та вирішення завдань) [468, с. 159–160]. Натомість Е.М. Ніколаєва зазначає, що сьогодні є достатньо підстав стверджувати, що існує синергетика як самостійна дисципліна, до завдань якої входить розроблення синергетичних теоретико-методологічних принципів і методів, які потім використовуються в рамках окремих дисциплін [383, с. 128].

На думку С. Курдюмова та О. Князевої, синергетика є новою науковою парадигмою, яка базується на ідеях системності, цілісності світу і наукового

знання про нього, спільних закономірностей розвитку об'єктів усіх рівнів матеріальної та духовної організації, нелінійності (багатоваріантності й незворотності) розвитку, глибинного взаємозв'язку хаосу та порядку (випадковості та необхідності) [224, с. 89–90].

І.І. Черленяк, вважає, що «синергетику на сьогоднішній день доцільно розглядати не як «метанауку», а як філософський, світоглядний «науково-ідеологічний» міждисциплінарний підхід, певну «мета-модель», на основі якої можна розвивати прикладні дослідження і моделі складності та самоорганізації» [573, с. 69].

Такі науковці, як В.І. Аршинов і В.Є. Войцехович указують на перспективу синергетичної парадигми як майбутньої загальнонаукової концепції, і як начала нового світогляду [21, с. 109]. Так, В.І. Аршинов вважає, що синергетика вже затвердила себе як якась програмна методологічна установка, покликана об'єднати під своїм прапором зусилля фахівців різного профілю, зайнятих кожен у своїй галузі дослідженням процесів самоорганізації [20, с. 59].

Отже, на сьогодні синергетику розглядають як:

1) міждисциплінарний підхід, якому притаманні елементи як природничо-наукових і гуманітарних дисциплін, так і фізико-математичних. У зв'язку з цим синергетичний підхід, спрямований на вирішення нових проблем шляхом створення нових методів пошукової діяльності;

2) концепція світобачення, яка характеризується новими моделями постановки та вирішення завдань з метою створення нового цілісного образу світу;

3) самостійна дисципліна як система понять про нелінійні, самоорганізаційні, нерівноважні, хаотичні явища, закономірності, закони, теорії, методи тощо;

4) парадигма як система понять і уявлень про порядок в хаосі та становлення хаосу із порядку;

5) як науковий напрям, що ґрунтується на сфері наукових досліджень для

опису складних систем;

б) теорія самоорганізації, що вивчає руйнування старої структури і виникненням нового порядку;

7) методологія, розвиток своєрідного стилю наукового мислення, в якій ключову роль покликані відігравати хаос та порядок.

На думку В.В. Тузова, різноманіття точок зору щодо статусу синергетики та невизначеність у її понятійному апараті показує, що остання на сьогоднішній день не є ні стрункою теорією, ні закінченою моделлю процесу самоорганізації. Однак однозначно про неї можна говорити як про методологію постнекласичної науки, яка ще тільки розвивається шляхом переходу основних положень синергетики в принципи методу пізнання. Виконуючи методологічну функцію, синергетика вивчає загальні форми буття, закони самоорганізації об'єктивної реальності та на основі її законів і понять формує відповідні вимоги, які орієнтують дослідника в процесі пізнавальної діяльності [541, с. 52].

А.А. Мірошніченко стверджує, що важливе філософсько-методологічне значення мають такі засадничі ідеї синергетики: не можна нав'язувати шляхи їх розвитку складноорганізованим системам; за існування декількох альтернативних шляхів розвитку – система має можливість вибору найоптимальніших з них; хаос може виступати таким, що створює початок, конструктивний механізм еволюції; в особливих станах нестійкого соціального середовища дії кожної окремої людини можуть впливати на макросоціальні процеси; завдяки знанням про тенденції самоорганізації системи можна обминути багато зигзагів еволюції, пришвидшивши її; майбутній стан системи ніби організовує, змінює сучасний її стан [339, с. 26–27].

Вищенаведене свідчить про сміливий запит синергетики стати однією з фундаментальних концепцій, що складе ядро сучасної наукової картини світу. Для цього є наступні підстави. По-перше, синергетика має колосальну узагальнювальну силу, великий методологічний потенціал щодо з'ясування важливих аспектів процесу розвитку. По-друге, вона навчає дивитися на світ

по-іншому, відкриває нові принципи побудови складного еволюційного цілого із частин, внутрішні потенції системи до саморозвитку, механізми переходу від хаосу до порядку [272, с. 20].

До ознак синергетики відносять: вона вивчає процеси формування, розвитку і руйнування систем; наголошує на узгодженості процесів, що лежать в основі самоорганізації і розвитку; розглядає хаос як необхідний чинник у процесах функціонування систем, причому не тільки деструктивний; досліджує процеси самоорганізації систем; вивчає сукупність внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків системи; визнає велику роль середовища в процесі зміни [49, с. 345].

Таким чином, синергетика увібрала в себе універсальні закономірності, які притаманні були різним науковим підходам. Ці фундаментальні ідеї та міждисциплінарні евристичні можливості стали фундаментом для опису складних систем. Використання синергетичного методу у праві не суперечить колишнім методам і підходам аналізу правових явищ і систем, проте є істотним доповненням, яке значно розширює методологічний апарат філософії права.

Вищенаведене дає можливість стверджувати, що ключовим методом даного дослідження може і повинна бути обрана синергетика як теорія самоорганізації. Під синергетикою ми пропонуємо розуміти філософсько-правовий напрям, що вивчає нелінійні, нестійкі, нерівноважні та складноорганізовані системи, їх здатність до еволюційного розвитку через принцип самоорганізації з метою уникнення кризових явищ та прогнозування майбутнього цих систем.

Згідно з І.Л. Честновим, ідеї феноменології, герменевтики й антропології дозволяють вибудувати нові типи праворозуміння, однак роль синергетичних ідей у цьому процесі якісно відрізняється від зазначених підходів. Так, синергетика виявляє не стільки новий образ феномена права, скільки служить тією необхідною методологічною основою, що дозволяє діалогічно об'єднати наявні теоретичні напрацювання, уявлення різних концепцій права, але з опорою вже на положення епохи постмодерну, оскільки багато які з них

розвиваються безпосередньо в її рамках і водночас є «наріжним каменем» буття права [153, с. 33].

Як стверджує І.С. Кривцова: «проведення досліджень соціально-гуманітарного характеру, правових досліджень, зокрема, на основі синергетичних уявлень, тобто з розширенням меж традиційного розуміння реальності (у тому числі й соціально-правової), за наявності нових методологічних установок, концептуально інших схем, моделей постановки і подальшого подолання проблем, свідчить, що почався процес розробки міждисциплінарних «програм» щодо проникнення в предметні сфери різних соціально-гуманітарних наук синергетичних ідей» [272, с. 20].

К.В. Шундиків стверджує, що зближення синергетики і правознавства аж ніяк не довільний штучний процес, не модне захоплення, а навпаки, це процес, що відображає одну з головних тенденцій розвитку постнекласичної науки в цілому – взаємозбагачення і поступової інтеграції різних галузей наукового знання [593, с. 123].

Г.Г. Малінецький в залежності від методів використання розробки синергетики виділяє три види робіт. Так, у працях, в яких використовують ідеї синергетики у їх найбільш загальному вигляді, акцентуючи увагу на пізнавальних можливостях, що відкриваються синергетикою, називаються роботи філософсько-світоглядного плану. Другий вид робіт – це роботи конкретно-спеціалізованого характеру, в яких загальні подання синергетики наповнюються певним, відповідним конкретній гуманітарній дисципліні змістом і є основою нових пізнавальних концептуалізацій. І останній вид робіт – це роботи, в яких автори звертаються до математичного апарату, що є частиною синергетичної побудови, використовуються математичні або комп'ютерні моделі досліджуваних явищ [316, с. 98–99]. Згідно з таким поділом використання синергетичних розробок у праві підпадає під другий вид робіт – роботи конкретно-спеціалізованого характеру, де основою стають нові пізнавальні концептуалізації, що виникли у зв'язку з синтезом синергетичних знань та правової науки.

Синергетичний підхід до права дозволяє побудувати таку правову практику та теорію, коли в методології викладання правопорядку принципи синергетики можуть знайти інтерпретацію у понятійній площині певних синергетичних категорій, а саме: а) нелінійний стиль мислення, який характеризується неоднозначністю теоретичних побудов, концептуальним і методологічним плюралізмом та сполученням у процесі пізнання та аналізі правопорядку абстрактно-логічного й інтуїтивного, раціонального та ірраціонального шляхів пізнання; б) постулювання хаосу як необхідного творчого динамічного моменту порядку, що самоорганізується (порядок і безлад розуміються тут як невіддільні один від одного аспекти буття); в) антропоцентризм, антропність еволюції і самоорганізації, коли пізнання зовнішньої реальності у своєму розвитку буде дедалі більше поєднуватися з пізнанням реальності внутрішньої [465, с. 148].

Виділивши керівні ідеї синергетики, слід їх зіставити із правовими поняттями, а в контексті даного дослідження, тобто з правопорядком та соціальним контролем. Отже, розпочнемо з таких понять синергетики, які найближчі до правопорядку [45, с. 7–12]:

1. Центральним поняттям синергетики є системність. Для правознавців положення про те, що правопорядок – це система, є зрозумілим. Так, А. Головіна пропонує визначити правопорядок як систему чітко унормованих правом правил поведінки, забезпечення дотримання яких покладено на певні органи під загрозою відповідальності за їх порушення [101, с. 12–16].

Враховуючи досягнення у теорії організації соціальних систем та здійснюючи їхню інтерпретацію на засадах синергетичних положень, проаналізуємо етапи розвитку соціальної системи. Так, життєдіяльність системи розпочинається з її виникнення, а згодом вона у процесі свого функціонування приходить кілька кризових станів. Ці кризи являють собою ряд невідповідностей елементів системи як між собою, так і відносно нормативних цілей системи. У загальноприйнятому розумінні, криза системи – це негативний бік її розвитку, однак із синергетичної точки зору – це

закономірний етап її розвитку, тобто об'єктивна реальність. Здійснюючи аналіз будь-якої системи, слід передбачати, які кризи можуть виникати у процесі функціонування цієї системи, спробувати проаналізувати наслідки цих криз. Протилежним явищем до кризи є ідеальний стан соціальної системи, який полягає в оптимальному функціонуванні усіх її підсистем. При ідеальному стані соціальної системи цілі та завдання системи досягаються із найменшими витратами наявних у межах системи ресурсів. Зазначимо, що такого стану жодна соціальна система не в змозі досягти у процесі свого організаційного розвитку, навіть більше, він навіть є небажаним, оскільки неминуче призводить до кризи, адже подальший розвиток системи стає неможливим. Звідси випливає, що соціальна система повинна мати такий рівень організації, який об'єктивна прагнув би до свого ідеального стану, однак ніколи б не міг його досягти [339, с. 29–30].

Синергетична самоорганізація пов'язана з руйнуванням старої структури і виникненням нового порядку. Такий процес пов'язаний як із взаємодією системи з навколишнім середовищем, оскільки зовнішні умови, оточення чинять величезний вплив на еволюцію, так із характером стану і внутрішньої готовності системи до таких змін. Більш того, як твердили про це ще античні філософи, процес самоорганізації не тільки зводиться до констатації впливу і зв'язку між випадковим і необхідним, а є результатом взаємодії таких випадковостей, завдяки яким і можливе виникнення нового у світі. Таким чином, самоорганізація виступає як основа еволюції найрізноманітніших явищ природи, світу, людини, соціуму, оскільки вона служить джерелом виникнення якісно нових і більш складних структур у розвитку. Очевидно, що, синергетика не розглядається сьогодні як нова ідеологія, адже вона лише намагається виявити закономірності в процесах еволюції живих і неживих систем [385, с. 132–133].

Процеси самоорганізованих систем під дією зовнішніх і внутрішніх впливів проходять через три динамічних режими, супроводжуючись переходом з рівноважного стану в нерівноважний; режим близький до рівноважного стану;

хаотичний режим, як перехідний процес; перехід в інший рівноважний стан з утворенням нових структур.

2. Наступною важливою ознакою синергетики є ієрархічність, яку формулюють так: Космос попередньої структури, структури нижчого рівня, слугує Хаосом для наступної, структури вищого рівня. Завдяки ієрархічності функціонує порядок. Так, дана ознака є будь-якою складовою контролю, який забезпечує дотримання порядку. Контроль досягається завдяки підпорядкуванню нижчих класів – вищим, суспільних структур – державним і т.д.

3. Наступне поняття синергетики – дисипативність або незамкненість, відкритість системи. Своєрідна «квінтесенція» синергетики проявляється через існування сукупності процесів, явищ, які мають структуру та алгоритми функціонування, іншими словами, системи, природа яких відмінна від хаосу. Щодо процесів обміну, то системи можуть бути відкриті та закриті (це системи, в яких відсутній обмін матерією, енергією та інформацією між системою і зовнішнім середовищем). Жодна система не може бути абсолютно закритою, тому варто говорити про закриті системи, в яких обмін із зовнішнім середовищем є просто незначним [337, с. 21–22].

Замкнута система приречена на загибель, оскільки міра хаосу з часом лише зростає, або, в крайньому разі, залишається постійною, отже, хаос у замкнутій системі не зменшується, а може тільки зростати, і порядок приречений на зникнення. Дисипативність – це те, що дає змогу системі еволюціонувати, забезпечуючи й самоорганізацію.

Отже, відкритість – це здатність системи постійно обмінюватися речовиною (енергією, інформацією) з навколишнім середовищем [49, с. 346]. Правопорядок є відкритою системою. Це означає, що: правопорядок не завжди може повертатися у первісний стан після дії зовнішніх факторів; неможливість спрогнозувати, який зовнішній вплив матиме вирішальне значення для зміни правопорядку (наприклад, це може бути смерть політичного лідера чи економічна криза тощо); відсутність певної стратегії повернення до

правопорядку, за якої всеодно він самоорганізовується; наявність системи порядку, яка сприяє змінам соціокультурних умов; подоланість хаосу перетворює правопорядок та ускладнює структуру, адаптувавшись до нових змін.

Також принцип відкритості втілюється через можливість використовувати різноманітні підходи, методи, стратегії до досягнення порядку.

4.3 відкритістю системи пов'язана і здатність обмінюватися із середовищем енергією, речовиною й інформацією, тобто нерівноважність. Нерівноважність – стан відкритої системи, за якого відбувається зміна її структури і характеру функціонування шляхом упорядкування та безвладдя [49, с. 346].

Можна стверджувати, що порядок безпосередньо залежить від зовнішнього середовища. Суспільство впливає на порядок, як і порядок впливає на суспільство.

5. Емерджентність, або динамічна ієрархічність. Емерджентність показує, що не можна вивчити всю систему шляхом опису його складових.

6. Нелінійність, що означає багатоваріантність переходів з однієї системи в іншу, непередбачуваність системи. Нелінійність означає відновлення системи шляхом загибелі старого порядку, хаосу і народження нового. Нелінійність – непередбачувана реакція на зовнішні дії, коли незначна «правильна дія» робить більший вплив на еволюцію системи, ніж дія сильніша, але організована неадекватно її власним тенденціям [49, с. 346].

Системи поділяються на лінійні та нелінійні. Якщо у лінійних системах зміни у структурі та організації є прямо пропорційні дії, то в нелінійних – ці зміни складні та непропорційні. Однак слід зауважити, що у світі не існує абсолютно лінійних систем. Нелінійні системи можуть бути декількох рівнів організації: динамічно стабільні – це системи, алгоритми функціонування та структура яких є незмінними; адаптивні – це системи, які при зміні зовнішніх умов автоматично змінюють алгоритми свого функціонування та свою

структуру з метою збереження оптимального стану; еволюційні – це системи, які здатні переходити в якісно новий стан, коли з'являються принципово нові алгоритми функціонування та структури, які не є продовженням наявних. Система може переходити з одного стану в інший. Так, еволюційна система може проявлятися в динамічно стабільній формі і такий стан називається станом рівноваги [337, с. 21–22].

Також правопорядок як система може бути за різних умов як динамічно стабільна, так і еволюційна. Правопорядок є динамічно стабільним, в періоди політичної, правової стабільності у суспільстві, коли зміст правопорядку суттєво та фактично не змінюється. Правопорядок може виступати як еволюційна система, коли існують суспільні кризи, революційні зміни, політична нестабільність тощо.

7. Наступний синергетичний параметр – гомеостаз – здатність системи підтримувати у певних рамках динамічно стійку рівновагу за можливих умов середовища, що дозволяє слідувати їй до своєї мети. Мета будь-якого правопорядку – досягнення стабільності та рівноваги у суспільстві.

Як стверджує В.Г. Буданов, будь-яка система телеологічна, тобто має мету існування, а гомеостаз – це явище підтримки програми функціонування системи в деяких рамках, що дозволяє їй слідувати до своєї мети [58, с. 49].

8. З гомеостазом тісно пов'язане поняття нестійкості системи. Так, гомеостаз може бути порушено і система потрапляє в стан нестійкості. Такий стан нестійкості прийнято називати точками біфуркації [більш детально про це: 368, с. 144–146].

М.М. Моїсєєв, аналізуючи причини біфуркації, зазначає, що в силу надмірно великого зовнішнього навантаження або накопичення колективних коливань через тимчасове відхилення від стану рівноваги – флуктуацій – ситуація може якісно змінитися. Стан системи може бути несумісним з даною галуззю тяжіння (атрактором). За таких ситуацій система відносно швидко переходить у новий канал еволюції. Правова система здійснює пошук нового шляху розвитку «мирним» шляхом – через реформування суспільства, але якщо

реформування в силу будь-яких причин не здійснюється, то система починає шукати новий канал еволюції (шлях розвитку), зазвичай, через революційний процес. Перехід системи в новий канал еволюції називається біфуркацією [340, с. 123].

Як вважають дослідники синергетики, політично-правові явища найвиразніше можуть показати сфери застосування синергетики, оскільки саме в політичних процесах незначні за історичними масштабами випадкові політичні акції (наприклад, витік інформації, загибель політичного лідера) призводять до потрясіння державних основ і навіть світопорядку [251, с. 29–30].

Таким чином, в історії соціокультурної системи за кожною біфуркаційною точкою вгадується, по-перше, якийсь реальний персонаж, що здійснив на історико-культурному роздоріжжі свій керівний вплив на систему; по-друге, випадковість, через яку надзвичайно важко і навіть неможливо спрогнозувати майбутнє; та, по-третє, реалізований самою системою вибір, який завжди зумовлений внутрішніми (генетичними) закономірностями еволюції системи [179, с. 150].

Зазвичай для суспільства біфуркація триває певний соціально значущий проміжок часу, тому доцільніше замість поняття точки біфуркації вживати поняття фази (зони). Такі суспільні явища як, революції після яких відбувалось падіння старого режиму і запанувало нове врядування в країні, лише підкреслює тривалість біфуркації. Тобто суспільний та політичний устрій змінювалися – система-країна переходила з одного періоду стійкого функціонування в інший, пройшовши фазу суспільно-політичних потрясінь – фазу (зону) біфуркації.

У зв'язку з особливостями функціонування соціально-політичних систем можна виділяти види біфуркацій. Так, фази (зони) біфуркації можна розрізняти за ступенем прогнозування їх виникнення: як передбачувані або заплановані та непередбачувані. Передбачувані або заплановані біфуркації є періодичними, а, отже, і прогнозованими – на це вказує сама їхня назва (наприклад, вибори до

органів публічної влади, загальнонаціональні референдуми з доленосних питань подальшого розвитку країни (рішення щодо вступу держави до ЄС)). Натомість виникнення непередбачуваних біфуркацій майже неможливо спрогнозувати, оскільки це – революції, терористичні акти, політичні перевороти, екологічні лиха, імпічменти (в т.ч. і міських голів) інші соціальні явища тощо.

Іноді передбачувані та непередбачувані фази (зони) біфуркації можуть співпадати. Прикладом такого явища стали вибори президента України 2004 р., коли суспільство фактично постало перед вибором залишення попереднього напрямку розвитку країни чи його зміни. І знов ж таки, прикладом неспівпадіння передбачуваної та непередбачуваної біфуркацій були вибори президента 1999 р. Тому заплановані біфуркації мають іншу природу, оскільки є формальною та прогнозованою потенційною можливістю вибору соціально-політичної системи принципово нового шляху розвитку [42, с. 60–61].

У середині століття відомий вчений А. Тойнбі, аналізуючи історичні долі цивілізації протягом 3000 років, звернув увагу на поворотні точки історії (тобто на біфуркації), через які на кілька століть визначався хід розвитку величезних держав. Вченому вдалося встановити періодичні переходи від середнього прогресивного до середнього регресивного розвитку [537].

Отже, під біфуркацією в синергетиці розуміють якісні зміни стану системи, що відбуваються через зміну внутрішніх і зовнішніх параметрів і обумовлені її власним нелінійним законом розвитку. Стан біфуркації у складній системі пов'язують із системною нестійкістю та непередбачуваністю траєкторії майбутнього розвитку, що ототожнюється з відхиленнями від стандартної причинно-наслідкової детермінованості та рівноваги. Його пов'язують із системною нестійкістю та непередбачуваністю траєкторії майбутнього розвитку [216, с. 203].

9. Атрактор — наступне важливе поняття синергетики, яке визначає майбутню траєкторію розвитку системи. Оскільки система телеологічна, тобто має мету існування, то вона отримує корегувальні сигнали, які не дозволяють їй

«збитися зі шляху». Мету-програму поведінки системи й іменують атрактором. Отже, атрактор – це стан гомеостазу певної системи, що ніби притягує до себе всю безліч «траєкторій» еволюції системи, зумовлених й різними початковими умовами.

Як вважає Д.В. Ковтунова, атрактори – це стійкі центри можливих напрямів еволюції соціальної системи, здатні організувати навколишнє середовище, направляти еволюцію динамічних систем до певної «цілі» [251, с. 45]. На думку С.В. Кривих, атрактором у суспільстві може бути названа відповідна структура моральних принципів, кодекс законів, система вірувань і навіть біблійні цінності, а також соціум і окрема людина [273, с. 13].

Приклад атрактора наводять О.В. Мітіна і В.Ф. Петренко, які зауважують, що партії, як магніт «притягаючи» до себе прихильників – індивідів, що мають близькі ціннісно-політичні позиції (що беруть участь у роботі партії або просто голосують за неї на виборах), грають роль своєрідних атракторів. Харизма, вдалий імідж політичного діяча виступає також атрактором політико-правового життя, що регламентує ті компоненти системи, які збирають навколо себе важливі її елементи, втягуючи їх у рух, боротьбу за владу і надаючи системі додаткові імпульси нестабільності, нерівноважності, що роблять можливим переведення її в інші стани. Крім того, в політико-правових системах атракторами можуть бути, наприклад, певні ідеї соціальної перебудови країни [336].

Атрактор, який утримує систему в стійкому стані, носить назву домінуючого. У процесі еволюції будь-яке правове явище, перейшовши фазу (зону) біфуркації, досягає іншого, нового стійкого стану, в якому здійснюється вибір нового домінантного атрактора з числа потенційно можливих. Домінантний атрактор забезпечує стабільність правового явища аж до чергової фази (зони) біфуркації. Всі потенційні атрактори (всі можливі стійкі стани системи) закладені в самій системі і їхня актуалізація потенційних можливостей має вигляд специфічного процесу порядкуутворення, тобто впорядкованої й узгодженої взаємодії поведінки елементів системи, причому

узгодженої взаємодії віддаленого один від одного елементів системи. Виділяють такі основні складові атрактора, які існують на практиці, а саме:

1) правова ідея (ідеї), що лежить в основі функціонування правової системи та визначає структуру взаємодії елементів системи (наприклад, панівна ідеологія, модель розвитку громади);

2) харизматичний або статусний лідер(и), який ініціює(ють) втілення та підтримку існування правової ідеї та відповідних правових відносин;

3) інституції, що разом з лідером забезпечують втілення чи підтримку ідеології та функціонування стійкого стану системи (такими інституціями можуть виступати інститут парламентаризму, президентства, а також партійна система, мережа громадських організацій тощо);

4) параметри порядку, що являють собою певні обмеження для поведінки як системи в цілому, так і її елементів [42, с. 63–65].

10. Параметри порядку – наступне поняття синергетики, за допомогою якого описують у стислій формі сенс поведінки й атрактори системи.

До обмежень, які виступають як параметри, відносять: правила поведінки (тобто, мораль, релігійні норми, професійні кодекси та статuti територіальних громад тощо), законодавчі акти, історико-політичні традиції, зразки поведінки (тобто реклама, мода, віковий та територіальний сленг тощо). Л.В. Бойко-Бойчук пропонує параметри порядку класифікувати за тривалістю їхнього впливу на елементи системи: параметри найтривалішої дії – першого класу – фундаментальні або первинні (наприклад, мова, релігійні уявлення, архетипи тощо) та параметри порядку обмеженішої дії – другого класу параметрів порядку – тимчасові, найкоротші (мода, пісні, музичний стиль, сленг, анекдоти, рекламу (у т.ч. і політичну) тощо). Термін впливу тимчасових параметрів звичайно перебуває в межах одного покоління, тобто не перевищує двадцяти років. Крім першого і другого класу, науковець ще виділяє параметри порядку, які називає вторинними. До них вона віднесла, приміром, закони, історико-політичні традиції (наприклад, Магдебурзьке право), виборчі системи, моделі місцевого самоврядування, політичні режими тощо. Тривалість їх існування

становить період від декількох до десятків поколінь [42, с. 68].

Завершуючи аналіз керівних ідей синергетики та їх зіставлення з правопорядком та соціальним контролем, слід погодитись з О.І. Демидовим, який вважає, що використання принципів синергетики – науки про самоорганізацію в складних системах дає можливість виявити тенденції глобальної еволюції правових систем, нелінійність процесів, дію чинників, нове бачення механізмів формування та підтримання правопорядку [135, с. 18].

А.А. Мірошниченко вказує на такі змістові принципи методології синергетики:

1) принцип становлення, що проявляється через протилежності: хаос та впорядкованість. Під цим принципом слід розуміти те, що усталюється, не є спокій, а є рух. Це не завершені, вічні, рівноважно-цілісні форми, а перехідні, проміжні, тимчасові утворення;

2) принцип впізнавання означає осмислення буття як процесу становлення;

3) принцип згоди (для соціальних систем – комунікативності, діалогічності) пояснює, що буття як становлення формується і пізнається лише у ході конструктивної взаємодії суб'єктів та встановлення загальної згоди між ними;

4) принцип відповідності дає можливість переходу до постнекласичної парадигми наукового знання, розгляду освітніх систем з точки зору синергетичної методології;

5) принцип доповнюваності означає незалежність і принципову частковість, неповноту як до синергетичного опису реальності, так і частковість синергетичної методології [339, с. 44–45].

С.К. Ільїн робить висновок, що, виходячи із сутності синергетики і її необхідності для аналізу явищ правової дійсності, можна встановити наступні закономірності:

1) синергетика як новий напрям правових наукових досліджень, незважаючи на те, що з'явилася в середині ХХ століття, переживає період свого

становлення, оскільки відсутня однозначна інтерпретація не тільки назви даного напрямку (в їх числі синергетика, теорія самоорганізації, теорія дисипативних структур, теорія динамічного хаосу), але також і предмета синергетики, немає одностайності у трактуванні її понять і принципів;

2) в узагальненому вигляді синергетика займається вивченням проблем самоорганізації складноорганізованих систем, взаємоперехід порядку і хаосу в процесі розвитку систем;

3) сутність синергетики відображають її поняття і принципи;

4) необхідність застосування синергетики в процесі наукового дослідження правових явищ обумовлена існуванням цілого ряду теоретико-правових проблем, перспективне рішення яких вимагає доповнення традиційного діалектико-матеріалістичного методу пізнання теорією самоорганізації. Розуміння нелінійності розвитку сприяє більш глибокому аналізу і розуміння цінності правопорядку [178].

Отже, сучасна синергетика у праві здійснює декілька напрямів дослідження:

– по-перше – це пояснення різних правових явищ через синергетичний метод;

– по-друге – пошук механізмів самоорганізації правових систем;

– по-третє, наповнення філософсько-правової науки новим змістом, який проявляється через основні синергетичні поняття.

Отже, одним із найсучасніших міждисциплінарних методів науково-пошукової діяльності є синергетика, яка спрямована на виявлення загальних закономірностей самоорганізації та еволюції складних систем будь-якого походження, на основі чого можна будувати результативні моделі та найбільш вірогідні прогнози стосовно процесів розвитку правопорядку. Застосування синергетичних підходів у праві є особливо актуальним у сучасних умовах соціокультурного розвитку України, який відзначається необхідністю пошуку оптимальних шляхів самоорганізації правопорядку на основі органічного поєднання національних, державних та загальнолюдських цінностей [164,

с. 30].

Синергетичний підхід дозволяє вивчати правопорядок як нелінійну систему, яка може бути представлена як органічне продовження попередніх етапів її розвитку. Тому динамізм та правопорядок слід розглядати як процес еволюції, тобто складний процес зміни станів стійкості та нестійкості, який переростає у нову траєкторію розвитку [221, с. 88]. Таким чином, основним принципом синергетики є принцип універсального еволюціонізму. Суть цього принципу наступна: будь-яка нерівноважна динамічна система еволюціонує в напрямі, що приводить до її самоорганізації, причому характер самоорганізації не залежить від природи системи, а визначається її симетрією і симетрією впливу [51, с. 77].

Інструментарій синергетичного підходу дає змогу визначити таке:

1) правопорядок як складноорганізована система не розвивається через нав'язані йому напрями і шляхи розвитку, процесу його самоорганізації можна лише сприяти;

2) неможливо досягти одночасного поліпшення відразу всіх важливих показників правопорядку;

3) у разі кількох станів рівноваги еволюційний розвиток правопорядку як системи відбувається за лінійного зростання ентропії (невизначеності ситуації);

4) для правопорядку як складної системи існує декілька альтернативних шляхів розвитку;

5) кожний елемент системи правопорядку несе інформацію про результат майбутньої взаємодії з іншими елементами;

6) правопорядок як складна нелінійна система в процесі розвитку проходить через точки біфуркації (критичні точки), у яких відбувається розгалуження системи через вибір одного з рівнозначних напрямів її подальшої самоорганізації;

7) керувати розвитком правопорядку можна лише в точках їх біфуркації за допомогою легких поштовхів, сума яких має бути достатньою для появи резонансу – відповідної амплітуди коливань як у середині системи, так і щодо

впливів зовнішнього середовища [305, с. 13].

Слід погодитись з висновками К.В. Шундикова про те, що правопорядок через синергетичний розріз виявляється неоднорідним і не абсолютним, в його рамках можливе існування окремих відхилень, нестійких зон, хаотичних режимів поведінки, що значно ускладнює завдання його цілеспрямованої підтримки на необхідному рівні. Окрім цього, методологічний потенціал синергетики в дослідженні проблем упорядкування соціальних відносин за допомогою соціального контролю пов'язаний з тим, що синергетичний підхід орієнтує на пізнання багатоканального механізму детермінації відповідного порядку, пропонує враховувати не тільки власне правовий параметр, а й масу інших чинників, що діють поряд з правовим, частково в протиріччі з ним, але нерідко і на кооперативних засадах. В результаті картина правового упорядкування суспільного життя стає більш складною, але разом з тим і більш реалістичною [593, с. 125–126].

Видається за необхідне підтримати В.П. Бранського у створенні нового напрямку синергетики – соціосинергетики, предметом якої є дослідження загальних закономірностей соціальної самоорганізації, тобто взаємостосунків соціального порядку та соціального хаосу [52, с. 117]. Дослідник подає синергетичну спрямованість у вигляді розвитку соціальних систем, що рухаються у напрямі до граничного стану – суператрактору, тобто абсолютного ідеалу [54, с. 148–179].

Отже, зміст соціосинергетичного підходу полягає у розкритті умов зародження, перетворення та розвитку системи як динамічного, історичного явища. Даний підхід ґрунтується на сукупності нелінійних процесів, які включають багатоваріантність, альтернативність шляхів еволюції та її незворотність. Суть соціосинергетичного підходу зводиться до того, що порядок та безпорядок – це поєднані між собою явища. Таким чином, соціосинергетичний метод демонструє, що хаос може виступати як чинник творення, конструктивний механізм еволюції, з якого може розвиватися нова організація [581, с. 13].

Досліджуючи соціосинергетику, В.В. Корабльова стверджує, що соціосинергетика досліджує загальні закономірності соціальної самоорганізації, взаємин соціального порядку і соціального хаосу. Отже, соціальний порядок та хаос є ключовими поняттями у соціосинергетиці. Відповідно, науковець пропонує під соціальним порядком розуміти стан безлічі соціальних елементів (соціальних груп, підсистем і т.п.), що складають систему, між якими існують стійкі (регулярні) відносини (взаємодії), що повторюються в просторі або в часі, або в просторі і в часі одночасно. Соціальний порядок може бути статичним та динамічним. Статичний соціальний порядок – регулярність взаємодії елементів соціальної системи спостерігається в просторі, а динамічний соціальний порядок – регулярність взаємодії елементів системи спостерігається в часі. Під хаотичним станом соціальної системи, В.В. Корабльова пропонує розуміти такий стан, при якому між безліччю елементів системи немає стійких (повторюваних) взаємодій. За аналогією з соціальним порядком розрізняє науковець два типи хаотичних станів соціальної системи – статичний – неупорядкованість у просторі, і динамічний – неупорядкованість у часі [251, с. 22].

Таким чином, синергетика пройшла шлях від математики та фізики до суспільства як системи, що постійно самоорганізовується. Застосування соціосинергетичного підходу формує єдину цілісну правову картину і утворює єдиний методологічний та світоглядний фундамент про право і відшуковує закономірності розвитку правових явищ, у тому числі і правопорядку.

Соціосинергетика, як і синергетика загалом, в умовах динамічного функціонування соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві, відіграє роль нового світоглядного орієнтира у філософії права. Соціосинергетика як методологічний напрям у філософії права покликана встановити новий погляд людини на світ і на процеси, що відбуваються у ньому. Враховуючи універсальність синергетики щодо аналізу соціальних систем, правопорядок та соціальний контроль розглядаються як загальні закономірності еволюції. Тому можна стверджувати, що соціосинергетика дає можливість досліджувати

еволюцію правопорядку та соціального контролю у масштабах епох, цивілізацій, держав.

Отже, соціосинергетика – це напрям синергетики, який в результаті застосування синергетичних прийомів до аналізу соціальних процесів пропонує новий підхід до пізнання соціальних криз, нестабільності і хаосу, до створення засобів контролю суспільними процесами. Соціосинергетика дає відповідь, як з хаосу під впливом соціокультурних сил народжується порядок.

До особливостей соціосинергетики у праві слід віднести: розглядає право як еволюційний процес; розкриває стабільність і динамізм правових явищ; формує новий тип праворозуміння – інтегративний; розглядає правові явища як саморегульовальні процеси; забезпечує право новим методологічним інструментарієм; розширює межі сприйняття права, адже розглядає не лише правове буття, але й все, що поза ним; вивчає нові принципи побудови правових явищ; дозволяє простежити розвиток правових явищ.

3.3 Моделювання й еволюціонування соціального контролю та правового порядку як самоорганізованих систем

Продовжуючи досліджувати синергетичний потенціал у праві, слід зацентувати увагу на одному із найважливіших механізмів синергетичного методу – самоорганізації. Поєднання філософсько-правового знання про соціальний контроль, правопорядок та методологічний засіб самоорганізації дозволить найбільш вичерпно розкрити ці поняття, яким притаманні універсальні ознаки складноорганізованих систем.

Крім того, видається доцільним розглядати вказані феномени через призму моделювання та еволюціонування. При цьому соціально-правове моделювання розглядається як засіб опису, пояснення та прогнозування соціально-правових систем, явищ і процесів та їх складових за допомогою аналізу інформаційних моделей соціальної реальності. Застосовуючи соціально-правове моделювання, буде запропонована модель взаємозв'язку

соціального контролю та правового порядку. Крім того, метод еволюціонування дасть можливість прослідкувати поступовий розвиток сутності цих явищ при збереженні її якості в процесі змін та перетворення.

Самоорганізація є однією з основних категорій соціальної синергетики, яка характеризує здатність елементів певної системи до спільної дії – взаємодії [42, с. 69]. У широкому аспекті основна ідея самоорганізації означає, що в основі еволюційного розвитку систем будь-якої природи лежить механізм самоорганізації, коли з вкрай нестійкого стану система стрімко переходить у більш стійкий, упорядкований стан щодо попереднього, тобто система трансформується з хаосу у порядок [321, с. 22].

Вивчаючи процеси самоорганізації, Г. Хакен відзначав: «ми називаємо систему такою, що самоорганізується, якщо вона без специфічного впливу ззовні набуває якоїсь структури. Під специфічним зовнішнім впливом ми розуміємо такий, який нав'язує системі структури або специфіку функціонування» [558, с. 28–29].

Процеси самоорганізації відбуваються в силу внутрішньо властивих системам причин. Це відбувається наступним чином: установлюється певний порядок, у результаті якого виникає самоорганізація і, як наслідок, утворюється нова структура. В ході подальшого розвитку колишній порядок руйнується, старі взаємозв'язки між елементами системи піддаються змінам, і на його місце приходить новий спонтанний порядок та виникає нова динамічна структура [321, с. 53].

Серед факторів, що визначають напрям і динаміку самоорганізації, можна виділити три основні групи: економічні – коливання зайнятості, доходів і витрат, споживчого попиту; соціально-психологічні – традиції, звичаї, громадська думка; демографічні – процеси міграції, відтворення населення, шлюбнорозлучних процесів і т.д. [519, с. 2228].

В основі побудови і розвитку концепції самоорганізації можна виділити: самоорганізація спонтанно зростає в перехідні епохи – періоди соціальних конфліктів і потрясінь; положення про взаємозв'язок соціального регулювання

за допомогою самоорганізації і зміни структури суспільства; положення про неможливість установа жорстко детермінованого універсального соціального порядку, який передбачає абсолютну керованість всіх елементів суспільства – від особистості до всього населення соціуму; термін «самоорганізація» розуміється як здатність соціальної системи до самовистроювання і самовідтворення, а її непередбачуваність постає не як прикрий прорахунок людського розуму, а як внутрішня характеристика складної системи [більш детально про це: 368, с. 160–161].

Задля повного дослідження питання самоорганізації необхідно розкрити саме поняття «самоорганізація». На думку Н.В. Спиці, визначення самоорганізації повинно виходити із розуміння цього феномена як: 1) способу існування соціальної форми матерії; 2) як процесу, що охоплює зміни і взаємодії елементів, націленого на збереження сталого розвитку всієї системи; 3) як процесу конструктивної взаємодії хаосу і порядку соціальної системи; 4) як іманентної якості соціальної системи, що дає можливість здійснювати вищезазначений процес [508, с. 178–179].

М.В. Поздняков пропонує таке визначення самоорганізації – це сукупність процесів, у ході яких відбувається самовідтворення, самопродукування, саморозвиток засадничих структурно-функційних блоків системи [419, с. 44].

О.Н. Сисоєва вважає, що під соціальною самоорганізацією розуміють систему цілеспрямовано формованих впливів, в якій суб'єктами організаційної діяльності є різноманітні одиничні і групові прояви громадських сил на всіх рівнях, як в окремих підсистемах, так і в суспільстві в цілому [519, с. 2227].

У літературі існують й інші підходи до самоорганізації [більш детально про це: 368, с. 162–163]. Однак слід підкреслити, що соціальна самоорганізація, тобто організація, яка відбувається у соціальних системах – це механізм соціальної синергетики, який здійснюється у складноорганізованих системах та має: 1) циклічний характер, що проявляється як перехід від хаосу до порядку; 2) стабільний характер, який проявляє себе в моментах сталого розвитку

системи.

Самоорганізацію у правовому контексті можна трактувати як процес упорядкування правової дійсності. Такий процес може відбуватися двома незалежними шляхами, що існують в реальних правових системах:

1) перший шлях можна назвати так: «порядок формується з порядку». Він передбачає зростання порядку і розширення системи за рахунок проявів поступальної упорядкованості із суспільного середовища, тобто вхід енергії (волевиявлення громадян держави) і речовини (капіталу) в упорядкованому вигляді;

2) другий шлях – порядок із хаосу: система відбирає потрібні обурення із зовнішнього середовища і залучає їх у власний розвиток, керуючи зростанням внутрішнього порядку для нейтралізації інших збурень. Це можна протрактувати так: обмежена енергія правопорядку може набрати потужності за умови, якщо їй вдається вдало перетворити частину енергії ззовні у сукупність стійких зв'язків, тобто використати її для налагодження власного порядку, компенсуючи таким чином втручання зовнішнього середовища. При порушенні такого механізму відбувається розпад системи [306, с. 54–55].

Узагальнюючи наявні підходи до процесів самоорганізації, можна зазначити:

1) самоорганізацію слід розглядати як: а) процес виникнення нової системи шляхом повної перебудови системи чи відтворення попередньої знову; б) процес збереження сталого розвитку системи;

2) трансформація складноорганізованої системи шляхом «хаос-порядок» здійснюється через точки біфуркації;

3) самоорганізація здійснюється через взаємодію внутрішніх елементів системи;

4) система, що утворилася, має більш високий рівень складності та стійкості, тобто система, що самоорганізовується, має здатність еволюціонувати [164, с. 9].

Слід підтримати точку зору, Г.І. Рузавіна, який стверджує, що

принциповою відмінністю соціальних систем від природних є доповнення наявної в них самоорганізації організацією [452, с. 63–72]. Основною відмінною рисою самоорганізації в соціальних системах, і зокрема самоорганізації правопорядку, від самоорганізації в природі є наявність людини, що має свідомість, і, відповідно, здатної до цілеспрямованої діяльності. Через це всі процеси, що відбуваються у суспільстві, переломлюються через цю цілеспрямовану діяльність людей. Внаслідок цього самоорганізація у суспільстві взаємодіє з зовнішньою організацією, що здійснюється суспільством і його інститутами управління.

Однак вплив зовнішньої організації на внутрішню самоорганізацію суспільства буде ефективним тільки тоді, коли її цілі будуть узгоджені між собою, тому на перший план висувуються проблеми гармонізації процесів управління в суспільстві. Синергетика в цьому сенсі має великий потенціал, тому що спирається на механізм позитивного зворотного зв'язку, а також принципи кооперативних і самоорганізованих процесів, що дає можливість пояснити виникнення порядку з хаосу [321, с. 8–9].

Слід зазначити, що поєднання організаційної і самоорганізаційної складових у формуванні правового порядку є надзвичайно важливим. Як зазначає Л.Д. Бевзенко, вагомим є установлення правопорядку з мінімальним залученням зусиль з боку держави, оскільки самоорганізація допоможе в досягненні цієї мети, використовуючи культурні й психологічні механізми, поміщаючи точку соціального контролю у внутрішній простір індивіда [37, с. 296–297].

Звідси випливає, що основний засіб забезпечення правового порядку – соціальний контроль, повинен мати організаційну та самоорганізаційну складову. З огляду на це до розуміння соціального контролю варто підходити через призму таких аспектів:

1) соціальний контроль як результат організаційних правовідносин – правовий, державний контроль. Правовий контроль – це засіб організації соціальної системи, що забезпечує соціальний (правовий) порядок шляхом

зовнішнього впливу державної влади на суспільство через позитивне право;

2) соціальний контроль як засіб самоорганізації соціальної системи, що забезпечує соціальний (правовий) порядок шляхом впливу наявних самовстановлених соціальних норм. Складовою будь-якої самоорганізаційної частини контролю є самоконтроль, який досягається завдяки соціалізації та самосвідомості людини. Самоконтроль виникає як внаслідок дії правового чи державного контролю на людину, так і соціального та означає сприйняття людиною соціальних та правових норм як власних.

Таким чином, еволюція правопорядку є результатом складної взаємодії організації й самоорганізації, оскільки так звана площина соціально значимих учинків людини, в яку поміщена досліджувана система, представлена активним цілеспрямованим впливом на останню, здійснюваним крізь призму психічних процесів, самоорганізаційна сутність яких також обумовлює аналогічну «ноту самоорганізації» в процесі розвитку правопорядку [272, с. 86–87].

Якісна специфіка елементів правопорядку дозволяє припустити, що процеси самоорганізації, з одного боку, частково регулюються правом, а з іншого – іманентні для права. Так, правові норми, які регулюють правопорядок закріплюють лише найбільш істотні ознаки суспільних відносин, допускаючи тим самим до певної міри самоорганізацію адресатів правових норм. Найбільш характерним прикладом самоорганізації може служити правозастосовувальний розсуд. Що стосується іманентності для права процесів самоорганізації, то дані процеси переважно належать до правової свідомості. Навіть тоталітарна держава не в силах викорінити самоорганізацію індивідуальної та масової свідомості населення [125, с. 27–28].

Соціальна самоорганізація потребує постійної державної уваги і корекції (організаційної складової): необхідні стимулювання і підтримка (в тому числі ресурсна) одних спонтанних процесів і стримування, і попередження інших. Якщо ж зовнішній вплив не відповідає внутрішній природі саморозвитку суспільства, то самоорганізації може виступати як бездіяльність або активне опозиційне діяння, спрямоване на перешкодження непередуманим і

несвоєчасним рішенням та іншим соціальним впливам, або на висунення альтернативних форм і способів рішення проблем [519, с. 2228].

Особливістю соціальної самоорганізації є її зв'язок із самосвідомістю, самоідентифікацією, самодіяльністю і самооцінкою. Суб'єктами соціальної самоорганізації можуть виступати індивіди і групи, які володіють специфічними соціальними якостями, серед яких слід виділити, перш за все, усвідомлення своїх соціальних інтересів і готовність до активних дій щодо їх забезпечення, в тому числі в складі громадських організацій. Однак недостатньою є лише наявність зазначених внутрішніх чинників – вони повинні бути підтримані факторами зовнішніми (правова база, адекватна для цього соціальна інфраструктура, розвиненість до комунікації між владою і населенням, готовність самої влади до соціального діалогу і т.п.) [519, с. 2227–2228].

Тому розвиток самоорганізації порядку тісно пов'язаний зі створенням системи виховання, що забезпечує формування людиною своєї громадянської позиції, в якій переплітаються його життєва і соціальна позиції. Поряд з тим, не меншу роль відіграє створення умов для ефективної комунікації, націленої на досягнення взаєморозуміння індивідів. Вирішення цього завдання практично унеможлиблюється без використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, перш за все, методів і засобів комп'ютерного подання й обробки знань [76, с. 15–16].

Процеси самоорганізації, як правило, відбуваються спонтанно, але завжди відповідно або з індивідуальними інтересами самого суб'єкта, або загальними інтересами системи, складовим елементом якої є даний суб'єкт. При цьому самоорганізація, джерелом якої є загальний інтерес системи, по відношенню до індивіда цілком може розглядатися як деякий зовнішній примус, наслідком якого може бути відмова суб'єкта від використання наданих йому законодавством прав [125, с. 7].

Таким чином, порядок – це системна категорія у філософії права, яка об'єднує споріднені підсистеми, організовує, скеровує їх на природну

методологічну основу. Суть методології порядку зводиться до ентропійних процесів (порушення симетрії) у відкритих та закритих системах та завершується утворенням відповідних умов дотримання певного онтологічного ряду життєво важливих відносин на правовому підґрунті [482]. Як стверджує А.В. Груніна, в результаті самоорганізації виникає певний порядок у суспільних відносинах, який характеризується специфічним розподілом прав, обов'язків, а також реальних можливостей щодо користування конкретних благ. При цьому порядок, що склався в процесі самоорганізації, може сприяти як зміцненню правового порядку, так і, навпаки, його ослабленню [125, с. 100].

Таким чином, зовнішній вплив держави на суспільство є організаційним, однак з моменту, коли він перетворюється на особисті знання людини, з моменту їхнього сприйняття суспільством (стає частиною правосвідомості) такий вплив стає самоорганізаційними.

Досліджуючи самоорганізацію правопорядку у синергетичному сенсі, слід уникати двох хибних розумінь цього поняття. Перше хибне розуміння – це сприйняття самоорганізації як певного типу безконтрольної самодіяльності елементів системи. Друге неправильне розуміння – розгляд самоорганізації як здатності системи до підтримки певного рівноважного стану (що є кібернетичним розумінням самоорганізації), натомість синергетика вивчає специфічну взаємодію елементів системи – самоорганізацію – у принципово інших умовах – переходу від розбалансованості та нерівноважності системи до нового стану рівноваги – об'єднання елементів у нову структуру. Відмінність кібернетики від синергетики полягає у тому, що перша акцентує увагу на аналізі динамічної рівноваги у системах, що самоорганізуються [42, с. 71].

Щоб система була самоорганізована і, відповідно, мала можливість прогресивно розвиватися, вона повинна відповідати таким вимогам, що впливають на неї: система повинна бути відкритою до обміну із середовищем речовиною чи енергією, інформацією; процеси, що відбуваються в ній, повинні бути кооперативними (корпоративними), тобто дії її компонентів повинні бути погодженими один з одним; система повинна бути динамічною; знаходитись на

відстані від стану рівноваги.

Дослідники виділяють такі три основні характеристики систем, що самоорганізуються: 1) здатність активно взаємодіяти із середовищем, змінювати його в напрямі, який забезпечує найбільш успішне функціонування системи; 2) наявність певної гнучкості структури або адаптивного механізму, що виробився в ході еволюції; 3) непередбачуваність поведінки самоорганізаційних систем [215, с. 313].

Виходячи з вищенаведеного, слід проаналізувати, чи правопорядок як система відповідає цим вимогам. Отже, система правопорядку є:

1) складною. М. Пісов, міркуючи про правопорядок, підкреслює, що правопорядок є складною системою з безліччю взаємодіючих елементів, сукупністю відносин між ними та їх властивостями, що мають статистичну і динамічну характеристики [415, с. 14];

2) динамічною. Так, О.Ф. Скакун стверджує, що правопорядок є динамічною системою, що вбирає в себе усі впорядковані засади правового характеру [475, с. 454];

3) нелінійною. Порядок є нелінійною системою, оскільки жоден правопорядок не є стабільним та універсальним, відповідно завжди відбувається зміна стану від хаосу до порядку, і навпаки [213, с. 159];

4) відкритою. Правопорядок є відкритою системою, оскільки на нього впливають як зовнішні, так і внутрішні фактори;

5) диспасивною. Правопорядок є диспасивною системою, оскільки вона здатна переробляти потоки енергії та речовини так, що може змінювати власну якість.

Розглядаючи правопорядок через методологічний інструментарій синергетики, можна стверджувати, що правопорядок є складноорганізованою системою, оскільки має багатогранну структуру. Елементи, що знаходяться у правопорядку, завжди перебувають у дії та взаємодії, що підкреслює її динамічність. Правопорядок – це нелінійна система, яка спроможна еволюціонувати відповідно до зміни зовнішніх факторів шляхом перебудови

своїєї внутрішньої структури, тобто елементів, що перебувають у взаємозв'язку. Крім того, правовий порядок – відкрита система, що зумовлює високу чутливість до різних внутрішніх і зовнішніх впливів, що призводять у результаті до періодичного руйнування системи. Однак, таке руйнування лише свідчить про еволюцію системи.

Зауважимо, що при використанні ефектів самоорганізації та умови виникнення й використання режимів самоорганізації, концепт «еволюція» має фундаментальне значення. Це пояснюється, по-перше, тим, що еволюційний процес є тенденцією, руслом процесів самоорганізації. По-друге, саме еволюція є тим процесом, який складається із актів самоорганізації, організації та дезорганізації. Що ж слід розуміти під «еволюцією»? І.І. Чернеляк стверджує, що еволюція в розумінні класичного дарвінізму розглядається як феномен, як процес, виміром якого є порівняння двох діад: зовнішньої та внутрішньої. Зовнішня діада: порівняння якостей одного виду з якостями іншого виду щодо об'єкта змін. Внутрішня діада: порівняння спадковості, тобто якостей особин одного виду в різні часові періоди [573, с. 125].

Слід звернути увагу, що самоорганізація – не стихійний процес, адже у ній обов'язкові керівництво і контроль, план і організаційні структури, що впливають із внутрішньої логіки самого процесу самоорганізації. Зовнішній вплив лише ініціює самоорганізацію, а внутрішні її закони, сил та можливості допомагають зрозуміти суть самоорганізації.

Спрямованість до розуміння правопорядку як системи, що самоорганізовується, несе в собі продуктивні початки, дозволяючи бачити нові грані в правопорядку, відкривати в ньому незвичайні, часом непередбачувані співвідношення елементів, систем і підсистем. Не можна ігнорувати і того, що сам правопорядок – це система, що складається з взаємодіючих матеріальних і духовних, об'єктивних і суб'єктивних явищ. Звідси і динамізм правопорядку проявляється як у формі цілеспрямованих дій людей, так і детермінованих у підсумку змін, перетворень і т.д. Складність розуміння співвідношення об'єктивного і суб'єктивного, організаційного та самоорганізаційного в

правопорядку в тому, що воно завжди неоднорідне в ті чи інші історичні епохи. Системоутворюючими елементами в залежності від конкретних історичних ситуацій можуть бути й об'єктивні, і суб'єктивні елементи, вони можуть при цьому мінятися місцями і функціями, втрачати або навпаки, набувати нових значень. Інша особливість – це та, що самоорганізований порядок – це зв'язок у ньому елементів минулого і сьогодення, задатків майбутнього. Історичний досвід минулого в знятому вигляді пронизує весь правопорядок. Правопорядок, взятий окремо, не може бути представлений поза зв'язком з його історичним минулим, з напрацьованими результатами культури і цивілізації попередніми поколіннями людей. Ще одна характерна риса самоорганізованого правопорядку полягає в спонтанності і альтернативності його встановлення та зміни [464, с. 19–21].

Отже, самоорганізація має важливу роль у нормальному функціонуванні та розвитку правопорядку. Можна виділити такі обов'язкові умови правопорядку, що самоорганізується:

1) принциповою відмінністю правової системи як різновиду соціальних систем від природних є доповнення наявної в ній самоорганізації організаційною діяльністю;

2) самоорганізація правового порядку проходить на трьох рівнях: саморганізація на особистісному рівні; самоорганізація інституційного рівня громадянського суспільства; організаційний рівень, що забезпечується державою через позитивне право;

3) суб'єктом самоорганізації правового порядку є людина, яка усвідомлює соціальні інтереси і готова активно діяти задля їх забезпечення, має підвищену правову відповідальність та володіє високим рівнем правосвідомості;

4) самоорганізація правопорядку є результатом соціальної взаємодії людей (громадянського суспільства, зокрема), тому суспільна злагода, спільні цілі є необхідною умовою підвищення рівня самоорганізації;

5) ефективним засобом забезпечення правового порядку є соціальний

контроль. Самоорганізація правового порядку може досягатися через такі види соціального контролю: правовий (державний) контроль як складова організаційних відносин; соціальний контроль як складова самоорганізаційних відносин, вагоме місце в якому займає самоконтроль.

Висновки до розділу 3

Зазначено, що з-поміж загальнонаукових методів дослідження соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку використані: аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізацію, узагальнення, індукцію, дедукцію, аналогію, системний метод. У дослідженні реалізовані також спеціальні класичні та некласичні методи дослідження. Зокрема, застосовано класичний соціологічний підхід, згідно з яким право є явищем динамічного життя, яке покликане забезпечити правопорядок. Серед некласичних підходів свою результативність засвідчили аксіологічний підхід, антропологічний, синергетичний (обрано як системоутворювальний у дослідженні) та ін.

Зауважено, що використання синергетичного методу у праві не суперечить класичним методам і підходам аналізу правових явищ та систем, проте є істотним доповненням, яке значно розширює методологічний апарат філософії права. У дослідженні трансформовано поняття синергетики – дисипативність, або незамкненість, відкритість системи до правового порядку. Зроблено висновок, що замкнута система приречена на загибель, оскільки міра хаосу з часом лише зростає, або, в крайньому разі, залишається постійною, отже, хаос у замкнутій системі не зменшується, а може тільки наростати, і порядок приречений на зникнення. Дисипативність дає змогу правопорядку еволюціонувати, забезпечуючи його самоорганізацію.

Підсумовано, що соціальний контроль як основний засіб забезпечення правового порядку має організаційну та самоорганізаційну складову, що проявляється у таких аспектах: 1) соціальний контроль як результат організаційних правовідносин – правовий (державний) контроль. Правовий контроль – це засіб організації соціальної системи, що забезпечує соціальний

(правовий) порядок шляхом зовнішнього впливу державної влади на суспільство через позитивне право; 2) соціальний контроль як засіб самоорганізації соціальної системи, що забезпечує соціальний (правовий) порядок шляхом впливу наявних самовстановлених соціальних норм. Складовою будь-якої самоорганізаційної частини контролю є самоконтроль, який досягається завдяки соціалізації та самосвідомості людини. Самоконтроль виникає і внаслідок дії правового чи державного контролю на людину, і соціального й означає сприйняття людиною соціальних та правових норм як власних.

РОЗДІЛ 4

ГНОСЕОЛОГІЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ТА ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ В ДОКТРИНІ ПРАВА

4.1 Філософсько-правові модуси денотату соціального контролю в доктрині права

4.1.1 Сегрегація наукових підходів у розумінні поняття «соціальний контроль»

Розглянувши генезу виникнення соціального контролю, слід розкрити зміст цього поняття та систематизувати запропоновані у літературі наукові підходи.

Проведений аналіз дозволив виділити такі підходи до соціального контролю як: спосіб саморегуляції суспільних відносин; соціальний контроль розуміється як спосіб регуляції; як засіб впливу на поведінку людини; як засіб забезпечення рівноваги, стабільності і порядку; як спосіб нормативно-ціннісного регулювання; як систему засобів, що визначає критерії допустимої поведінки та механізм усунення девіантної поведінки; змістовно нейтральні визначення соціального контролю [більш детально про це: 368, с. 179–184].

Крім того, у виділяють такі аспекти контролю:

1) управлінський (забезпечує управління в соціальній системі), який полягає в тому, що соціальний контроль є функцією соціального управління та способом саморегуляції соціальної системи, тобто напрямом його здійснення або видом керівного впливу на об'єкт (поряд з плануванням, прогнозуванням, організацією, координацією і ін.). В теорії управління контроль визначається як система спостереження і перевірки процесу функціонування відповідного об'єкта з метою усунення його відхилення від заданих параметрів;

2) соціологічний (висловлює особливості взаємин людини і суспільства).

Він полягає в тому, що дане явище виступає елементом системи соціального регулювання, впливаючи на адресатів за допомогою застосування формальних і неформальних санкцій, виходячи зі ступеня відповідності їх поведінки прийнятним соціальним нормам. У позначеному аспекті соціальний контроль виступає особливим механізмом підтримки суспільного порядку, а його процес визначається як взаємодія індивідів і соціальних структур (груп, класів, соціальних інститутів, суспільства, держави);

3) психологічний (висвітлює психологічні закономірності соціалізації та виховання в процесі його здійснення), представлений практикою всіх видів соціальних груп за приписом і заохочення конформності (дії людей, які узгоджуються з нормами і збігаються зі зразком, запропонованим законодавцем) і застосування санкцій до поведінки, що порушує прийняті норми [564, с. 18–20].

Зазначені складові взаємно доповнюють і розвивають один одного, бо перша з них фіксує увагу на контролі в масштабах керованої системи в цілому, друга підкреслює його інституційну сторону, роблячи акцент на соціальних нормах і санкціях, суспільних відносинах, поведінці соціальних суб'єктів, а третя – концентрується на психологічних елементах дії контролю.

В.К. Кондов, досліджуючи соціальний контроль, звертає увагу на його поліпарадигмальність, що посилена плюралізмом цінностей. Науковець констатує два напрями розуміння контролю. Згідно з першим, соціальний контроль є складовою механізму, спрямованою на встановлення порядку та соціальної рівноваги задля досягнення стабільності суспільства. З іншого боку, розуміє соціальний контроль як засіб маніпуляції над індивідами з метою досягнення та зміцнення владних позицій [241, с. 108].

До основних факторів, що впливають на розвиток і успішне функціонування різних форм соціального контролю, відносять: легітимність влади, громадянську згуртованість, ефективну соціалізація, правову освіченість суб'єктів контролю, стійкі правові моральні установки і ціннісні орієнтації, наявність законодавчо закріплених прав на реалізацію соціального контролю,

що реально забезпечуються державою, механізмів його практичної реалізації, а також забезпечення конструктивної взаємодії різних (як державних, так і недержавних) суб'єктів соціального контролю. Натомість до факторів, які сприяють деформації соціального контролю відносять наступні: відсутність законодавчо закріплених механізмів; низька правова культура громадян; незнання законодавчих основ реалізації соціального контролю тощо [80, с. 12, 19].

Якщо говорити про взаємозв'язок права та соціального контролю, то слід погодитись з Р.Є. Гергіловим, що право маємо визначати як спробу реалізувати в даному соціальному контексті ідею правосуддя та справедливості через багатосторонню «атрибутивно-імперативну регуляцію», одним з найважливіших елементів якої є соціальний контроль [92, с. 77–78].

Видається підставним стверджувати, що взаємозв'язок права та соціального контролю є двостороннім. З одного боку, право виступає як інструмент контролю, завдяки якому досягається кінцева мета – правопорядок. З іншого боку – соціальний контроль є одним із засобів забезпечення ефективності права.

4.1.2 Система та сегменти (соціалізаційний, суб'єкт-об'єктний, нормативний, методичний) соціального контролю

Розглядаючи систему соціального контролю, слід розпочати аналіз з розгляду його принципів. Традиційно принципи – це ідеї, які виражають сутність (саме слово з латини перекладається як «основа», «першооснова»). Крім цього, принципи контрольної діяльності необхідно розглядати як основи організації цієї діяльності [332, с. 141–142].

До принципів соціального контролю слід віднести:

- самостійність інститутів соціального контролю;
- масовість – поширеність форм соціального контролю на все суспільство;

– гласність соціального контролю – способи суспільного контролю повинні застосовуватись відкрито;

– незалежність – суб'єкти соціального контролю повинні бути незалежними;

– невідворотність – соціальний контроль застосовується до кожного, хто порушив соціальні норми;

– обов'язковість соціального контролю для всіх осіб;

– відповідність або допустимість міри впливу соціального контролю мірі порушенню норм і стандартів суспільства;

– гармонізація – забезпечення контролю тією мірою, в якій воно необхідно (самостійність індивідів там, де їхні дії не суперечать правам інших членів суспільства і не підривають засад самої суспільної системи);

– динамічність – способи соціального контролю повинні змінюватись залежно від особистості та пристосовуватися до умов різних соціальних середовищ;

– систематичність – соціальний контроль повинен здійснюватися регулярно;

– ефективність – повинна досягатися головна мета соціального контролю – правопорядок.

Основні напрями впливу соціального контролю на суспільні відносини дозволили розглянути функції соціального контролю, до яких відносимо:

– стабілізуюча – завдяки соціальному контролю у суспільстві досягається рівновага, гармонія та основне – правопорядок;

– виховна – через соціалізацію соціальний контроль формує з індивіда такого члена суспільства, який сприймає суспільні цінності та норми як особисті;

– захисна – соціальний контроль здійснює захист кожного члена суспільства від правопорушень, а також захищає встановлені суспільством норми та цінності;

– оперативна – способи соціального контролю починають діяти як тільки

стало відомо про будь-яке порушення соціальних стандартів;

– регулятивна – соціальний контроль є способом регуляції поведінки людини;

– превентивна – соціальний контроль складається з комплексу заходів, які діють для попередження девіантної поведінки;

– координаційна – соціальний контроль є механізмом координування взаємодії індивідів і діяльності суспільства;

– організаційна – соціальний контроль сприяє самоорганізації людей в одне ціле та гостро реагує на десоціалізацію особистості;

– реабілітаційна – соціальний контроль діє на правопорушників з метою повернення їх у суспільство для усвідомлення правопорушником себе членом суспільства.

Проведений аналіз дозволив зробити висновок про те, що система соціального контролю складається з таких сигментів: соціалізаційного, суб'єкт-об'єктного, нормативного та методичного.

Видається за доцільне охарактеризувати більш детально ці елементи. Л. Аувяерт визначав правову соціалізацію як систему, що складається із об'єктивних умов життєдіяльності, стану правопорядку і правової культури, які формують соціально-правову позицію особистості, а також – самої людини з властивими їй специфічними соціальними і соціально-психологічними якостями [23, с. 4].

На думку Х.В. Горецької, правову соціалізацію можна розглядати як своєрідний діалог між суспільством та індивідом. При цьому, як стверджує сама дослідниця, слово «діалог» є в даному випадку не випадковим. Традиційна теорія правової соціалізації зображує цей процес як авторитарне навчання: соціалізація як прислухання до монологу суспільства. За таких умов індивід розглядає суспільство як об'єкт, а його норми – як об'єктивний чи навіть умовно стихійний чинник, який слід брати до уваги [108, с. 78].

Правова соціалізація людини залежить від багатьох факторів, як існують на різних рівнях: макрорівні (рівні всього суспільства), мезорівні (рівні великих

соціальних груп) та мікрорівні (рівні малих соціальних груп). Зміст правової соціалізації особистості охоплює засвоєння останньою: юридичної мови соціальної спільноти; форм раціональності й почуттів; відповідних способів, методів мислення, властивих правовій культурі; прийнятих нею правових норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків і методів діяльності тощо [140, с. 410].

У процесі соціалізації особа коректує свою поведінку на основі вимог певного соціального оточення. Так, якщо її дії схвалюються, а інші, навпаки, осуджуються, то в особи формується певна ціннісно-нормативна модель поведінки. Засвоюючи те, що може бути схвалено і те, що може бути осуджено суспільством, відбувається перетворення людиною цих знань на внутрішнє надбання, «своє», те, що спочатку було для індивіда зовнішнім, «чужим». Такий процес правової соціалізації особи є системним, оскільки в його рамках взаємозв'язані і взаємодіють дві ціннісні підсистеми: суспільна й індивідуальна [599, с. 197].

О.С. Дьоміна наголошує, що «з одного боку, соціалізація – це засвоєння системи соціальних норм, цінностей, елементів культури й вироблення на цій основі настанов, ціннісних орієнтацій, соціальних потреб, а з іншого боку – реальне включення індивіда в громадське життя, процес наділення людей соціальними властивостями. Це процес постійної модифікації людської поведінки, навчання і засвоєння соціального досвіду» [146, с. 17].

Виділяють три види правової соціалізації: соціалізацію за допомогою навчання; соціалізацію шляхом передачі досвіду; «символічну соціалізацію» [більш детально про це: 368, с. 190–192].

Ще до виникнення перших теорій контролю в контексті соціального стримування концепт «соціальний контроль» включав поняття «соціалізація», оскільки соціальний контроль розуміється як механізм не тільки зовнішнього, а й внутрішнього регулювання, в ході якої індивід отримує можливість до самоконтролю [238, с. 43]. Особистість не може діяти завжди під впливом зовнішнього тиску, тоді вона відчувається не вільною у виборі та прийнятті рішень, саме тому вважається, що ефективнішим є не контроль людини з боку,

а її самоконтроль. Внутрішній контроль (самоконтроль) як елемент суспільної соціалізації, визначає загальний стиль життя особи. Різні науковці зазначають неоднакові підходи до пояснення проблеми формування самоконтролю, але зміст їх пояснень у цілому однаковий: самоконтроль особистістю досягається тоді, коли дотримання тих чи інших норм стає внутрішньою потребою самої особистості. Наприклад, Е. Дюркгейм прийшов до висновку про необхідність морального виховання, а З. Фрейд сформулював це через «Зверх-Я», яке відіграє роль внутрішнього цензора і знаходиться на рівні підсвідомості [407, с. 301]. Особистість формується, освоюючи вимоги, правила, норми найближчого соціального середовища. Звідси розвивається здатність індивіда приймати точку зору інших людей, підлаштовувати свою поведінку під різні соціальні ролі, і тоді соціальний контроль та самоконтроль переслідують одні цілі [238, с. 27].

Самоконтроль означає стримування природної стихії, він ґрунтується на вольовому зусиллі та забезпечується завдяки совісті. Чим вище у членів суспільства розвинений самоконтроль, тим більше розвинений і правопорядок, а отже, такому суспільству доводиться менше вдаватися до зовнішнього контролю. І навпаки, чим менше у людей розвинений самоконтроль, тим частіше вступають у дію інститути соціального контролю, зокрема, армія, суд, держава. Чим слабший самоконтроль, тим жорсткішим повинен бути зовнішній контроль. Поряд з цим, зовнішній контроль ніколи не повинен бути надмірним, оскільки дріб'язкова опіка громадян гальмує розвиток самосвідомості і волевиявлення, приглушує внутрішні вольові зусилля [33, с. 308].

Наступний компонент соціального контролю – суб'єкт-об'єктний. Об'єктом соціального контролю може бути індивід, суспільство, окремі соціальні інститути, щодо яких здійснюються заходи соціального контролю. Це вплив, покликаний забезпечити добровільне прийняття об'єктами контролю соціальних цінностей і дотримання встановлених правил поведінки.

До основних об'єктів соціального контролю можна віднести:

1) суспільство, що являє собою універсальний об'єкт соціального

управління, який бере участь у соціальних відносинах з будь-яким видом суб'єктів соціального контролю. Як відомо, зазвичай під суспільством розуміється соціально організована, інтегрована система, сформована за правилами внутрішнього консенсусу щодо її базових норм і цінностей. При цьому система може переходити в стан дезорганізації, аномії, якщо в ній порушується нормативна регуляція поведінки, руйнується соціальна єдність. Отже, суспільний лад, стабільність і інтеграція виступають позитивними факторами, а девіації, правопорушення і заворушення – негативними, що вимагає вдосконалення соціального контролю [238, с. 35];

2) адміністративний апарат, що виступає об'єктом соціального контролю тільки у відносинах з елітою соціального інституту;

3) елітарні спільноти, які характеризуються формальним (соціальні еліти) або неформальним (етнічні еліти) статусом і впливом у суспільстві;

4) соціальні інститути, які виступають об'єктом соціального контролю тільки у відносинах з адміністративним апаратом соціального інституту вищого рівня соціального управління, до функціональних обов'язків якого входить визначення параметрів інституційних формувань нижчих рівнів. Соціальний порядок втілюється у певних соціальних інститутах, певній колективній свідомості, в якій закріплюються нормативні правила життя людей, що існують поза індивідом і чинять на нього соціальний тиск. Вони являють собою сукупність цінностей і ідеалів [407, с. 298];

5) економічні інститути, що виступають об'єктом соціального контролю тільки у відносинах з адміністративним апаратом органів соціального управління (якщо йдеться про підприємницькі формування), і тільки у відносинах з соціальними елітами (якщо йдеться про корпоративні формування) [285].

Суб'єкти соціального контролю являють собою відокремлені від суспільства інституалізовані спільноти, що володіють власними потребами. Виділяють два види суб'єктів соціального контролю:

1) основні суб'єкти соціального контролю – реалізують у процесі

соціального контролю свої власні інтереси;

2) агенти соціального контролю – реалізують у процесі соціального контролю інтереси основних суб'єктів соціального контролю. Агентами є несаможиттєві суб'єкти соціального контролю, які реалізують функції суб'єкта соціального контролю щодо його об'єктів на підставі делегованих основним суб'єктом соціального контролю повноважень. Реалізуючи інтереси основного суб'єкта соціального контролю, агент діє в межах делегованих йому повноважень сам, виступаючи щодо нього в ролі проміжного об'єкта соціального контролю [285]. Під соціальними агентами слід розуміти соціальні інститути – історично сформовані стійкі форми організації та регулювання спільного життя людей: держава, суспільство, засоби масової інформації, громадська думка, сім'я. Соціальний контроль повинен будуватися на принципах гармонізації та взаємодоповнюваності трьох складових: держави, суспільства, сім'ї [411].

Нормативний компонент соціального контролю. Як зазначалось вже вище, людина у процесі своєї життєдіяльності постійно перебуває в соціальному середовищі, яке впливає на неї через певну сукупність факторів та умов соціального характеру, що отримали назву багаторівневої системи соціальних інститутів. Соціальне середовище – досить динамічна категорія, воно потребує постійного регулятивного впливу, який здійснюється завдяки соціальним нормам [414, с. 185].

Соціальні норми об'єктивні, оскільки є відображенням певної соціальної реальності, створеної людьми, та не залежать від суб'єктивних бажань і волі людини. За допомогою соціальних норм суспільство і соціальні групи ставлять своїм представникам вимоги, які мають задовольняти їх потреби, спрямовуючи, регулюючи, контролюючи і оцінюючи їхню поведінку. Соціальні норми виробляються у всіх сферах суспільної практики і у всіх видах суспільних відносин з урахуванням соціальної структури суспільства, інтересів груп, систем суспільних відносин і уявлень членів суспільства про належне, допустиме, можливе, схвальне, бажане, прийнятне або про небажане,

неприйнятне. Соціальні норми виконують функції інтеграції, упорядкування, підтримки процесів функціонування суспільства як системи взаємодії індивідів і груп. За допомогою соціальних норм вимоги суспільства, соціальних груп у вигляді безособових і загальних імперативів перетворюються на еталони, моделі, стандарти моральної, належної поведінки і в такій формі адресуються особі [590, с. 48–49].

Інтерналізовані особистостями норми забезпечують дію моралі на поведінку людини і є регуляторами узгоджених дій в ім'я досягнення загальносуспільних цілей. Завдяки дотримання цих норм люди прагнуть бути визнаними членами відповідних соціальних груп, гідними не тільки поваги інших, але і самоповаги, що у результаті забезпечує стійке відчуття безпеки [352, с. 18].

Отже, норми, як такі, не матимуть практичної цінності до тих пір, поки їх зміст і значення за допомогою навчання і підготовки та шляхом здійснення контролю не стануть частиною кредо кожного члена суспільства, його обов'язком з підтримання правопорядку [5, с. 164].

Соціальні (особливо правові) норми відіграють важливу роль у системі контролю, бо передбачають підстави, порядок і межі регулювання поведінки, заохочення і покарання суб'єктів. Соціальні норми є критеріями диференціації правової поведінки, висловлюють соціальні та індивідуальні інтереси, мають ціннісно орієнтаційне значення та дозволяють кваліфікувати юридичні дії суб'єктів. Соціальні норми мають інструментальне значення, тобто регулюють дію соціального контролю, його порядок, межі, застосування позитивних і негативних санкцій і т.п. [564, с. 35–37].

Методичний компонент соціального контролю. Основою відносин людини і держави є законодавчі норми, невиконання яких передбачає певні санкції аж до кримінального покарання і заборони. Окрім того, соціальний контроль реалізується, крім законодавчо оформлених норм, за допомогою приписів позитивної суспільної поведінки – соціальних норм, цінностей, приписів, що мають оцінну форму санкцій. Соціальні норми – припис того, як

треба правильно поводитися в суспільстві, тобто вимоги, побажання та очікування відповідного суспільно схвалюваної поведінки. Реалізація соціальних норм відбувається лише у вигляді схвалення, або, навпаки, осуду негативної поведінки [411].

Застосування санкцій обґрунтовується через категоризацію індивідуальної або групової поведінки за допомогою віднесення її до певного типу дій (схвалювати чи ганьбити). В результаті забезпечується збіг або мінімізація розбіжностей між фактичною і очікуваною поведінкою суспільства. Реалізація соціального контролю може мати два напрями: прямий та зворотний. При прямому контролі здійснюється реалізація інтересів і потреб індивідів через соціальні інститути. При зворотному контролі здійснюється реалізація інтересів і потреб суспільства у відносинах із соціальними інститутами. Прямий соціальний контроль, здійснюваний соціальними формуваннями, спрямований на впровадження в суспільну свідомість бажаних поведінкових зразків і стереотипів. Коли прямий контроль виявляється недостатньо ефективним, з'являється необхідність у зворотному соціальному контролі з боку суспільства. Даний процес спочатку завжди носить стихійний характер і заснований на спільності інтересів членів суспільства. Санкції, що застосовуються до об'єктів прямого контролю, включають в себе два види заходів соціального впливу: заходи нормативного стимулювання (визнання, відміна, нагорода); репресивні заходи (від переконання і заборони до прямого примусу і тиску) [284, с. 56].

На думку Є.О. Цишковського, соціальний контроль як процес включає в себе три стадії: інформаційну (отримання інформації про умови функціонування об'єкта), аналітичну (аналіз і оцінка відхилень як негативного, так і позитивного характеру) і регульовальну (корекція негативних відхилень, закріплення і заохочення позитивних) [564, с. 10].

Проведений аналіз дозволив зробити висновок про те, що система соціального контролю складається з таких компонентів:

- 1) соціалізаційного. Соціалізація передбачає засвоєння індивідом

суспільних норм і цінностей та сприйняття їх як особистих. Такий соціальний контроль, що діє шляхом соціалізації, передбачає усесторонній вплив на індивіда, починаючи з ранніх етапів його розвитку. Вплив здійснюється через різноманітні організації, освіту, релігію, пропаганду, заохочення тощо. В результаті індивід переймає на себе ті соціальні ролі, які є необхідні та схвалювані суспільством;

2) суб'єкт-об'єктний. До основних об'єктів соціального контролю можна віднести: суспільство, адміністративний апарат, елітарні спільноти, соціальні інститути, економічні інститути. Суб'єкти соціального контролю являють собою відокремлені від суспільства інституалізовані спільноти, що володіють власними потребами. Виділяють два види суб'єктів соціального контролю: основні суб'єкти соціального контролю – реалізують у процесі соціального контролю свої власні інтереси; агенти соціального контролю – реалізують у процесі соціального контролю інтереси основних суб'єктів соціального контролю;

3) нормативний – сукупність соціальних (традиції, звичаї, релігія, мораль), у тому числі правові норми, які встановлюють соціальні рамки;

4) методичний – сукупність методів та інших способів впливу, за допомогою яких здійснюється соціальний контроль (позитивні (заохочення) та негативні (покарання) санкції).

4.1.3. Квантори соціального контролю як умова підтримання цивілізаційного гомеостазу: правовий та громадський контроль

До кванторів (ознак) соціального контролю як засобу забезпечення правопорядку видається за доцільне віднести: процес втілення соціального контролю чітко пов'язаний з правопорядком (стан правопорядку залежить від дієвості соціального контролю); соціальний контроль здійснює вплив на управління суспільством; соціальний контроль є результатом еволюції та соціального розвитку суспільства; забезпечує суспільні потреби, стабільність

існування держави і суспільства загалом; через соціальний контроль здійснюється виховання членів суспільства; впливає на індивідів та суспільство за допомогою формальних та неформальних санкцій; закріплюється на всіх рівнях функціонування соціальної системи; формує в індивіда позитивні установки, долає агресивність та соціальні конфлікти; сприяє засвоєнню, прийняттю індивідом норм, цінностей та моделей правової поведінки; консолідує та регламентує діяльність усіх членів суспільства; має відповідний інструментарій методів, за допомогою яких впливає на індивіда та суспільство.

У наукових дискурсах також розглядаються класифікації соціального контролю. Найпоширенішою його класифікацією є поділ на внутрішній (форма соціального контролю, при якій індивід самостійно регулює свою поведінку, погоджуючи її із загальноприйнятими нормами) і зовнішній (сукупність інститутів і механізмів, що гарантують дотримання загальноприйнятих норм поведінки і законів). Однак така класифікація викликає певні застереження, оскільки застосовуючи нові поняття («зовнішній» та «внутрішній» контроль), автори все ж відштовхуються від традиційного розуміння контролю як поєднання соціального контролю та самоконтролю. Для прикладку можна навести одне з визначень внутрішнього контролю та поширеного у літературі поняття самоконтролю нічим не відрізняються. Так, самоконтроль – це свідомо здійснюваний суб'єктом процес, дякуючи якому він досягає узгодженості між власною діяльністю (результатом) і відповідним зразком, який втілений у загальноприйнятих нормах [60, с. 21].

Своєю чергою зовнішній контроль класифікують на:

1) неформальний (внутрішньогруповий), тобто такий, що заснований на схваленні або засудженні з боку групи родичів, друзів, колег, знайомих, а також з боку громадської думки, яке виражається через традиції і звичаї або через засоби масової інформації;

2) формальний (інституціональний), під яким запропоновано розуміти контроль, що заснований на підтримці чинних соціальних інститутів (армія, суд, освіта і т.д.) [33, с. 307].

Л.М. Перевозник також вважає, що контроль може бути як формальний, так і неформальний. Так, порядок та його стан, основні напрями та тенденції розвитку залежать від стану формального контролю, а якість – від неформального [407, с. 297].

Окремі автори поділяють соціальний контроль на офіційний та неофіційний. А.І. Долгова стверджує, що офіційний контроль здійснюється державою, інститутами громадянського суспільства та окремими особами на основі спеціальних повноважень, якими вони наділяються відповідно до Конституції, законів і підзаконних актів, або таких актів громадських організацій, які зареєстровані в передбаченому законом порядку. Під неофіційним контролем слід розуміти контроль, що здійснюється в різних формах з боку сім'ї, найближчого оточення [277, с. 267–268]. Такого ж поділу дотримується і Н.В. Петрова, однак, називаючи такий контроль формалізованим і неформалізованим. Процес формалізованого соціального контролю заснований на законодавчо закріплених нормах. В інших випадках процес соціального контролю проходить неформально, заснованим на силі громадської думки або думки рівних за статусом людей [411].

Видається за доцільне класифікувати соціальний контроль за суб'єктами його здійснення на: правовий (державний) та громадський. У літературі правовий контроль розглядають як специфічний різновид юридичного процесу, як правову форму діяльності або як функцію компетентних державних органів [498, с. 74]. Суб'єктами правового контролю виступають повноважені органи та особи, які мають право на такий контроль. Об'єктом правового контролю виступає індивід чи соціальні інститути. Правовий контроль здійснюється шляхом нормативно-правового регулювання. Правовий контроль може поділятися на: кримінально-правовий, адміністративний, фінансовий, податковий тощо.

Правовий контроль є складовою організаційної частини соціального контролю, оскільки: встановлюється не хаотично, а за певною законодавчо встановленою процедурою; забезпечується нормами права, які також мають

визначену державою процедуру прийняття; здійснюється суб'єктами, які офіційно наділені такими повноваженнями.

Характеристика правового контролю передбачає розкриття його природи як правової форми діяльності, під якою розуміють однорідну за своїми зовнішніми ознаками діяльність суб'єктів контролю із здійснення їх функцій [467, с. 85]. Правовий контроль відзначається такими ознаками:

1) є виключно компетенцією органів державної влади або спеціально уповноважених ними суб'єктів, яким такі повноваження делеговані;

2) є елементом механізму правового регулювання суспільних відносин, що спрямований на забезпечення стабільності та захист цих суспільних відносин, охорону різноманітних соціальних благ;

3) він є нормативно врегульований (здійснюється у чітких правових межах, керується чинними нормами права) та спрямований на досягнення певного правового результату;

4) об'єктом правового контролю є певні суспільні відносини, на які він безпосередньо спрямований;

5) є системою, що являє собою послідовно здійснювані суб'єктами права дії у встановлених процесуальних формах;

6) має функціональну спрямованість, яка безпосередньо пов'язана із завданнями та цілями, що розв'язуються і стоять перед цим видом юридичної діяльності;

7) має своє офіційне оформлення в документах, що містять визначення характеру контролюючих дій, інформацію про стан справ і юридичні наслідки [255, с. 68–69].

Найбільш проблемним і дискусійним питанням у характеристиці правового контролю є співвідношення понять контроль і нагляд. Ці два поняття досить часто використовуються в юридичній термінології щодо певного виду діяльності державних органів. У повсякденному розумінні значення слів «нагляд» і «контроль» є однаковими: це спостереження з метою нагляду перевірки за ким- (або чим-) небудь, за дотриманням яких-небудь правил.

Однак, у юриспруденції ці два поняття слід розмежовувати, адже вони мають абсолютно різний зміст і є різні за своєю природою.

Спробу з'ясувати, які подібності та відмінності вказаних категорій, здійснив Б.К. Мецаєв, вказуючи, що:

1) терміни контроль і нагляд використовуються як взаємозамінні, взаємодоповнювальні; органи, що здійснюють контрольну діяльність, можуть визначатися як наглядові та навпаки, або застосовується формулювання контрольно-наглядові органи і т.д.;

2) контроль і нагляд використовуються як поняття різні за змістом, органи за статусом контрольні, не є наглядовими, таким чином, існує чітка межа між змістом понять «контроль» і «нагляд» [332, с. 113–114].

Під громадським контролем дослідники пропонують розуміти діяльність суб'єктів громадського контролю зі спостереження за роботою органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних і муніципальних організацій, а також інших органів і організацій, що здійснюють окремі публічні повноваження [461]. Метою такого контролю є реалізація контрольних функцій щодо держави та її інститутів [18, с. 13–14].

Основним суб'єктом громадського контролю виступають громадяни, а агентами є інститути громадського суспільства або окремі громадяни. Об'єктом громадського контролю є державні органи та посадові особи, які наділені владними повноваженнями.

Громадський контроль залежно від етапів і цілей його проведення здійснюється за допомогою таких основних методів: відстеження і виявлення фактів діяльності об'єктів громадського контролю, що порушує права і свободи особистості або не відповідає суспільним інтересам (публічні слухання, фото-, аудіо- і відеореєстрації протиправних дій представників органів влади та управління, моніторинг); попередня перевірка (журналістські та громадські розслідування, громадська експертиза проектів нормативно-правових актів, використання громадянами системи зворотного зв'язку з органами виконавчої та представницької влади), інформаційне та публічне оприлюднення

(медіаконтроль, відкриті листи, креативні форми «виклику» представників структур влади та управління до відкритого діалогу) і повторний огляд виконаних дій та досягнутих результатів [469, с. 13–14].

Громадський контроль містить у собі елементи як самоорганізаційної, так і організаційної частини контролю. Так, самоорганізаційна частина такого виду контролю полягає у тому, що його здійснення полягає лише у певній ініціації проблемного питання, яку може висунути на розгляд будь-хто з громадян. З іншого боку, держава чітко регламентує ті форми звернення громадян до влади, які є, на її думку, правовими. Якщо громадяни дотримуються такої форми – це організаційна частина контролю, якщо ж громадяни здійснюють контроль над державою чи державними органами у формі, яку не схвалює держава (наприклад, громада вирішує покарати того чи іншого держслужбовця не в законному порядку, а на власний розсуд), то тоді – це самоорганізаційна частина громадського контролю.

Слід погодитись, що соціальний контроль у сучасному суспільстві – це дієвий та цілеспрямований вплив соціальних суб'єктів на поведінку членів суспільства з метою оптимізації функціонування всієї соціальної системи в рамках реалізації суб'єктних відносин, які закріплюються на всіх рівнях функціонування соціальної системи, починаючи із законодавчого закріплення та закінчуючи рівнем самосвідомості конкретної людини. Такий контроль повинен складатися з: контрольованих санкцій з боку населення за діяльністю владних структур; із самоконтролю; відповідальності всіх суб'єктів соціальної взаємодії; громадської активності тощо. Отже, контроль в сучасному демократичному суспільстві – це контроль з боку правової держави, так і громадянського суспільства, як з боку влади та держави над її громадянами, так і з боку громадян та громадянського суспільства над діяльністю влади та держави [256, с. 6–7].

Значення соціального контролю не просто в стабілізації та впорядкуванні суспільного життя, адже соціальний контроль надає йому свідомість, позитивну спрямованість у глобальному історичному масштабі. В даному розумінні

соціальний контроль є тією ідеєю, експансія якої може бути нескінченною, оскільки нескінченна різноманітність форм і видів поведінки, що можуть викликати невдоволення суспільства [591, с. 127–128].

Соціальний контроль виступає елементом соціальної організації суспільства, який повинен забезпечити спільне життя членів суспільства шляхом гармонізації їхніх прагнень та ідей, через встановлення припустимих способів задоволення потреб, які виникають у процесі співжиття цих членів [252, с. 33]. «Соціальний контроль покликаний підтримувати й захищати нормальну життєдіяльність людей, сприяє розкриттю соціально-духовного потенціалу особистості» [411]. Дане явище має провідний вплив на суспільство, який здійснюється в межах соціальних відносин. Мета такого впливу полягає в заміні природних (внутрішніх і зовнішніх) стимулів людської поведінки штучними (соціально зумовленими) стимулами в інтересах суб'єкта соціального контролю [284, с. 144]. Отже метою соціального контролю є досягнення соціальної стабільності і тотожності між соціальними очікуваннями суспільства й реальним станом суспільних відносин [128, с. 222] та забезпечення правового порядку.

Таким чином, соціальний контроль необхідно розглядати в контексті суперечності «суспільство-людина», при цьому слід шукати баланс між інтересами людини та інтересами суспільства. Тому людина, шукаючи свою соціальну та особистісну ідентичність, повинна запропонувати суспільству такі способи поведінки і діяльності, які були б не девіантні та не потребували контролю з боку певних інститутів суспільства.

Здійснивши аналіз соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку, можна констатувати про такі його парадигмальні основи:

1) систематизувавши наявні поняття соціального контролю, виявлено наявність різних підходів до цього поняття. Видається за доцільне поділити їх на групи: визначення, в яких соціальний контроль розуміється як спосіб регуляції чи саморегуляції суспільних відносин; розуміння соціального контролю як засобу впливу на поведінку людини; трактування соціального

контролю відповідно до його завдання – забезпечення рівноваги, стабільності і порядку; розгляд соціального контролю через нормативно-ціннісне регулювання; інтерпретування соціального контролю як системи засобів, що визначають критерії допустимої поведінки та як механізму усунення девіантної поведінки;

2) взаємозв'язок права та соціального контролю є двостороннім. З одного боку, право виступає інструментом контролю, завдяки якому досягається кінцева мета – правопорядок. З іншого боку, контроль є способом дотримання права;

3) до принципів соціального контролю належать: самостійність інститутів соціального контролю; масовість; гласність соціального контролю; незалежність; невідворотність; обов'язковість соціального контролю для всіх осіб; відповідність або допустимість; гармонізація; динамічність; доступність; систематичність; ефективність;

4) до функцій соціального контролю відносимо такі: стабілізуючу; виховну; захисну; оперативну; регулятивну; превентивну; координаційну; організаційну; реабілітаційну;

5) система соціального контролю складається з таких компонентів: соціалізаційного, суб'єктно-об'єктного, нормативного та методичного;

6) соціальний контроль – це складноорганізована система, яка виникає у суспільних відносинах та діє двосторонньо: з одного боку, суспільство є об'єктом державного контролю (організаційна складова контролю), а з іншого – суспільство є суб'єктом контролю над державою, здійснюючи як вплив на державу, так і на себе (самоорганізовуючись), у тому числі у формі самоконтролю кожної людини над собою;

7) до ознак соціального контролю як засобу забезпечення правопорядку вважаємо за доцільне віднести: процес втілення соціального контролю чітко пов'язаний з правопорядком (стан правопорядку залежить від дієвості соціального контролю); соціальний контроль здійснює вплив на управління суспільством; соціальний контроль є результатом еволюції та соціального

розвитку суспільства; забезпечує суспільні потреби, стабільність існування держави і суспільства загалом; через соціальний контроль здійснюється виховання членів суспільства; впливає на індивідів та суспільство за допомогою формальних і неформальних санкцій; закріплюється на всіх рівнях функціонування соціальної системи; формує в індивіда позитивні установки, долає агресивність та соціальні конфлікти; сприяє засвоєнню, прийняттю індивідом норм, цінностей та моделей правової поведінки; консолідує та регламентує діяльність усіх членів суспільства; має відповідний інструментарій методів, за допомогою яких діє на індивіда та суспільство;

8) соціальний контроль за суб'єктами здійснення контролю може бути: правовим (державним) та політичним.

4.2 Інституційна конфігурація соціального та правового порядку

4.2.1 Формат онтологічних складових соціального порядку.

Поняття «соціальний порядок» є одним із фундаментальних понять у теорії, соціології та філософії права. Вивченням цього феномена займається і багато інших наук, а тому статус такого поняття є однозначно загальносуспільним. Це пов'язано з тим, що від ефективності соціального порядку залежить багато сфер буття людини та суспільства: економічна, політична, правова тощо.

З аналізу попередніх розділів можна зробити висновок, що встановлення порядку тісно пов'язане із феноменом соціального контролю. Соціальний порядок у суспільстві не виникає спонтанно, йому передують утворення певних соціальних інститутів (сім'ї, роду, общини тощо), які виконують контролюючі функції, тобто функції соціального контролю.

Форми здійснення соціального контролю у суспільстві, а також механізми і способи його реалізації вкрай різноманітні та варіюються в діапазоні від традиційних до інноваційних. Для традиційних форм реалізації соціального

контролю притаманне існування соціальних інститутів, які застосовують сувору систему нормування щодо того чи іншого виду людської діяльності. Ці соціальні інститути діляться на формальні (наприклад, держава), і неформальні (наприклад, сім'я). Санкції, що застосовуються цими видами соціальних інститутів, не однакові за способом вираження, але мають у своїй основі один і той же принцип здійснення соціального контролю – закріплення допустимої поведінки за допомогою нормативного регулювання [246, с. 22].

Натомість інноваційні форми здійснення контролю виникають на основі свідомості людини, її власного, внутрішнього самоконтролю. Таке уявлення про соціальний контроль як контроль, який досягається як завдяки позитивним якостям особи (почуття обов'язку, спільності, відповідальності, толерантності тощо), так і завдяки організаційним властивостям держави свідчить про те, що соціальний контроль був наявний ще у витоках формування соціального порядку, зокрема, і природного порядку у тому числі.

Первинним був природний порядок і це зауважили ще наші предки, спостерігаючи за об'єктивними законами природи: чергуванням дня і ночі, зміни пір року, припливами та відпливами, процесом народження та смерті тощо. Розглядаючи виникнення порядку через натурфілософський підхід, виділяють дві концепції у його поясненні [382, с. 120–122]:

1) математична концепція була сформульована через переконання, що тільки математика здатна і дозволяє відкрити порядок там, де панував хаос. Математичні дослідження наділялися вищим сенсом і породжували наукову парадигму, в якій хаосу місця немає;

2) органічна концепція заснована на ідеї, що всі істоти походять від істот, собі подібних. Цей тип дослідження був властивий і Аристотелю, оскільки основними факторами, на які він опирався, були приклади з життя тварин; процеси народження організмів з насіння.

Висловлюються міркування, що сферу соціального порядку складає соціальний світ разом із частиною природного середовища, яке залучене людьми у їхню життєдіяльність. Порядок виникає у випадку утворення стійких,

надійних та продуктивних зв'язків. Сукупність цих зв'язків утворює відносно стійку структуру, конфігурація якої позначена функціональною доцільністю, їхньою підпорядкованістю нормативному принципу міри, відносної збалансованості протилежностей. Природний та соціальний порядок відмінні у тому, що в основі природного порядку лежать об'єктивні закони природи, які функціонують незалежно від волі і бажань людей, а в основі соціального порядку, його встановлення і підтримування – зусилля людей, які в кінцевому результаті створюють цивілізацію [більш детально про це: 368, с. 215–217].

Виділяють три основні підходи до підтримання соціального порядку [505, с. 288]:

1) утилітаристський підхід – підтримання соціального порядку відповідає особистим інтересам всіх індивідів, особливо в складних суспільствах, де високий ступінь поділу праці та взаємозалежності людей;

2) культурний підхід – в якому конституюється визначальне місце загальних норм і соціальних цінностей. Людина – істота суспільна, соціальна, оскільки за межами колективу, суспільства вона існувати практично не може. Будучи членом колективу, соціальної групи, суспільства, в процесі своєї життєдіяльності людина змушена взаємодіяти з іншими людьми. Вона засвоює це і підпорядковується певним правилам поведінки. Дотримання цих зразків діяльності і обмежень у поведінці дозволяє забезпечувати ефективну взаємодію людей в процесі їхньої життєдіяльності, а отже, підтримувати соціальний порядок у суспільстві [428];

3) підхід із позиції примусу, що підкреслює особливості влади й її панування.

Проведений аналіз дозволив виділити різноманітні підходи до розуміння сутності соціального порядку [більш детально про це: 368, с. 217–221], зокрема: структурно-функціональний (Т. Парсонс, Р. Мертон, К. Девіс, У. Мур); конфліктологічний (марксистський) підхід (К. Маркс, Р. Дарендорф, Л. Козер, Е. Райт, Дж. Рекс); модерністський підхід (П. Бурдьє, Е. Гідденс); постструктуралістський підхід – концепція М. Фуко; системний підхід;

інтегральна соціологія П. Сорокіна.

Крім того, О.І. Пешкова здійснила ґрунтовний аналіз основних напрямів розгляду виникнення соціального порядку і виділила такі основні підходи [412, с. 17–20]:

1) соціально-філософський. У соціальній філософії проблема налагодження порядку у суспільстві найбільш плідно може вирішуватися за допомогою з'ясування сутності соціального через такі поняття, як: діяльність, відносини, інститути, розум, людина як суспільна істота;

2) структурно-функціональний підхід до порядку. При обґрунтуванні порядку виділяють взаємодію індивідів, які утворюють вихідні соціальні спільноти. Структурування суспільства, згідно з цим підходом, досягається за допомогою інституціоналізованих норм. Водночас, чітко сформульована позиція про системні якості соціального порядку;

3) соціолого-інтеграційний підхід. Розглядає соціальний порядок як порядок соціальних відносин і соціальних дій. Підставою соціального порядку у представників цього підходу виступає взаємодія індивідів між собою, тобто соціальна організація;

4) інституційний підхід. Розкривається даний підхід у застосуванні інституалізації до порядку суспільства, інституціоналізація реалізується в інститутах, які здійснюють надколективний порядок;

5) ціннісний підхід. Змістовні характеристики ціннісного підходу відкриваються при аналізі методології дослідження: цілісності культури, структури соціокультурного порядку;

6) діяльнісний підхід. Як вважає автор, у сучасному суспільстві найбільш конструктивним можна назвати діяльнісний підхід, де ціннісному аналізу піддається діяльнісна основа порядку. У структурі діяльності містяться стійкі елементи, які цінні для розуміння стійкості і стабільності порядку;

7) синергетичний підхід. При аналізі порядку під кутом зору загальної теорії самоорганізації систем, висуваючи дихотомію «хаос-порядок», дослідники пов'язують подолання хаосу з формуванням механізмів стійкості,

структурності, саморозвитку. З позицій синергетики виникнення упорядкованих просторово-часових структур в ускладнених нелінійних системах призводить до спонтанного виникнення різних форм порядку, які відрізняються різним ступенем упорядкованості структур;

8) історико-правовий та історико-політичний підходи. Їхні характеристики, в межах яких розглянуті проблеми порядку суспільства, представлені в роботах фахівців з історії політико-правової думки. Політико-правовий підхід у структурі порядку суспільства визначальну роль відводить державній владі.

Отже, у літературі можна спостерігати багато трактувань та підходів до пояснення виникнення і формування соціального порядку. Незважаючи на таку велику кількість підходів, які іноді не сумісні один з одним, можна виділити ті основи порядку, які притаманні для будь-якої концепції: по-перше, порядок чи-то природний, чи соціальний виникає внаслідок лише систематизованих чи циклічних дій: це спостерігається як у природі, так і у суспільстві; по-друге, порядок – це завжди існування певних правил, які тягнуть за собою обмеження, заборони, контроль у суспільному житті; по-третє, порядок виникає там, де між різними явищами або суб'єктами утворюються стійкі, надійні та продуктивні зв'язки, що скріплюють їх у єдину цілісність, яка успішно функціонує; по-четверте, порядок виник як антипод хаосу, безвладдю чи нестабільності у суспільстві; по-п'яте, соціальний порядок завжди вказує на усвідомлення людиною своєї соціальності та значення людини у формуванні соціальної дійсності; по-шосте, таке усвідомлення передбачає існування взаємності: поведінка кожного індивіда не випадкова і безладна, а повинна відповідати взаємністю або доповнювати поведінку інших; по-сьоме, порядок зумовлює елемент передбачуваності і повторюваності у суспільному житті: люди діють соціально, тільки якщо вони знають, як правильно у даному випадку вчиняти і чого очікувати один від одного; по-восьме, порядок вказує на стабільність та стійкість.

Як справедливо відзначає В.А. Бачинін, «проблема соціального порядку –

одна з провідних у світовій соціально-правовій та соціологічній думці» [35, с. 46]. Враховуючи родову спорідненість соціального та правового порядку, видається за доцільне спершу розглянути поняття порядку соціального. Етимологічно «порядок» означає лад, звичайне й правильне розташування чого-небудь, стан, коли все виконується згідно з певними правилами, вимогами, тобто є антиподом безладдю, хаосу, анархії [536, с. 640]. «Порядок, – підкреслює А.В. Бачинін, – становить спосіб і форму існування організованих структур, внутрішньо врівноважених цілісностей» [36, с. 50]. Традиційно під порядком розуміють урегульованість, злагодженість, стабільність, узгодженість суспільних відносин, як наявність гармонії у взаємодії різних сфер суспільства, рушійних сил його розвитку. Порядок свідчить про високий рівень організації життєдіяльності суспільства, про планованість, ритмічність, пропорційність і злагодженість соціальних процесів, про його захищеність від випадку, свавілля, агресивності деяких соціальних суб'єктів. Від рівня порядку залежать як духовна атмосфера в цілому, так і особистий спокій і безпека індивіда, який завдяки порядку може вибудовувати життєву стратегію, необхідну для реалізації його інтересів і особистого потенціалу [270].

Тільки порівняння різних точок зору може сприяти виявленню переваг та недоліків кожного з них, формування цілісного образу поняття «соціальний порядок». Тому необхідно здійснити такий аналіз. У літературі здебільшого поняття соціальний порядок розкривають через певний якісний стан суспільних відносин або ж через відповідність цих відносин встановленим соціальним нормам чи правилам. Такі визначення можна віднести до класичних (А.Ф. Крижановський, Ю.П. Крисюк, В.С. Нерсисянц, Л.М. Перевозник) [більш детально про це: 368, с. 224–226]. Тут соціальний порядок розглядається як стан упорядкованості суспільних відносин, заснований на здійсненні соціальних норм усіма суб'єктами суспільного життя.

Є й інші підходи до розуміння соціального порядку. Зокрема, на думку Е.Я. Баталова, соціальний порядок – це каркас суспільства, що встановлюється людьми, серед людей і заради людей [34, с. 93–94]. Т.О. Бутирська визначає

порядок як сукупність необхідних заходів, що обмежують свободу особистості, існує для охорони цілого і тому природно спрямований на торжество суспільного начала за рахунок особистого [61, с. 195].

Соціальний порядок виступає тим бажаним рівнем рівноваги будь-якого суспільства, який забезпечує соціальну стабільність, функціонування і подальший суспільний розвиток та його еволюцію. Порушення порядку – це порушення не лише правових, а й морально-етичних норм, практичних зразків поведінки, які мають моральне підґрунтя», – так вважає Л.М. Перевозник [407, с. 299].

На думку О.С. Бадюл, соціальний порядок – філософсько-соціологічна категорія, яку використовують на позначення встановлених зразків, постійних структур, процесів та притаманних соціуму змін, що відображаються на поведінці і взаємодії індивідів та на функціонуванні соціальної системи в цілому [27, с. 106].

О.М. Кривуля під соціальним порядком пропонує розуміти усталені типи узгоджених взаємодій людей, урегульованих стихійно сформованими або свідомо встановленими правилами [271].

Однак вищезазначені визначення не охоплюють основних змістовних ознак соціального порядку і їх навряд чи можна вважати вичерпними.

Аналіз різних точок зору та концепцій нашою наукою на думку про плюралізацію соціального порядку, що тягне за собою визнання множинності суспільного життя, яке залежить від багатьох умов: історичних, територіальних, політичних, національних, релігійних тощо.

Проаналізувавши вищенаведені визначення та концепції, пропонуємо виділити основні ознаки соціального порядку:

- 1) соціальний порядок переважно розуміється як природна самоорганізація суспільства;
- 2) соціальна система, у якій ефективно діє соціальний порядок, що набуває властивостей цивілізації;
- 3) соціальний порядок повинен відповідати потребам більшості у

суспільстві;

4) соціальний порядок має на меті забезпечувати ефективну взаємодію людей у процесі їхньої життєдіяльності;

5) соціальний порядок базується на соціальних нормах та цінностях;

6) соціальний порядок, закріплюючи норми та цінності, окреслює певні правила, зразки та обмеження, в межах яких повинна діяти людина;

7) з метою забезпечення соціального порядку використовується громадська думка, заходи недержавного впливу, що мають здебільшого моральний характер;

8) соціальний порядок повинен балансувати між людським індивідуалізмом та забезпеченням суспільного блага;

9) соціальний порядок покликаний долати хаос, конфлікт, безладдя та забезпечувати соціальну рівність, стабільність і стійкість.

Враховуючи, що соціальний контроль є основним засобом для збереження соціального порядку, під соціальним порядком пропонуємо розуміти: філософсько-правову категорію, що відображає стан упорядкованості соціальних відносин, який досягається перш за все через самоорганізаційні процеси суспільства, соціалізацію кожного індивіда, так і через організаційні основи держави. Зокрема, самоорганізаційні процеси забезпечуються діяльністю суспільства через формування соціальних цінностей, утворення соціальних норм, які контролюють не лише індивіда, але і державу, зокрема. Своєю чергою організаційні основи соціального порядку забезпечуються державою, законодавчими органами, діяльністю владних та виконавчих структур. До того ж соціальний порядок залежить і від чеснот, цінностей індивіда, його усвідомлення потреб суспільства та сприйняття соціальних і правових норм як власних.

Отже, за аналогією, коли йдеться про внутрішній контроль (самоконтроль) та зовнішній контроль, можна говорити і про внутрішній та зовнішній порядок. Так, на думку І.А. Філіна, існує зовнішній, «видимий» порядок, який утворюють норми, особливо правові, та «невидимий»,

внутрішній порядок, який складають цінності, від яких норми похідні. «Видимий» порядок – це форма, яка може змінюватися, натомість, «невидимий», внутрішній порядок – це сутність будь-якого соціального порядку, яка є змістом духовної культури людей та складає гуманістичний вимір прогресу. Отже, кожний соціальний порядок повинен функціонувати як упорядкована система, рухливість, життєздатність та прогресивність якої залежить від засвоєння кожним громадянином моральних та правових норм [552, с. 89].

Такої ж думки і В.В. Набойченко, який вважає, що соціальний порядок підтримується як ззовні, так із середини. Ззовні соціальний порядок підтримується законом, що визначає рамки, порушення яких викликає санкції, а з середини він підтримується нормами, які індивід сприйняв як особистісні. Відповідно індивід, який реалізує свої плани і наміри в кооперації з іншими людьми при обов'язковому дотриманні нормативних вимог, що впливають із необхідності дотримання домінуючого законодавства, керується у своїй поведінці не страхом порушити букву закону, а прагненням відповідати його духу. Самовільний вихід за рамки законної діяльності супроводжується, звичайно, включенням юридичних санкцій, які застосовуються відповідно до міри порушення і з урахуванням мотивів, яким керувався порушник під час його вчинення. Функція такого покарання – систематичне виховання уваги до можливих негативних наслідків самодіяльності, в тому числі на прагматичному рівні порушення соціального порядку. Таким чином, суспільство вимагає від індивіда постійно порівнювати свої вчинки і права на них з наслідками цих вчинків для інших людей, а також з їхніми правами. За рахунок цього досягається самоорганізація діяльності не тільки окремих індивідів, а й складових їхніх груп при мінімальному втручанні репресивного апарату [352, с. 22–23].

Слід погодитись, що найефективнішим фактором забезпечення соціального порядку є право, яке повинно:

– забезпечувати загальну соціальну стабільність та безпеку за

посередництвом регулювальної сили законів;

– захищати громадян, суспільство від різноманітних проявів агресії, насильства, наслідків деструктивних конфліктів;

– гарантувати впорядкованість, передбачуваність соціальних відносин [278, с. 26].

Отже, соціальний порядок забезпечується взаємодією організаційних та самоорганізаційних складових:

1) порядок як організація (зовнішній порядок) – забезпечується державою, законодавчими органами, діяльністю владних та виконавчих структур;

2) порядок як самоорганізація (внутрішній порядок):

– забезпечується діяльністю суспільства через формування соціальних цінностей, утворення соціальних норм, які контролюють не лише індивіда, але і державу, зокрема;

– забезпечується через конкретного індивіда та залежить від його чеснот, цінностей, усвідомлення ним потреб суспільства та сприйняття соціальних і правових норм як власних.

Звернення до категорії «правовий порядок» не випадкове, оскільки вона є фундаментальною та вирішальною у питанні досягнення добробуту, стабільності та безпеки у суспільстві. Водночас, щоб розкрити цю багатогранну категорію, необхідно з'ясувати певні теоретичні питання, зокрема: виявлення спільного і відмінного у соціальному та правовому порядку; розкриття змісту поняття правовий порядок; виділення функцій та принципів правового порядку; характеристику ознак правового порядку.

4.2.2 Правовий порядок: його референція та експлікація.

Правовий порядок є серцевиною соціального порядку і характеризує у ньому ті властивості впорядкованості, які є результатом дії (реалізації) права. Правовий порядок є частиною і одночасно правовою формою способу життя,

маючи на увазі правове опосередкування (правові аспекти) окремих форм і методів життєдіяльності. Таке розуміння правового порядку дозволяє трактувати правовий порядок як щось правильне, налагоджене, організоване. Переважною є позиція, що термін «правовий порядок» застосовується для характеристики стану організованості, упорядкованості правових відносин, що виникає в результаті їхньої регламентації правовими нормами і реалізації таких норм [368, с. 229].

Д.В. Андреев виділяє дві основні теорії осмислення правового порядку як елемента соціального порядку:

1) базується на теоретичних засадах XVII-XVIII ст. та сформована на ґрунті того, що природний стан людини є основою переходу до правового стану взагалі і до публічної влади та публічного права, зокрема;

2) сформувалася в середині XIX ст., представниками якої були О. Конт, Г. Спенсер. Задля з'ясування ролі людини в структурі порядку виділялися сутнісні соціальні зв'язки, які детермінують життя суспільства як соціального цілого [8, с. 43].

Незважаючи на близьку спорідненість правового та соціального порядку, правовий порядок слід відрізнити від подібного, але не ідентичного йому явища – соціального порядку. Соціальний порядок, як і правовий, характеризується організованістю, впорядкованістю суспільних відносин, але соціальний порядок, на відміну від правового порядку, утворюється під впливом не тільки правових, а й інших соціальних норм: норм моралі, звичаїв, корпоративних норм і т.д. Соціальний порядок є стан урегульованості суспільних відносин, заснований на реалізації всіх соціальних норм і принципів та забезпечується переважно силою суспільного впливу. Поряд з тим, зв'язок соціального порядку та правового порядку двосторонній: з одного боку, найважливішою частиною соціального порядку є правовий порядок, а з іншого – стан соціального порядку обумовлює багато в чому стан правового порядку [522, с. 383].

Слід погодитись з дослідником правового порядку С.С. Сенчуком, який

вважає, що «досягти стабільного правового порядку виключно юридичними засобами – складне, якщо правильніше, – неможливе завдання. Правовий порядок повинен ґрунтуватися на стабільному соціальному порядку, на системі наявних, дієвих, витребуваних суспільством на певному етапі його розвитку суспільних відносин і засобів їх регулювання. Лише за таких умов можливий стабільний правовий порядок у державі, а завданням держави у цьому випадку є гарантування, забезпечення цих соціальних регуляторів силою держави» [470, с. 44].

Поряд з тим, хотілося б звернути увагу на відмінності між правовим і соціальним порядком. Такі відмінності полягають у наступному: правовий порядок та соціальний порядок не збігаються за своїм генезисом, еволюцією; у правовому порядку та соціальному порядку різна нормативна основа; правовий порядок та соціальний порядок по-різному забезпечуються (правовий порядок спирається на особливий апарат примусу, який забезпечується державою, а соціальний порядок – на силу суспільної думки, заходи недержавного впливу, які забезпечуються соціальними інститутами та всім суспільством); при порушенні правового і соціального порядку виникають різні наслідки, оскільки в першому випадку застосовуються юридичні санкції, а в другому – тільки заходи морального характеру; правовий і соціальний порядок не тотожні за своїм обсягом, змістом, елементним складом, оскільки останній із зазначених вище причин ширший від першого [114, с. 213–214].

Необхідно додати до відмінностей між правовим та соціальним порядком, окрім названих вище, наступні:

1) соціальний порядок – це переважно природна самоорганізація суспільства на основі всіх соціальних норм (родове поняття), а правовий порядок – це чітка організованість, впорядкованість, узгодженість, що створена державою на основі правових норм (видове поняття);

2) сфера контролю соціального порядку значно ширша, аніж правового порядку, адже регулює не тільки правовідносини, але і сімейні, релігійні, моральні відносини тощо;

3) правовий порядок, на відміну від соціального порядку, залежить від влади, правової ідеології, правового режиму в тій чи іншій державі та забезпечується особливим апаратом примусу.

Аналізуючи відмінності між соціальним та правовим порядком, В.І. Поклад стверджує, що «правовий порядок, на відміну від природної самоорганізації суспільства, завжди є штучно створеним, свідомо проєктованим. По-друге, якщо соціальний порядок формується більшістю, то правовий порядок створюється меншістю: закони, що накладають заборону на певні форми поведінки і зобов'язують громадян чинити інакше, приймаються законодавцями, які отримали місце за підтримки груп, які лобіюють свої інтереси, або, зовсім відверто: закони – це норми, що визначаються владою як принципи, яким повинні слідувати громадяни. По-третє, соціальний порядок підтримується виключно дією громадської думки, добровільною конформністю більшості, а правовий порядок – силою державного примусу» [420, с. 76].

Попри ці відмінності, хотілося б підкреслити, що соціальний порядок та правовий порядок не можуть існувати один без одного. І на це є декілька причин:

- 1) правовий порядок виник на основі соціального порядку;
- 2) правовий порядок є підвидом соціального порядку;
- 3) правовий порядок залежить від дотримання соціального порядку;
- 4) правовий порядок не повинен суперечити соціальному порядку, оскільки такий конфлікт рано чи пізно підірве авторитет правового порядку у суспільстві;
- 5) мета правового та соціального порядку повинна бути одна і та ж;
- 6) правовий порядок та соціальний порядок повинні переплітатись, і точкою перетину повинен бути двосторонній соціальний контроль. Так, з одного боку, правовий порядок повинен застосовувати правові засоби впливу на людину, тобто правовий контроль, але, з іншого боку, суспільство також повинно впливати на державу і здійснювати воно повинно це через правову самоорганізацію (через окремих уповноважених на це людей, організації,

інститути).

Категорія «правовий порядок» віддзеркалює «інтелектуальні пошуки соціальних і світоглядних засад цілісності суспільства, інтеграційних цінностей і норм, що дозволяють гармонізувати суспільні відносини для подолання хаосу, виходу з кризи, отримання стабільності і прогностичності суспільних відносин» [560, с. 719].

А.М. Васильєв зазначає, що «правовий порядок» належить до категорій основного понятійного ряду теорії права поряд з категоріями «право», «система права», «норма права», «законність», «форма (джерело) права», «реалізація права» та «правовідносини». Правовий порядок, який виступає заключною ланкою основного понятійного ряду, спричиняє послідовне «розгортання» сутності права та ілюструє процес сходження у пізнанні права від абстрактного до конкретного. Категорія «правовий порядок» логічно підсумовує соціальні результати правового регулювання та дає відповідь на питання про стан урегульованості суспільних відносин через право. Таким чином, правовий порядок є загальним юридичним критерієм ефективності правового регулювання, оскільки результати останнього виявляються при зіставленні правових вимог із загальним станом правового порядку [67, с. 179–180].

Правовий порядок об'єктивно необхідний будь-якому державно-організованому суспільству, адже люди так чи інакше вступають у відносини одне з одним. Це можуть бути відносини координації їх спільної діяльності, які регулюються відповідними правовими нормами. Будь-яка взаємодія потребує чіткої організації, контролю і встановлення певної субординації між його учасниками. Це так звані відносини субординації і контролю [293, с. 9–10].

На зміцнення правового порядку і соціального порядку впливають такі фактори: рівень правових знань особистості, соціальних груп, усього суспільства, рівень їхньої правосвідомості, правової та загальної культури, ставлення до цінностей суспільства, моральна свідомість та ін. Питання зміцнення правового порядку повинне вирішуватись в комплексі з вирішенням питання соціального порядку, тому що без соціального порядку не буде і

правового порядку, без стабільного, міцного правового порядку неможливо встановити соціальний порядок [348, с. 252].

Дослідники неодноразово наголошують на тому, що, незважаючи на розповсюджене використання категорії «правовий порядок» на законодавчому рівні, сучасна наука так і не випрацювала його єдиного, загально визнаного поняття [531, с. 543].

У літературі знаходимо багато трактувань правового порядку, які можна систематизувати та розглянути цю систему на предмет відповідності змісту правового порядку, виділивши такі:

поняття правового порядку розкривається через суспільні відносини (Алексєєв Л.О., Додонов Ф.О., Копейчиков В.В., Крижановський А.Ф., Морозова Л.А., Оніщенко Н.М.);

об'єднує розуміння правового порядку як урегульованість чи впорядкованість (Бабаєв В.К., Лісюткін О.Б);

3) правовий порядок трактується через порядок, що є порушенням логіки формулювання визначень та не проливає світло на розуміння змісту правопорядку (Мелехин А.В, Черданцев А.Ф.);

4) під правовим порядком розуміють правовий стан (режим) (Коссе Д.Д., Кравчук М.В., Крисюк Ю.П., Лазарєв В. В., Понаріна Н.В., Рабінович П.М., Скакун О.Ф., Шляхтун П.П.);

5) правовий порядок характеризується через законність та право (Кельман М.С., Корельський В.М., Мурашин О.Г., Перевалов В.Д., Шабуров А.С.) [більш детально про це: 368, с. 235–240].

У літературі часто поняття «правового порядку» вживається з поняттям «законність». Обидві категорії співвідносяться в такий спосіб:

- правовий порядок являє собою мету правового регулювання;
- не можна домогтися правового порядку іншими способами, крім забезпечення законності та удосконалення правового регулювання;
- зміцнення законності прямо пропорційно призводить до зміцнення правового порядку;

– конкретний зміст правового порядку залежить від змісту законності [289, с. 82–83].

Слід погодитись, що правовий порядок і законність є своєрідною сферою, одним з важливих видів управління життєдіяльністю суспільства, без якого воно не могло б ні існувати, ні функціонувати, ні розвиватися. Саме завдяки правовому порядку створюються необхідні умови для нормального управління суспільним розвитком, а законодавством здійснюється нормативна регламентація і впорядкованість відповідних суспільних відносин, в той час, як законність вимагає дотримання цих нормативів [220, с. 489].

Спостерігається доволі часте вживання понять законності та правового порядку як тотожних правових явищ і категорій, особливо у більшості підручників із теорії держави і права радянської доби. Така традиція поєднання категорій «законність» і «правовий порядок» практично в єдину смислову конструкцію є результатом того, що, як вважалось, правовий порядок є наслідком законності, а не навпаки – законність виступає результатом правового порядку. Однак таке твердження містить ідеологічне забарвлення.

І. В. Григор'єва навпаки стверджує, що законність і правовий порядок тісно взаємопов'язані, але не тотожні. Ці правові явища співвідносяться як причина і наслідок, водночас законність є причиною правового порядку. Якщо правовий порядок слабкий, розхитаний, неміцний, то це свідчить про те, що закони не дотримуються, порушуються, ігноруються, тобто відсутня законність як режим загальної поваги, виконання законів і заснованих на них підзаконних актах. Правовий порядок є показником стану законності, він відображає ступінь дотримання законів, вимог усіх юридичних норм, виступає наслідком законності, натомість законність логічно передує правовому порядку [114, с. 204].

Слід погодитися з Ю.П. Крисюком, який стверджує, що розуміти правовий порядок виключно як реалізацію принципу законності шкідливо, особливо тоді, коли категорія використовується як величина, що дозволяє оцінювати ефективність функціонування державних органів. У практичному

значенні правовий порядок розглядається як результат їхньої діяльності. «Якщо термін пов'язується тільки з рівнем і масштабом законності у суспільстві, а законність протиставляється виключно явищам та процесам, в яких вона порушується, категорія високого теоретичного рівня використовується для аналізу лише одного із аспектів деформації права. Правовий порядок, таким чином, протиставляється не безладдю і деструкції права у суспільстві, а лише правопорушенням і злочинам як формам їхнього прояву (тому, що на поверхні соціальних процесів), тобто постає підсумком зусиль держави в «боротьбі зі злочинністю» [280, с. 57–58].

Правовий порядок також часто ототожнюється з поняттям «право», що набуло найбільшої популярності в часи позитивістського тлумачення. Так, О.Л. Малицький стверджує, що право – це порядок суспільних відносин, встановлюваних панівним класом задля своїх класових інтересів, який захищається організованою силою цього класу. Право, як порядок, або інакше, як правовий порядок, виявляється у певних правилах поведінки, захищається організованою силою панівного класу: у правових нормах [318, с. 27].

Здатність права втілюватися у правовий порядок означає, що характер і тип правового порядку значною мірою залежать від панівного у юриспруденції (юридичній теорії і правовій практиці) праворозуміння. Питання про розуміння права – вихідне, ключове, адже в залежності від його вирішення розуміються і трактуються всі інші явища правового життя суспільства, у т.ч. і правовий порядок. Отже, і наукові інтерпретації правового порядку є своєрідною складовою право розуміння [275, с. 55–56].

Цілком слушним вважається розгляд сутності правового порядку в межах основних типів праворозуміння (природно-правового, позитивістського, соціологічного), оскільки поняття правового порядку, його сутність, особливості формування та співвідношення із правом принципово різняться залежно від трактування права [більш детально про це: 368, с. 243–245].

У сучасній юридичній науці класичним можна визнати розуміння правового порядку через призму позитивістської парадигми. На думку

А.Ф. Крижановського, домінує поки що у теорії і практиці тип праворозуміння – позитивістський, легістський, що трактує, сприймає право як продукт держави та її волі, як державно-правове веління (припис). Право зводиться до формальних джерел позитивного права, передусім, до закону (в загальному сенсі), а правовий порядок – до результату законності. Автор констатує, що нерідко і сучасні дослідники розуміють правовий порядок як вираження і прояв влади. Однак правовий порядок державою тільки забезпечується, охороняється, а створює правовий порядок, постійно, безперервно дає йому життя, відтворює, підтримує саме суспільство [275, с. 65, 69].

У зв'язку з цим В.М. Казаков робить висновок, що у межах трьох основних напрямів праворозуміння поняття правового порядку має відмінні відносно самотійні значення, що робить його будь-яке єдине визначення неможливим, але надає йому фундаментального характеру [204, с. 28].

Аналізуючи різні підходи до визначення правового порядку, Н.В. Панаріна виділила деякі проблемні зони, характерні для більшості з них, що вимагають перегляду, зокрема:

– суперечність у трактуванні правового порядку, що призводить до зменшення наукової та практичної цінності цього поняття. Так, його надто звужене чи розширене розуміння призводить до «розчинення» цього поняття серед інших суміжних категорій («право», «законність», «правовідносини», «правовий режим», «правомірна поведінка», «соціальний порядок», «право реалізація», «державна влада»), його нівелювання;

– багато визначень правового порядку характеризується однобічністю, «одностороннім підходом в аналізі предмета дослідження», тобто концентруються вони на якій-небудь одній ознаці, залишаючи поза увагою інші істотні властивості загального поняття правового порядку. По-третє, необхідно відмовитись від невиправдано широких визначень правового порядку, які містять додаткові властивості, оскільки вони не відповідають основній вимозі дефініції – стислості. По-четверте, окремі визначення вимагають критичного перегляду відповідно до новітніх підходів, позбавлених ідеологічної

забарвленості [397, с. 46–48].

Таким чином, у літературі домінує позитивістське визначення правового порядку, однак, для філософії права надзвичайно важко прийняти таке визначення, оскільки воно робить досліджуваний феномен надмірно консервативним, що не враховує зміни типу праворозуміння. Крім того, не завжди позитивні зміни можуть бути реалізовані в межах установлених юридичних норм; якщо орієнтуватися виключно на жорсткі вимоги правового порядку, проблематичною стає соціальна інновація загалом. Тому виникає потреба розмежувати юридичний і філософсько-правовий контексти правового порядку, оскільки зрозуміло, що, крім «абстрактного», формального моменту, зафіксованого вказаною категорією переважно в юридичній науці, правовий порядок є відносно самостійним феноменом соціального життя, вкоріненим у культурі і глибинних основах конкретного соціуму. Філософсько-правовий «вимір» правового порядку є абсолютно необхідним, тому що в дійсності він формується на основі взаємодії економічних, політичних, морально-психологічних, інтелектуальних та інших соціальних процесів. Щоб реалізувати таке дослідження, потрібно інтегрувати методологічний потенціал синергетики у дослідження правового порядку. Якщо у правознавчому аспекті атрибутивних характеристик правового порядку достатньо, то у філософсько-правовому – їх замало, а тому тільки у поєднанні правових та філософських ознак правового порядку виникає можливість достатньо повно охарактеризувати цей багатогранний та складний соціальний феномен [280, с. 59–61].

Таким чином, під правовим порядком з філософсько-правової точки зору слід розуміти правовий стан організованості правових відносин, що забезпечується державою та суспільством (самоорганізація) та здійснюється через систему нормативно-правового, позаправового (соціальні норми) регулювання та саморегулювання.

Також слід звернути увагу, що сучасні дослідники правового порядку наголошують на тому, що «варто розрізняти реально наявний правовий

порядок, тобто фактичний стан суспільних відносин, урегульованих правом, і той ідеал правового порядку, якого прагне цивілізована держава у своїй правотворчій та правозастосовній діяльності, той ідеал, який є метою правового регулювання [527, с. 446]. За цим критерієм можна виділити такі види правового порядку:

1) правовий порядок як мета, до якої прагне правове суспільство. За таких обставин правовий порядок – це законодавчо запрограмований рівень суспільних відносин, який повинен відповідати суспільним вимогам та природно-правовим критеріям;

2) правовий порядок, що реально існує у суспільстві. Саме у такому випадку правовий порядок можна характеризувати як дійсний стан суспільних відносин, що є результатом втілення правових принципів та характеризується певним рівнем здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків усіма суб'єктами суспільних відносин.

З логіки дослідження слід перейти до експлікації правового порядку через розкриття його ознак.

Ознаки правового порядку розкривають його властивості, особливості, які визначають подібності або відмінності правового порядку з іншими соціальними та правовими явищами. Сукупність цих ознак дозволяє визначити місце правового порядку в соціальній та правовій системі. Тому на початку слід проаналізувати ознаки правового порядку як виду соціального порядку. Так, Г. Працко виділяє такі родові ознаки правового порядку як різновиду соціального порядку:

1) правовий порядок як різновид соціального може мати місце там, де є зведення індивідуальних дій до загальноприйнятих норм, які здатні закріплювати місце індивідів у соціальній структурі;

2) правовий порядок є особливий вид соціальної стратифікації, яка постійно потребує регламентації та інституалізації;

3) правовий порядок виступає способом життєдіяльності індивідів, завдяки якому вони можуть реалізувати життєво важливі потреби, мету і сенс

соціального існування [426, с. 61–66].

Говорячи про ознаки правового порядку в контексті соціального порядку, слід звернути увагу на їхню системність. На думку І.П. Рущенко, системність є іманентною рисою порядку. При цьому як низька, так і надвисока системність є проявом відхилення нормального соціального порядку. Так, низька системність характеризується соціальним життям, яке є до певної міри дезорганізованим [456, с. 139].

Хоча у літературі немає єдності стосовно системи ознак правового порядку, виділяють такі з них, щодо яких є відносна самостійність дослідників, зокрема: правовий порядок розглядають як стан упорядкованості, організованості життя; порядок, передбачений нормами права, що виникає в результаті їх фактичної реалізації; є підсумком правового регулювання.

До головних ознак сучасного правового порядку А.Ф. Крижановський відносить те, що ця категорія:

1) має ґрунтуватися на розумінні суспільною правосвідомістю ідеї права як міри свободи, справедливості і формальної рівності;

2) має ґрунтуватися саме на плюралістичності правових джерел, передусім на тих, визнаних цивілізованим світом стандартах прав і свобод людини, які отримують витoki із природного права. Натомість, закон повинен визнаватися джерелом правового порядку за умови, що він є правовим законом;

3) це легітимний порядок у правовій сфері (недержавний порядок з соціальною природою), тобто фактичний (реально наявний) стан упорядкованості правової життєдіяльності суспільства, який підтримується переважною частиною суспільства, спричиняється його відповідністю інтересам і потребам;

4) це легальний порядок у правовій сфері, який завдяки суспільній свідомості та інституціям громадянського суспільства;

5) це морально обґрунтований і релігійно вивірений, сприятливий до економічного розвитку правовий порядок;

6) це громадянський правовий порядок, оскільки він виходить від

громадянського суспільства, транслуються на державу, і здійснюються під контролем громадянського суспільства [275, с. 201–204].

Слід звернути увагу, що, попри, здавалося б, вичерпний перелік ознак правового порядку, А.Ф. Крижановський виділяє ці ознаки через розуміння правового порядку як інституції держави, а тому автор не розкриває філософсько-правового підходу до оцінки цих ознак. Такої ж концепції дотримується і ряд інших науковців. Зокрема, до особливих рис правового порядку Д.В. Андреев відносить: високий ступінь належного; граничний ступінь організації, яка передбачає обов'язковість виконання ролевих стандартів поведінки, регламентацію та ієрархічність; наявність програмного управління, яке унеможливорює відхилення від нормативної поведінки; здатність реалізовувати через систему інститутів, які є легітимними – суд, правоохоронні органи [8, с. 44].

П.С. Назаров у своєму дисертаційному дослідженні, присвяченому правовому порядку, пропонує наступні властивості: це внутрішньо злагоджена система правових відносин; це порядок у суспільних відносинах, що регулюються правом; це порядок, за якого державою гарантується здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків учасників правовідносин; це впорядкований за допомогою права, його застосування і інших форм реалізації підзаконний порядок у суспільному житті, його нормальний стан, основний зміст якого складає правомірна поведінка, практичне втілення вимог законності; державний характер правового порядку, який полягає в тому, що правовий порядок виникає і розвивається одночасно і разом з державою і правом, виходить із держави, підкоряючись загальним для них соціальним закономірностям; за порушення правового порядку передбачена законом юридична відповідальність; чітка формальна визначеність і формалізованість всіх сторін правового порядку; правовий порядок виступає як один із засобів організації життєдіяльності суспільства та упорядковує найважливіші сфери життя суспільства [353, с. 180–196].

Ж.Б. Доржиєв до особливостей правового порядку відносить:

запланований в нормах права; виникає у результаті реалізації даних норм; забезпечується державою; створює умови для організованості суспільних відносин, робить життя людини визначенішим, стійкішим, стабільнішим у правовому просторі [142, с. 210].

Л.А. Морозова характеризує правовий порядок як: об'єктивну необхідність, оскільки будь-яке суспільство потребує впорядкування найважливіших сфер життя (економічних, правових, соціальних тощо); державно-правове явище, що формується за допомогою правових засобів при вирішальній участі держави; явище, тісно пов'язане з правовою ідеологією і психологією, оскільки правовий порядок є реалізацією правових ідей, уявлень, принципів, що втілюються в законах і в юридичній практиці; феномен, що охоплює найбільш значущі соціальні відносини, які регулюються нормами права; явище, ядром якого є людина, її інтереси і життєві потреби, які отримують юридичне оформлення в правах, свободах, обов'язках і законних інтересах; юридичний результат, тобто завершальний етап всіх правових форм і процесів, до яких прагнуть і державна влада, і всі суб'єкти права; форма організації суспільного життя як динамічна категорія, на яку впливають різні фактори, в тому числі негативного характеру – злочинність, факти беззаконня і ін. [523, с. 249–250].

Хотілося б звернути увагу, що, попри численні ознаки правового порядку, усі науковці єдині у розумінні правового порядку як форми організації суспільного життя (Л.А. Морозова), організаційно-правових відносин (Ю.Е. Аврутін, В.Я. Кикоть, І.І. Сидорук), організації життєдіяльності суспільства (П.С. Назаров) чи-то організованості суспільних відносин (Ж.Б. Доржиєв), громадянського суспільства (О.Ф. Скакун), що підкреслює важливість саме організаційного аспекту у забезпеченні правового порядку [368, с. 251].

Правовому порядку притаманні ознаки як стану організованості суспільних відносин, що забезпечується державою та суспільством, зокрема:

1) легітимність правового порядку, що означає перш за все не підтримку його правлячою владою, а схвалення більшістю членів суспільства;

2) підконтрольність з боку громадянського суспільства;

3) володіння різними засобами державного впливу;

4) системність – правовий порядок являє собою складноорганізовану систему, до елементів якої відносять: норми права, які закріплюють соціальні цінності; суб'єкти або учасники правового порядку; акти реалізації та застосування правових норм; правовідносини; правова свідомість і правова культура;

5) державно-вольовий характер – правовий порядок відображає волю конкретної держави і конкретних громадян цієї держави, враховуючи всі особливості цієї держави;

6) правовий порядок містить формальні орієнтири у правових нормах та цінностях, в межах яких людина реалізує свої права та обов'язки.

Зважаючи на домінуючу у науковій літературі характеристику правового порядку як державно-правового явища, розкриємо ознаки правового порядку з філософсько-правової точки зору:

1) стан правового порядку залежить від стану соціального порядку;

2) правовий порядок відображає соціальний компроміс і виражає потреби, цілі та інтереси суспільства;

3) динамічність та стійкість правового порядку. Правовий порядок повинен бути стійким до конфліктів, різних заворушень, однак повинен враховувати і зміну інтересів всього суспільства. Це повинно впливати з балансування між організованістю суспільства і індивідуальною свободою кожного члена суспільства;

4) свідомо-вольовий характер – правовий порядок може бути дотриманий лише за допомогою волі та свідомості людей;

5) правовий порядок є вираженням міри справедливості, свободи та рівності;

6) спрямованість на соціальний прогрес;

7) загальнолюдський та конкретно-історичний характер;

8) правовий порядок формує у людей повагу до права.

4.2.3 Артикуляція функцій та принципів правового порядку

У фаховій літературі функції правового порядку визначаються як напрями його впливу на процес формування стабільного упорядкування суспільних відносин правом. У процесі дослідження функцій правового порядку характеризуються внутрішні зв'язки між елементами структури правового порядку, виявляються напрями його взаємодії з дійсністю, його місце серед елементів правової системи суспільства [531, с. 544]. Завдяки розгляду функцій правового порядку виділяються зв'язки, в яких реалізується його відношення до навколишньої дійсності, з'ясовується та роль, яку він виконує у правовій системі суспільства.

Виділяють три основні функції правового порядку:

1) взаємодія з зовнішнім середовищем, впорядкування, зміцнення і стабілізація систем, складовим елементом яких є правовий порядок. Така взаємодія є двосторонньою, оскільки, у навколишньому соціальному середовищі особливо сильний вплив на правовий порядок спричиняють економічні, політичні, культурні та інші чинники. І навпаки, правовий порядок відчуває на собі вирішальний вплив середовища і в свою чергу активно впливає на неї;

2) зміцнення внутрішніх зв'язків і відносин шляхом взаємодії цілого і його складових частин задля зведення різних рівнів упорядкованості в єдину систему. Внутрішні аспекти функції різноманітні: правові відносини, процеси зв'язку в часі і просторі, кореляційні взаємодії прав і обов'язків суб'єктів; субординація та ієрархічна підпорядкованість, властивості і стани суб'єктів, програма їхньої поведінки і функціонування;

3) самозбереження і вдосконалення правового порядку. Стійкість системи забезпечується її власними функціями [525, с. 316–317].

Л.А. Морозова також поділяє всі функції правового порядку на три великі групи:

– до першої групи відносять функції, що характеризують взаємодію правового порядку із зовнішнім середовищем. Правовий порядок водночас залежить від економічних, політичних, соціальних, міжнародних чинників, але і сам впливає на них, впорядковуючи ці системи, забезпечуючи їх нормальне функціонування;

– до другої групи функцій науковець відносить функції, що стосуються налагодження внутрішніх зв'язків і відносин. Вони спрямовані на створення умов функціонування правового порядку як єдиного цілого, впорядкування ієрархічної підпорядкованості суб'єктів, забезпечення дії правового порядку у часі і в просторі і т.д.;

– до третьої групи функцій належать функції збереження і вдосконалення правового порядку. Це управління правовим порядком, вдосконалення законодавства та правоохоронної діяльності, тобто діяльність, що спрямована на «себе» і дозволяє зберегти якісну визначеність системи власними силами [523, с. 250–251].

А.Ф. Крижановський до функцій правового порядку відносить наступні:

1) стабілізаційна функція виявляється у тому, що усталений правовий порядок є потужним фактором врівноваження, передбачуваного розвитку (стабілізації) суспільно-правового життя. Це проявляється у тому, що легітимний правовий порядок є потужним фактором упорядкованості економічних, політичних, ідеологічних відносин тощо. Окрім того, зазвичай, люди не порушують ті норми, моделі і стандарти поведінки, які глибоко вкоренилися і стали домінантними у повсякденному житті;

2) правокорекційна функція виявляється у тому, що правовий порядок (через «накопичені» ним правові відносини) сприймає і соціально легітимізує ті правові приписи, які відповідають досягненням суспільних цінностей і орієнтирів, і навпаки, правовий порядок не сприймає приписи, які вступають у протиріччя з його цінностями й орієнтирами;

3) ціннісно-орієнтаційна функція проявляється у тому, що правовий порядок містить певні поведінково-комунікаційні приклади, на які

орієнтуються члени суспільства при виборі варіанту своєї поведінки у відповідних життєвих ситуаціях;

4) виховна функція правового порядку. Її зміст полягає у тому, що надійний правовий порядок формує у людей повагу до права як фактора упорядкованого цивілізованого їх життя, потребу у підтриманні правового порядку власними зусиллями через власні правові переконання;

5) обмежувальна функція правового порядку. Вона пов'язана з охоронною функцією права і виявляється у тому, що наявний у суспільстві правовий порядок фактичними правозначущими діями учасників правових відносин робить ustalеними певні моделі та стандарти правових відносин між людьми, які сприймаються як соціально засвоєні рамки правозначущої поведінки, порушення яких вважається протиправним;

б) потребова функція правового порядку. Її суть зводиться до того, що правовий порядок задовольняє одну з найважливіших потреб людини – потребу щодо впорядкованого, організованого, передбачуваного суспільно-правового буття [275, с. 224–225].

Отже, функції правового порядку – це основні напрями впливу правового порядку на правові відносини з метою їх стабілізації, упорядкування, врегулювання та врівноваження суспільних відносин.

До основних функцій правового порядку з філософсько-правової точки зору слід віднести:

1) ідеологічну – правовий порядок є проектом більш глибокого явища – правової ідеології, яка є панівною у даній державі;

2) аксіологічну – сучасний правовий порядок повинен бути втіленням не лише позитивного права, але і природного, а тому повинен ґрунтуватись на таких основних цінностях права, як: справедливість, свобода та рівність;

3) регулятивну – правовий порядок створює умови для розвитку бажаних правовідносин, які повинні бути стабільними та міцними;

4) інформаційну – правовий порядок містить інформацію, що закріплена в правових нормах у якості забороненої або бажаної моделі поведінки;

5) прогностичну – полягає у тому, що кожна людина, будучи частиною суспільства, знає, як діяти і які наслідки від цих дій, а також, що очікувати від дій інших людей;

6) стимулювальну – правовий порядок заохочує діяти людей в рамках, які окреслюються нормами права;

7) орієнтаційну – правовий порядок заохочує людину діяти так, щоб була досягнута мета порядку;

8) захисну – правовий порядок захищає членів суспільства від дій інших людей, у яких на меті: підірвати порядок шляхом недотримання норм права.

Принципи правового порядку слід розглядати як загальні вимоги, відправні начала, основні ідеї, які характеризують зміст правового порядку, його сукупність та соціальну спрямованість. При дослідженні принципів правового порядку, відображаються ті суттєві характеристики, що відповідають за його ефективне функціонування і призначення у суспільстві.

Принципи правового порядку регламентують два основоположні моменти: по-перше, це вихідні та первинні реальності життя, згідно з якими формується правовий порядок; по-друге, це основи, фундамент, на яких він функціонує. З одного боку, він є основою для його функціонування, з іншого – принципи випереджають правовий порядок і викликають його до життя [48, с. 91].

До принципів правового порядку відносять:

1) визначеність. Правовий порядок базується на визначених правових приписах, які містять чіткі формальні орієнтири, реалізація яких і забезпечує визначеність суспільних відносин;

2) системність. Правовий порядок – це система відносин, яка заснована на єдиній сутності права, панівній у суспільстві формі власності, системі економічних відносин і забезпечується єдиною державною владою;

3) організованість. Правовий порядок виникає не стихійно, а на рівні організованої діяльності держави, її органів;

4) державна гарантованість. Однією з основних функцій держави є

охорона чинного правового порядку, а тому він забезпечується державою, охороняється від порушень;

5) стійкість. Правовий порядок, що виникає на основі права і забезпечується державою, повинен бути стабільний і стійкий;

6) єдність. Правовий порядок повинен бути єдиний на всій території держави, а тому має бути заснований на єдиних політичних і правових принципах, забезпечуватися єдністю державної волі і законності [524, с. 268].

І.І. Сидорук виділяє загальні й організаційні принципи формування і функціонування механізму забезпечення правового порядку у сучасних умовах. А саме, до загальних принципів науковець відносить: узгодження права і моральності; рівність всіх перед законом; скорочення кола суб'єктів, наділених правом обмежувати права та свободи фізичних і юридичних осіб; вибудовування розумної ієрархії правоохоронюваних цінностей; відповідальність влади за розроблення й реалізацію соціальної політики; наявність обмежувачів репресивної влади держави. До організаційних принципів вченим віднесені: диференціація і чітка юридична фіксація функцій і повноважень суб'єктів забезпечення правового порядку; гнучке поєднання територіальних і галузевих, лінійних і функціональних засад у побудові структурних елементів органу забезпечення правового порядку; розумна прагматичність цілевстановлення і цілеспрямованість у досягненні поставлених цілей; персональна відповідальність посадових осіб за ухвалювані рішення; прогнозування змін середовища функціонування і мобільність реагування на них; належне інформаційне забезпечення ухвалюваних рішень, захищеність інформації від несанкціонованого доступу [518, с. 44–45].

Н.В. Панаріна впевнена, що правовому порядку як цілісному, відносно самостійному юридичному утворенню, приманні деякі власні принципи, що розкривають його особливості та специфічні властивості. До власних принципів правового порядку науковець відносить:

1) принцип конституційності, зміст якого в тому, що, по-перше, правовий порядок точно відповідає юридичній конституції; по-друге, правовий порядок і

Основний Закон, на базі якого він функціонує, відповідають фактичній, реально чинній конституції суспільства; по-третє, правовий порядок перебуває у сфері здійснення державної влади і зумовлений її цілями та інтересами, будується відповідно до її принципів, оформлених конституцією;

2) принцип законності – реалізація вимог законності є необхідною умовою виникнення та функціонування правового порядку у суспільстві, що визначає його якісні характеристики та пронизує всі елементи його структури. Законність вимагає суворої і неухильної реалізації правомірної поведінки від усіх учасників суспільних відносин;

3) принцип визначеності правового порядку – полягає у тому, що він переважно базується на формально-визначених правових приписах, реалізація яких забезпечує визначеність, передбачуваність суспільних відносин;

4) принцип нормативності – обумовлює упорядкованість правового порядку, без якої неможлива організація державно-правового життя та нормальне функціонування суспільства;

5) принцип цілісності і структурності (структурованості, системно-структурної організації) правового порядку – виявляється в тому, що правовий порядок виступає як єдиний, цілісний механізм з цілеспрямованою взаємодією різноманітних структурних елементів, без чого неможливо забезпечити узгоджений правовий режим суспільних відносин, відтворити динамічну картину правового життя;

6) принцип субординації та підпорядкованості (ієрархічної субординації та підпорядкування) – полягає в тому, що правовий порядок як структурне утворення включає сформовані й відносно самостійні елементи, які водночас перебувають у суворій підпорядкованості, ієрархічній субординації;

7) принцип підконтрольності – означає всезагальний контроль з боку держави та громадянського суспільства за всіма явищами та процесами, що складають зміст і структуру правового порядку;

8) принцип поєднання стабільності та динамічності правового порядку – є результатом реалізації загальноправового принципу поєднання стабільності та

динамічності, що перебувають у діалектичній єдності. Принцип стабільності, передусім, характеризується двома факторами: стабільністю законодавства та стабільністю правової політики. Динамічність правового порядку обумовлюється постійними та своєчасними змінами, що відтворюються у законодавстві та правовій політиці;

9) принцип гарантованості (забезпеченості) правового порядку реалізується за допомогою не тільки державно-правових засобів, а й низкою інших чинників: стабільна політична ситуація в країні, розвинута система економічних відносин та соціального забезпечення, суспільна підтримка наявного правового порядку, розуміння його корисності та розумності, оптимальності та ефективності, відповідності вимогам суспільства тощо;

10) принципи простоти, доцільності та корисності правового порядку. Принцип простоти – це така реалізація правового порядку, що об'єктивно потребує чіткості і ясності правового регулювання, визначеності зв'язків між його учасниками, зрозумілості їхніх правових статусів. Принцип доцільності означає досягнення максимальної ефективності правового регулювання шляхом ухвалення соціально обумовлених правових приписів, їх послідовної реалізації та забезпечення дії оптимальних правових засобів. Принцип корисності передбачає необхідність правового порядку для суспільства в цілому та окремих його членів з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей [397, с. 95–102].

Принципи правового порядку слід розглядати як загальні вимоги, відправні начала, основні ідеї, які характеризують зміст правового порядку, його сукупність та соціальну спрямованість. При дослідженні принципів правового порядку, відображаються ті суттєві характеристики, що відповідають за його ефективне функціонування і призначення у суспільстві.

З філософсько-правової точки зору можна виділити такі принципи правового порядку:

1) організаційності – правовий порядок є результатом чіткої, впорядкованої організації суспільства;

2) гуманізму – сучасний правовий порядок повинен визнавати людину та природні права найвищими соціальними цінностями;

3) соціальної справедливості – сучасний правовий порядок повинен відійти від соціалістичних ідей, згідно з якими порядок має відповідати інтересам домінантних соціальних груп. Відповідно, правовий порядок повинен враховувати інтереси різних соціальних класів та прошарків і при цьому забезпечувати суспільне благо для всіх;

4) демократизму, який означає, що не лише держава повинна контролювати суспільство, але і суспільство повинно брати участь у вирішенні суспільних питань: зміна законодавства, формування влади, контроль влади, створення суспільних інститутів тощо;

5) свободи – правовий порядок повинен надавати людині можливість вибору, а не формувати свою стратегію виключно на забороні;

6) рівності – означає, що держава однаковою мірою повинна вимагати від кожного члена суспільства дотримуватись умов правового порядку, а також однаковою мірою засуджувати неправомірну поведінку;

7) взаємної відповідальності держави перед суспільством і окремою особою, і навпаки, особи перед державою;

8) соціального контролю, який має двосторонній характер.

4.3 Амбівалентність гносеологічного взаємозв'язку: соціальний контроль – правовий порядок

Досягнення соціального порядку уможлиблюється за допомогою соціального контролю за умови, що він має двосторонній характер. Вище було доведено, що соціальний контроль як складноорганізована система, яка виникає у суспільних відносинах, діє двосторонньо: з одного боку, суспільство є об'єктом державного контролю (організаційна складова контролю), а з іншого, суспільство є суб'єктом контролю над державою.

Феномен соціального контролю тісно пов'язаний з проблемою

встановлення соціального порядку, вирішальну роль у підтриманні якого відіграє розуміння соціального контролю не тільки як соціальної організації, але й як механізму, що визначає здатність суспільства до саморегуляції [241, с. 106]. Соціальний порядок є обов'язковою умовою існування суспільства, адже доки існує порядок – існує і суспільство. Так само, як суспільство залежить від порядку, так і порядок залежить від суспільства. Якщо суспільство готове до змін, є взаємоузгодженим, єдиним цілим, то і порядок стає більш гнучким до внутрішніх змін у суспільстві.

Проблема соціального порядку має надзвичайно важливе значення для розуміння процесів організації та самоорганізації суспільства. Окрім того, сучасне суспільство все більше вимагає переосмислення значення застарілих засобів соціального контролю і розгляд нових способів осмислення та роз'яснення принципів самоорганізації й організації. Тому слід розглянути організаційні та самоорганізаційні аспекти соціального контролю з філософсько-правових позицій.

Організація соціального контролю означає контроль з боку держави правовими засобами. В академічному тлумачному словнику української мови під «організацією» розуміють об'єднання людей, суспільних груп, держав на базі спільності інтересів, мети, програми дій і т. ін. [486, с. 739].

Закономірно, що люди у суспільстві взаємодіють, а тому суспільство функціонує лише на підставі організації та порядку. Не даремно Г. Кельзен уособлював державу із порядком. Так, він стверджував, що держава як організація – це правовий порядок, який повинен бути централізованим. Для того щоб бути державою, правовий порядок повинен запровадити органи, що, функціонуючи відповідно до ідеї розподілу праці, виробляли б і застосовували норми [218, с. 310–311]. Як вважає Н.В. Панаріна, прирівнюючи правовий порядок до держави, автор додає правопорядку рис інституціональності. Тому у межах філософії позитивізму правовий порядок не є «реалізованим правом», характеристикою правового буття, а виступає нормативною, державно-владною, інституціональною моделлю суспільних відносин [397, с. 23–24].

Державно-правова форма належить до формального типу організації взаємодії елементів соціальних систем та може забезпечити ефективність соціальних процесів лише за умови, що він: є об'єктивним відображенням осмислених суспільством соціальних потреб; формує адекватні форми і способи, засоби, механізми їх задоволення, у тому числі й організаційно-правові; враховує властиві даному типові суспільства закономірності та тенденції розвитку і спирається на них [280, с. 47].

Отже, організації правопорядку притаманні наступні риси:

- 1) штучно створена людиною соціальна система;
- 2) функціонування системи, яке забезпечується людиною, а саме відповідними на це органами та посадовими особами, які наділені владними повноваженнями;
- 3) обов'язок організації порядку, що покладений на державу;
- 4) організаційно-правові способи забезпечення правового порядку як відповідні засоби, форми, механізми, які закріплені державою задля охорони інтересів всього суспільства;
- 5) державний контроль, який здійснює держава, що є головним інструментом досягнення правового порядку через організаційні аспекти.

Хоча державні функції організації суспільства є важливими, основою соціального і правового порядку є процеси самоорганізації. Самоорганізація є спонтанно виникаючими соціальними узгодженостями – соціальними спільнотами, об'єднаннями, асоціаціями, приналежність до яких обмежує параметри свободи індивіда. Поряд з тим, таке обмеження частково навіть не усвідомлюється, оскільки сприймається добровільно і природно. Такі процеси у соціальній системі забезпечують самозбереження порядку до наступної точки біфуркації [280, с. 49]. Будучи членом певної соціальної спільноти, індивід обмежує параметри своєї свободи, але обмеження не порушує права та можливостей особи у її розумінні, адже є добровільним. До прикладу, будучи особою, яка є членом певної релігійної громади, мусульманином чи християнином, особа свідомо відмовляється від м'яса чи відвідування музичних

заходів, тим самим обмежуючи свою свободу.

Механізм самоорганізації соціального та правового порядку поєднує традиції його духовно-культурної основи, потенційність, системоутворюючі зв'язки (перш за все ідеал справедливості, пріоритет загальнонаціональних інтересів, колективізм, тісний зв'язок права з релігією, взаємодопомога, пошана до держави). Характер правового порядку у перехідний період як самоорганізованої системи впливає як сукупне ціле, він підпорядковує необхідні явища і процеси правової дійсності та створює із них ті елементи, яких йому бракує [204, с. 12]. При цьому ефективність правового порядку якраз найбільше і проявляється у перехідний період. Правовий порядок у період змін, зокрема, влади чи спрямування розвитку суспільства, забезпечують дотримання напрацьованих роками стандартів співіснування суспільства.

Особливе значення для самоорганізації правопорядку має його структура. Структура правопорядку – це єдність і одночасно поділ системи соціальних відносин, урегульованих правом відповідно до їх галузевого змісту. Виділено такі структурні елементи правового порядку: суб'єкти права, правові відносини, норми права, правова свідомість і правова культура.

1. Суб'єкти права – держава, її органи, державні, громадські і комерційні організації, які мають права, обов'язки, повноваження, відповідальність, суворо визначені конституцією, законами, іншими правовими актами – статична частина (організаційна частина правопорядку). Суб'єктами соціальної самоорганізації можуть виступати індивіди і групи, які наділені специфічними соціальними якостями, серед яких виділяють, перш за все, чітке усвідомлення своїх соціальних інтересів і готовність до активних дій щодо їх забезпечення, в тому числі у складі громадських організацій. Однак ефективність і результативність такої діяльності залежить не тільки від наявності зазначених внутрішніх чинників, а й від підтримки зовнішніми факторами (правова база, адекватна для цього соціальна інфраструктура, розвиненість комунікації між владою і населенням, готовність самої влади до соціального діалогу і т.п.) [519, с. 2226].

2. Правові відносини і зв'язки між реалізованими елементами системи права (конституційні, фінансові, адміністративні, земельні, сімейні та ін.) – динамічний зв'язок [475, с. 454]. На думку В.І. Гоймана, правовий порядок – це заснований на праві реальний стан суспільних відносин, що характеризує ступінь задоволення учасниками цих відносин різноманітних інтересів і потреб за допомогою засобів права, а також характер виконання ними правових зобов'язань, що ґрунтуються на законі або укладених угодах [98, с. 48].

3. Норми права. Нормативно-правове регулювання, за допомогою якого досягається правовий порядок, що передбачає контроль за поведінкою соціальних спільнот та окремих осіб з метою забезпечення їхнього оптимального функціонування і соціального розвитку та становить систему санкціонованого державою впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування та реалізації правового порядку. Метою нормативно-правового регулювання є досягнення того рівня суспільних відносин, які відповідали б тим принципами співжиття, що визнані в цьому культурно-історичному середовищі. Людина у систему нормативно-правового регулювання повинна входити як активний суб'єкт, який реалізує власні потреби та інтереси, використовуючи для цього правові можливості. Поряд з тим, людина є об'єктом нормативно-правового регулювання, оскільки відчуває детермінуючий вплив системи правових норм, однак вона не є пасивною ланкою у процесі нормативно-правової регуляції, а виконує у ньому активну роль, є суб'єктом взаємодії з правовою системою, реалізуючи власні потреби та інтереси [83, с. 175].

Варто відзначити, що у вітчизняному законодавстві є закріплені конкретні правові норми, які забезпечують здійснення суспільством соціального контролю за навіть вже прийнятими правовими нормами. Наприклад, у відповідності до ст. 56 Закону України «Про Конституційний Суд» суб'єктом права на конституційну скаргу є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України [431].

Правовий порядок стає ефективним, зміцнюється лише за умови, якщо закони і підзаконні акти створюються та реалізуються на основі принципів права, з урахуванням органічного внутрішнього зв'язку з регульованими суспільними відносинами, що історично склалися у правосвідомості народу. Адже виступаючи в якості правової реальності, режим правопорядку являє собою єдину динамічну систему створення, засвоєння і використання правових цінностей, які мають вплив на психіку, свідомість і волю людей, на характер їхньої поведінки. Правовий порядок не тільки контролює відповідність людської поведінки і дій відповідно до нормативних зразків, але і безпосередньо бере участь у регулюванні міжособистісних відносин та суспільних відносин взагалі, в підвищенні правової культури суспільства [220, с. 351].

У випадку, коли закони і підзаконні акти починають створюватися не на основі принципів права, то прийнята нормативно-правова база теж створює певний порядок, проте він не наділений ознаками правового порядку. До прикладу, прийняті 16 січня 2014 року так звані «диктаторські закони» були покликані забезпечити порядок у сфері проведення акцій протесту. Але враховуючи, що такий порядок забезпечувався обмеженням прав громадян, наданням нечуваних повноважень органам державної влади щодо покарання учасників акцій протесту, проведенням кримінальних переслідувань опозиції та громадянського суспільства, можна ствердити, що він не зміг би забезпечити правового порядку. Водночас, потрібно розуміти, що у випадку тривалої дії у часі цих законів на території України, було б неможливим уникнути підміни понять «нормативний порядок» та «правовий порядок», адже вперта імплементація у сфері суспільного життя принесла би певні результати і у внутрішньому ставленні суспільства до прийнятих законів. З огляду на зазначене, такою важливою є попередня експертиза нормативних актів, що приймаються на предмет їхньої відповідності наявному у державі правопорядку.

Норми стають можливими і необхідними не відразу, а лише тоді, коли

вони відповідають соціальним очікуванням у суспільстві, заснованим на дихотомії уявлень про добро і зло. Саме тоді правовий розвиток входить у вищу стадію правового порядку, коли нормативний порядок більше не розглядається тільки як система сформульованих правил. У ньому починає виділятися істота розумного і свідомого розуміння методів соціального регулювання [65, с. 111].

Правові приписи впливають на свідомість і волю, але регулюють не самі ці психічні процеси, а їхні результати – об'єктивно скоєні вчинки. Об'єктивна неможливість однозначно регламентувати психічні процеси породжує феномен самоорганізації суб'єктів в умовах тієї чи іншої правової ситуації. Можна сказати, що узгодженість і впорядкованість суспільних відносин, тобто правовий порядок виникає через: по-перше, дії на свідомість індивідів вимог правових приписів; по-друге, самоорганізації людей в їх повсякденному житті.

Слід погодитись, що вивчення проблем самоорганізації є вкрай важливим для підвищення ефективності механізму правопорядку. Ігнорування зазначеної проблематики негативно позначається на його якості [125, с. 75–76].

У цьому контексті потрібно відзначити, що будь-яка правова норма не у змозі забезпечити безальтернативне невчинення особою забороненої дії, адже, як і моральне правило, норма лише розмежує добро і зло. За вчинення цього умовного «зла» держава попереджає про можливість застосування до особи наявного механізму державного впливу, але від цього особа всеодно не позбавляється вибору щодо вчинення певної дії. Таким чином, можна однозначно ствердити, що правовий порядок залежить від здатності особи до самоконтролю та самоорганізації.

На перший погляд, норми права є найменш «сприятливим» середовищем для використання положень синергетики, оскільки є відносно стабільним цілим і виникають в результаті цілеспрямованої діяльності вповноважених суб'єктів, тобто є вираженням суто організаційної складової правового порядку, однак все ж вони «пронизані» самоорганізаційними процесами. Це проявляється у тому, що законодавство не являє собою просту сукупність нормативно-правових

актів, прийнятих на основі суб'єктивного розсуду законодавця, і вона не складається тільки лише для впорядкованості, стабільності самого законодавства, а є формою практичної реалізації системи права, що формується для потреб соціального керування. Це означає, що законодавство повинно відповідати не просто структурі системи права, але й системі суспільних відносин, тобто спостерігається взаємопроникнення системи законодавства й системи соціальної самоорганізації. Соціальна самоорганізація виражається у «віддзеркалюванні» її динаміки у розвитку системи законодавства, тобто у підпорядкуванні процесу становлення системи законодавства її критеріям, що у підсумку й визначає ступінь «ефективності» правового регулювання. Що стосується норм природного права, то тут безсумнівно наявна самоорганізація. Так, правовий звичай є найбільш яскравим прикладом прояву самоорганізації. Самоорганізація тут спостерігається в найбільшій концентрації, оскільки правило поведінки виникає не в результаті діяльності владно-розпорядницьких органів, а складається природно в процесі нормальної течії суспільних відносин [272, с. 89–91, 93].

Цікавим є наступний момент. Відповідно до ст. 673 ЦК України у разі відсутності у договорі купівлі-продажу умов щодо якості товару продавець зобов'язаний передати покупцеві товар, придатний для мети, з якою такий товар зазвичай використовується. Аналогічно звичаї ділового обороту знайшли своє втілення і у ГК України. Зокрема, згідно з ч. 3 ст. 268 ГК України у разі відсутності у договорі умов щодо якості товарів остання визначається відповідно до мети договору або до звичайного рівня якості для предмета договору чи загальних критеріїв якості. Таким чином, державою підкреслено високий рівень самозабезпечення суспільства правилами поведінки, які здатні регулювати широкі сфери суспільних відносин. При цьому звернення до таких правил поведінки здійснюється при вичерпанні нормативно-правової бази. Отже, не потрібно недооцінювати значення самоорганізації і у цьому разі.

4. Правова свідомість і правова культура [470, с. 128]. Сьогодні не викликає заперечень, що соціальною необхідністю правопорядку є високий

рівень загальної правової культури громадян і їх правосвідомості.

Як стверджує І.С. Кривцова, порядок, що самоорганізується, перебуває під впливом внутрішньосистемного детермінанта – правосвідомості, яка визначає форму правової самоорганізації і є квінтесенцією самоорганізації правопорядку, в можливостях якої – забезпечити когерентність самоорганізаційних процесів й «алгоритм» саморуху правопорядку в цілому [272, с. 8]. Правопорядок полягає якраз у тому, що правосвідомість, добровільно наповнюючись змістом закону, здійснює закон в житті, або, що те ж саме, наповнює вимогу закону внутрішнім і зовнішнім життям – волею та справами. В основі кожного правопорядку та держави лежить духовне визнання людей – повага та довіра їх один до одного [176, с. 202].

Елементом, що поєднує правовий порядок і правосвідомість, є ідеал правової особистості, який становлять дві сторони. Перша – особистість дисциплінована правом і стійким правовим порядком. Друга – особистість, наділена всіма правами і вільно ними користується [12, с. 16].

Правосвідомість реалізується як власне у праві, так і в особливому феномені правової дійсності – у правовій культурі особистості та суспільства. Правова культура знаходить вияв у досягнутому рівневі розвитку регулятивних якостей права, накопичених правових цінностей, а також тих особливостей права та юридичної техніки, котрі належать духовній культурі та характеризують правовий прогрес. Культура була і є завжди важливою умовою нормального людського існування та співжиття, відродження громадянського суспільства, а, отже, й встановлення ефективного соціального та правового порядку. Динаміка культури та її процесів є одним з основних чинників, що визначає рівень і характер соціального порядку та правового порядку, оскільки культура проявляє себе як особливий спосіб і специфічний механізм соціального регулювання [280, с. 69, 71, 119].

У підтримці соціального порядку та правового порядку переважну роль виконують довготривалі соціальні структури, такі як: традиції, мораль, звичаї, які, з одного боку, є продуктом еволюції культури, а з іншого – частиною

соціального порядку і підтвердили свою позитивність із розвитком суспільства. Відповідно соціальний порядок розглядається: як результат спонтанного розвитку в межах еволюції культури; як такий, що не потребує раціоналізації. Отже, не потрібно змінювати соціум, варто дотримуватися органічної логіки його розвитку, створювати умови для зростання [470, с. 161].

Правова культура, під якою розуміють досягнутий рівень розвитку правового життя, також характеризує якісний стан правових явищ, у тому числі й правового порядку, який, у свою чергу, визначає рівень правової культури конкретного суспільства. Перебуваючи у взаємозв'язку з правовою культурою, правовий порядок набуває змістовного поєднання з правосвідомістю різних верств населення, яка знаходить свій вияв у правовідносинах та правомірній поведінці суб'єктів [397, с. 52–53].

Отже, значення правової культури для формування і підтримання правового порядку визначається тим, що ідейно-правові компоненти правового буття, як складові правової культури, вирізняються своїми особливостями впливу на суспільні процеси і стани. Також значення правової культури для всіх сторін правового життя, а особливо, для правового порядку, пов'язане з тим, що в соціологічному плані правовий порядок у своїй основі має наявну правову, економічну, політичну й іншу базу, яка знаходить своє втілення у системі суспільних відносин і сукупної суспільної діяльності, а в культурологічному плані правовий порядок у своїй основі спирається на культуру даного народу. Звідси випливає, що культура, яка склалася у суспільстві, є істотним чинником у становленні всіх форм правового порядку.

Отже, самоорганізація правового порядку характеризується наступними ознаками:

- 1) є базовим елементом організації правопорядку, на основі якого здійснюється державна організація правового порядку;
- 2) є чітке усвідомлення суб'єктом своїх соціальних інтересів, що реалізуються добровільно та природньо;
- 3) є залежність якості самоорганізації правового порядку і її форм від

якості правового регулювання суспільних відносин;

4) є залежність від рівня культури та правосвідомості у суспільстві.

Поряд з тим, соціальна самоорганізація потребує постійної державної уваги і корекції (організаційної складової): необхідні стимулювання і підтримка (в тому числі ресурсна) одних спонтанних процесів і стримування, і попередження інших. Якщо ж зовнішній вплив не відповідає внутрішній природі саморозвитку суспільства, то самоорганізація може виступати як бездіяльність або активне опозиційне діяння, спрямоване на перешкоджання непередуманим і несвоєчасним рішенням та іншим соціальним впливам, або на висунення альтернативних форм і способів рішення проблем [519, с. 2228].

Звідси випливає, що сфера правового порядку є специфічною, оскільки неможливо констатувати виключно або організаційний компонент, або самоорганізаційний компонент правового порядку. Задля ефективного досягнення мети правового порядку повинен застосовуватись двосторонній контроль. Так, з одного боку, суспільство є об'єктом державного контролю (організаційна складова контролю), а з іншого, суспільство є суб'єктом контролю над державою, здійснюючи як вплив на державу, так і на себе (самоорганізовуючись), у тому числі у формі самоконтролю кожної людини самої себе.

Крім того, слід погодитись, що удосконалення правопорядку розглядається як шлях удосконалення правової структури, що включає не лише правового суб'єкта, а й правові цінності. А досягнення досконалого стану права можливе лише при правильному пізнанні цінностей, їх взаємному відношенні, порядку та ієрархії [109]. Таким чином, утвердження дієвого правового порядку можливе лише при узгодженні нормативних (правових) та ціннісних складових правової реальності, що можливе за умов громадянського суспільства та правової держави.

Зокрема, на думку С.І. Максимова, правове суспільство розглядається як таке, в якому реалізується принцип верховенства права. Перевага поняття «правове суспільство» над поняттям «верховенство права», на його думку,

полягає в тому, що воно охоплює як неінституційні структури, пов'язані з цінностями, так і інституційні структури, пов'язані з нормами. При цьому будь-яка норма виражає і захищає певні цінності, що становлять глибинні підстави права [310, с. 20]. Таким чином, одним із ключових проблем філософсько-правового дослідження соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку є визначення основних соціальних та правових цінностей, які забезпечують його ефективність і є основою, підґрунтям громадянського суспільства та правової держави.

Висновки до розділу 4

Проаналізовано і класифіковано наукові підходи до поняття «соціальний контроль». Доведено, що взаємозв'язок права та соціального контролю є двостороннім і двоспрямованим. З одного боку, право виступає як інструмент контролю, завдяки якому досягається кінцева мета – правопорядок. З іншого боку – соціальний контроль є одним із засобів забезпечення ефективності права.

Зроблено узагальнення про те, що основні напрями впливу соціального контролю на суспільні відносини дозволили розглянути функції соціального контролю, до яких належать: стабілізуюча – завдяки соціальному контролю у суспільстві досягається рівновага, гармонія та основне – правопорядок; виховна – через соціалізацію соціальний контроль формує такого члена суспільства, який сприймає суспільні цінності та норми як особисті; захисна – соціальний контроль здійснює захист кожного члена суспільства від правопорушень, а також захищає встановлені суспільством норми та цінності; оперативна – способи соціального контролю починають діяти, як тільки стало відомо про будь-яке порушення соціальних стандартів; регулятивна – соціальний контроль є способом регуляції поведінки людини; превентивна – соціальний контроль складається з комплексу заходів, які діють для попередження девіантної поведінки; координаційна – соціальний контроль є механізмом координування взаємодії індивідів і діяльності суспільства; організаційна – соціальний

контроль сприяє самоорганізації людей в одне ціле та гостро реагує на десоціалізацію особистості; реабілітаційна – соціальний контроль діє на правопорушників з метою повернення їх у суспільство для усвідомлення правопорушником себе як члена суспільства.

Класифіковано соціальний контроль за суб'єктами його здійснення на: правовий та громадський. Правовий контроль є складовою організаційної частини соціального контролю, оскільки: встановлюється не хаотично, а за певною законодавчо встановленою процедурою; забезпечується нормами права, які також мають визначену державою процедуру прийняття; здійснюється суб'єктами, які офіційно наділені такими повноваженнями. Громадський контроль містить у собі елементи і самоорганізаційної, і організаційної частини контролю. Самоорганізаційна частина громадського контролю полягає в ініціації проблемного питання, яку може винести на розгляд будь-хто з громадян чи їх об'єднань. З іншого боку, держава чітко регламентує форми звернення громадян до влади і визначає, які з них є правовими (організаційна частина контролю).

Констатовано, що встановлення соціального (правового) порядку тісно пов'язане із феноменом соціального контролю. Соціальний порядок у суспільстві не виникає спонтанно, йому передують утворення певних соціальних інститутів (сім'ї, роду, общини тощо), які виконують контрольні функції, тобто функції соціального контролю. Інноваційні форми здійснення контролю виникають на основі свідомості людини, її власного, внутрішнього самоконтролю. Таке уявлення про соціальний контроль як контроль, який досягається і завдяки позитивним якостям особи (почуття обов'язку, спільності, відповідальності, толерантності тощо), і завдяки організаційним властивостям держави, свідчить про те, що соціальний контроль був наявний ще у витоках формування соціального порядку, зокрема, і природного порядку у тому числі.

Доведено, що соціальний порядок та правовий порядок мають багато точок перетину, зокрема: правовий порядок виник на основі соціального порядку та є його різновидом; правовий порядок залежить від дотримання

соціального порядку; правовий порядок не повинен суперечити соціальному порядку, оскільки такий конфлікт рано чи пізно підірве авторитет правового порядку у суспільстві; правовий порядок та соціальний порядок повинні взаємодіяти на основі двостороннього соціального контролю. Серед інструментів правового порядку застосовуються правові засоби впливу (правовий контроль). З іншого боку, суспільство також чинить вплив на державу через правову самоорганізацію (інститути громадянського суспільства).

Через призму критеріїв ідеал-реальність виділено такі види правового порядку: 1) правовий порядок як мета (ідеал), до якої прагне правове, громадянське суспільство. За таких обставин правовий порядок – це законодавчо запрограмований рівень суспільних відносин, який повинен відповідати суспільним вимогам та природно-правовим критеріям; 2) правовий порядок, що реально існує у суспільстві. Саме у такому випадку правовий порядок можна характеризувати як дійсний стан суспільних відносин, що є результатом втілення правових принципів та характеризується певним рівнем здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків усіма суб'єктами суспільних відносин.

Зважаючи на домінуючу у науковій літературі характеристику правового порядку як державно-правового явища, виявлені ознаки правового порядку з філософсько-правової точки зору: стан правового порядку залежить від стану соціального порядку; правовий порядок відображає соціальний компроміс і виражає потреби, цілі та інтереси суспільства; динамічність та стійкість правового порядку; свідомо-вольовий характер – правовий порядок може бути дотриманий лише за допомогою волі та свідомості людей; правовий порядок є вираженням міри справедливості, свободи та рівності; спрямованість на соціальний прогрес; загальнолюдський та конкретно-історичний характер; правовий порядок формує у людей повагу до права.

Функції правового порядку визначаються як напрями його впливу на процес формування стабільного упорядкування суспільних відносин правом.

Завдяки розгляду функцій правового порядку виділяються зв'язки, в яких реалізується його ставлення до навколишньої дійсності, з'ясовується та роль, яку він виконує у правовій системі суспільства. Функції правового порядку – це основні напрями впливу правового порядку на правові відносини з метою їх стабілізації, упорядкування, врегулювання та врівноваження суспільних відносин. До основних функцій правового порядку з філософсько-правових позицій віднесені: ідеологічна, аксіологічна, регулятивна, інформаційна, прогностична, стимулювальна, орієнтаційна, захисна.

Доведено, що сфера правового порядку є специфічною і перспективною щодо вивчення, оскільки неможливо вичерпно схарактеризувати організаційний або самоорганізаційний компоненти правового порядку. Задля ефективного досягнення мети правового порядку повинен застосовуватись двосторонній контроль, оскільки, з одного боку, суспільство є об'єктом державного контролю (організаційна складова контролю), а з іншого, суспільство є суб'єктом контролю державою. Утвердження дієвого правового порядку можливе лише при узгодженні нормативних (правових) та ціннісних складових правової реальності, що уможлиблюється умовами життєдіяльності громадянського суспільства та правової держави. Саме цей зміст може умовно бути поглиблений у перспективному розвитку окресленої проблематики.

РОЗДІЛ 5

ІНВАРІАНТИ ОНТОЛОГІЧНОГО СИНТЕЗУ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНОГО СТАТУСУ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЯК ЗАСОБІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ В УКРАЇНІ

5.1 Громадянське суспільство та його інтенційний підхід до верифікації соціального контролю

Україна перебуває у кризовому стані, і однією із основних причин цього є нерозвиненість громадянського суспільства. В Україні суспільство загалом, і кожен громадянин зокрема, не має на неї дієвих засобів впливу та контролю, що дозволяє останній здійснювати довільні соціально-економічні експерименти і не нести відповідальності за їх згубні наслідки. Звідси можна зробити висновок, що громадяни України поки ще залежать від держави в усіх відношеннях. Для становлення громадянського суспільства необхідно поставити державу під контроль суспільства та впровадити у суспільне життя передусім ціннісні орієнтири розвитку українського суспільства, які направляють його на здійснення реформ і трансформацій [445, с. 124–125].

Окреслена у попередніх розділах проблематика, що стосується соціального порядку та контролю, дає нам можливість одразу виокремити ті основні ознаки, яким повинно відповідати громадянське суспільство:

- саморегуляція суспільства як одна з найбільших гарантій нормального функціонування громадянського суспільства;
- системність, яка повинна відповідати усім правилам синергетичного підходу (громадянське суспільство як соціальна, автономна, відкрита, нелінійна, неврівноважена, динамічна система);
- соціальний контроль як умова забезпечення існування громадянського суспільства;

– формування індивідів на основі домінуючих соціальних цінностей.

Отже, розпочнемо характеристику цих основних ознак громадянського суспільства, без яких його існування, функціонування неможливе, а отже, неможлива і головна мета громадянського суспільства – досягнення правового порядку.

Першою окреслюваною ознакою є саморегуляція суспільства як одна з найбільших гарантій нормального функціонування громадянського суспільства. Проблема розвитку громадянського суспільства стає все більш значущою у результаті того, що розвиток системи ефективного суспільного контролю вимагає, щоб система суспільного управління була одночасно і відкритою, і демократичною, і ефективною. Ефективний суспільний контроль передбачає, перш за все, участь в управлінні громадян і їх об'єднань, створення і зміцнення горизонтальних зв'язків у системі управління. Тільки за такого контролю можна говорити про повноцінне громадянське суспільство і опиратися на його інститути. Тому громадянське суспільство – переважно самоорганізована і самоврядна система, орієнтована на співпрацю, солідарність, інтереси окремої людини [604, с. 93]. «Самоорганізація та консолідація недержавних колективностей зменшує у суспільстві вплив маніпуляції свідомістю осіб, використання їх як засобів для задоволення інтересів певних, незначних за кількістю груп індивідів. Особи починають екзистенціально відчувати власну самоцінність як для себе, так і для суспільства в цілому, тому діють узгоджено, когерентно» [445, с. 112].

Концепція саморегульованого громадянського суспільства виходить з таких передумов: 1) суспільство є сумою індивідів, які прагнуть до задоволення своїх інтересів і стикаються з іншими індивідами, що переслідують свої цілі; стан рівноваги інтересів і буде означати стан «правильного» громадського порядку; 2) люди здатні спільно знаходити розумні рішення їхніх насущних економічних і політичних проблем; 3) спільні інтереси, що об'єднують людей, сильніші, ніж інтереси, що їх роз'єднують; 4) під час зіткнення інтересів індивіди готові йти на компроміс до тих пір, поки їхні інтереси не будуть

врівноважені (наприклад встановлення ціни за вільних ринкових відносин обміну); 5) людина від природи є розумною, доброю і суспільною істотою, що прагне до духовного вдосконалення і загального блага [578, с. 36].

Саморегуляція суспільних відносин є провідною прерогативою громадянського суспільства та однією з основних гарантій нормального функціонування усіх його найважливіших сфер. Механізм саморегуляції громадянського суспільства ґрунтується на прямих і зворотних зв'язках, дозволяє йому протистояти впливу ззовні (з боку держави) та перебудовуватися з метою самозбереження. Завдяки механізму саморегуляції громадянського суспільства досягається баланс між інтересами окремих громадян і норм закону, що відображають інтереси суспільства. Його відсутність може посприяти тому, що цю функцію бере на себе держава, здійснюючи зовнішню регуляцію. Отож, саморегулююча система організовується самостійно, незалежно зовнішнього впливу (управління) та сама закріплює у собі корисні для неї елементи і зв'язки, відкидаючи все шкідливе [82, с. 28].

Новий крок у розвитку громадянського суспільства повинен полягати у відході від концепції інституціоналізованої організації його «згори» до концепції спонтанної самоорганізації «знизу». Йдеться про підвищення ролі окремої особи у суспільстві, зростання її компетентності, свободи вибору й відповідальності за неправомірну поведінку. Отже, запорукою розвитку громадянського суспільства є збільшення питомої ваги самоорганізації і зменшення питомої ваги організації, що нав'язується «зверху» через державні органи. Безсумнівно, останнє сприяє підвищенню самоцінності та самобутності особистості, більш повній реалізації її особистісного потенціалу, зростає інтерес особи до самобутньої індивідуальності іншої особи, а це, своєю чергою, стимулює особистісну екзистенціальну гуманістично орієнтовану комунікацію [445, с. 111–112].

У літературі запропоновані такі механізми саморегулювання громадянського суспільства: вільний ринок, вільна економічна конкуренція (економічний механізм), ліберальна демократія, вільна політична конкуренція

(політичний механізм) і правовий спосіб вирішення конфліктів (судово-правовий механізм) – вільна конкуренція сторін спору про право перед незалежним неупередженим судом. Вільний ринок виявляє інтереси, корисні для громадянського суспільства, своєю чергою ліберальна демократія дозволяє створювати і коректувати таку систему публічно-владного управління, яка буде підтримувати ці інтереси або, щонайменше, не буде їм суперечити. Незалежне правосуддя покликане захищати ті інтереси, які найкорисніші для суспільства [579, с. 65–70].

«Внаслідок самоорганізації виникають первинні осередки громадянського суспільства – різноманітні громади й громадські об'єднання (асоціації), які утворюють каркас громадянського суспільства. Вони є своєрідними «вузликами», що скріплюють і тримають разом горизонтальну мережу (павутину) асоціативного життя, різноспрямованих перехресних зв'язків і взаємодій громадян демократичної держави» [391, с. 149]. Найвиразнішим прикладом самоорганізації в Україні були події на Євромайдані. Вона характеризується усвідомленням громадянами відповідальності за долю країни в цілому та власної відповідальності за протести та пов'язана з цим другорядна роль політичних лідерів у розвитку подій в Україні [595, с. 61].

Отже, самоорганізація – одна з найбільших гарантій нормального функціонування усіх сфер громадянського суспільства. Самоорганізація породжує такі необхідні складові правового порядку, як свобода вибору та відповідальність. Окрім того, це явище є сприятливим для правової комунікації та реалізації суспільного блага шляхом врахування інтересів кожного.

Наступною ознакою є системність, яка повинна відповідати всім правилам синергетичного підходу (громадянське суспільство як соціальна, автономна, відкрита, нелінійна, неврівноважена, динамічна система). Хотілося б відзначити, що синергетичний підхід у дослідженні громадянського суспільства має сильно виражену людиновимірну спрямованість, яка проявляється у тому, що у кінцевому підсумку саме особистості стають головною рушійною силою у формуванні громадянського суспільства.

«Першочергова роль особистості у трансформації суспільства тут вбачається безпосередньо в генетичній структурі людини, котра містить передумови соціальності, що актуалізуються у реальному житті у вигляді соціалізації та комунікації за допомогою соціальних цінностей та орієнтацій, які спрямовують поведінку індивідів і виконують функцію чинників їх узгодженої кооперативної поведінки у суспільстві» [445, с. 115–116].

Характеризуючи громадянське суспільство, перш за все, необхідно враховувати його соціальну природу. Громадянське суспільство є соціальною системою, де під системою розуміється ціле, що складається з частин, пов'язаних між собою у такий спосіб, що в результаті виникають інтегральні властивості, які притаманні цілому і можуть бути відсутніми у елементів. Звідси можемо зробити висновок, що механічний набір індивідів і організацій сам собою не створює суспільство. Для виникнення громадянського суспільства необхідне існування зв'язків, взаємодій, відносин, які є стійкими і постійно відтворюються. Окрім того, громадянське суспільство являє собою систему вищого органічного типу: елементи, що входять у цю систему, не можуть існувати одне без одного [81, с. 27].

Окрім того, громадянське суспільство повинне бути автономною, самостійною системою. Ця властивість зумовлює самостійність різноманітних соціальних сфер і асоціацій: підприємств, профспілок, університетів, релігійних об'єднань тощо. Ступінь впливу держави щодо цих соціальних агентів повинна зводитися до визначення найзагальніших меж у вигляді закону, що регламентує правила гри, яких усі повинні дотримуватися, щоб не ставити під загрозу такі ж права і свободи інших членів суспільства. Першоосновою громадянського суспільства є політичний, соціально-економічний і культурний плюралізм, що будується на фундаменті незалежності всіляких соціальних факторів, прав і свобод людини і громадянина. Незалежність різних областей суспільства означає, що вони можуть самостійно організовуватися у відповідні асоціації, внутрішній демократичний устрій яких має велике значення для подальшого дозрівання громадянського суспільства [594, с. 49–50].

Громадянське суспільство є відкритою системою, тобто воно не має чітко визначених і зафіксованих меж. Також, відкритість громадянського суспільства слід розглядати і в духовно-ідеологічному змісті, тобто як плюралізм думок і ідей, гуманізм, толерантність тощо на противагу догматизму, заборони мислити інакше, закритих систем [82, с. 15].

Громадянське суспільство як відкрита система характеризується такими ознаками: є непередбачуваною, неоднозначною та нестійкою системою, тому неможливо повернути громадянське суспільство до початкового стану; за певних умов будь-які зовнішні впливи на громадянське суспільство можуть призвести до значних та непередбачуваних наслідків; у громадянському суспільстві діє ефект узгодження, коли елементи системи корелюють, узгоджують своє поведіння; чим більше відхилення від стану рівноваги у громадянському суспільстві, тим сильніше охоплення кореляціями та взаємозв'язками, тим вища узгодженість процесів, у результаті якої відбуваються процеси впорядкування, перетворення й ускладнення систем. Звідси випливає також, що громадянське суспільство є нерівноважним, тобто можлива зміна його структури і характеру функціонування шляхом упорядкування та безвладдя.

Громадянське суспільство є також нелінійною системою. Це означає, що незначна дія може зробити вплив на еволюцію системи. Зміни у громадянському суспільстві є складні та непропорційні. Громадянське суспільство може переходити з одного стану в інший, тобто бути в динамічно стабільній формі або ж бути хаотичним.

Громадянське суспільство є динамічною системою, тобто такою, яка допускає зміну, розвиток, виникнення нових і зникнення старих елементів і зв'язків між ними. Водночас така система здатна зберігати свою сутність і якісну визначеність. Необхідною умовою існування і самостійності громадянського суспільства є здатність до саморозвитку, саморегуляції (гомеостаз), який являє собою тип динамічної рівноваги, характерний для складних систем, і складається за підтримки істотно важливих для збереження

системи параметрів і функцій у допустимих межах. Ця особливість ґрунтується на здатності системи протистояти діям з боку зовнішнього середовища за рахунок автономності та стабільності її внутрішніх ресурсів [81, с. 28].

Отже, громадянське суспільство як соціальна, автономна, відкрита, нелінійна, неврівноважена, динамічна система характеризується такими властивостями:

- людиновимірна спрямованість;
- соціалізація та комунікація як передумова виникнення громадянського суспільства;
- узгодженість кооперативної поведінки;
- інтегративність;
- зв'язки у громадянському суспільстві є стійкими та відтворюваними;
- громадянські об'єднання та асоціації є самостійними;
- є непередбачуваною, неоднорідною та нелінійною системою;
- у громадянському суспільстві діє ефект узгодження та кореляції;
- відбуваються процеси впорядкування, перетворення й ускладнення систем;
- здатність до саморозвитку та рівноваги шляхом протистояння з боку дії зовнішнього середовища.

Третьою ознакою є соціальний контроль як умова забезпечення існування громадянського суспільства. Розвиненість громадянського суспільства виділяють через такі риси:

1. Коли набір, розвиток і конфігурація недержавних об'єднань спроможні контролювати державу, змусити її стати активним захисником інтересів громадян, спонукати стати правовою державою, тільки тоді суспільство буде громадянським.

2. Ситуація у громадянському суспільстві є оптимальною тоді, коли економіка контролюється державою, а не залежить від неї.

3. У громадянському суспільстві основою буття особистості є не свавілля, а свобода [112, с. 36–42].

Громадянське суспільство, разом з його інститутами, виступає колективним механізмом захисту та утвердження основоположних прав, свобод та спільних інтересів громадян від посягань з боку державних органів. Причому, громадянське суспільство через сформовані у свідомості членів такого суспільства загальнолюдські правові ідеали діє як система правових способів контролю на державу з метою досягнення суспільного блага [349, с. 170]. Отже, «компетентний контроль громадськості над роботою органів влади підвищує якість і ефективність прийнятих рішень. Завдяки взаємодії з громадянським суспільством держава стає стабільнішою і, звичайно ж, динамічнішою» [495, с. 48]. Механізм контролю пов'язаний із, по-перше, забезпеченням прав і свобод особистості, по-друге, з піднесенням авторитету закону, по-третє, з наданням кожній людині умов для своєї самореалізації, по-четверте, з відповідальністю держави перед громадянами [512, с. 183]. Такий контроль, що здійснюється з боку суспільства з метою усунення зловживань владними повноваженнями, з боку держави називається громадським контролем. Цей інститут є сукупністю засобів і прийомів, за допомогою яких суспільство гарантує, що поведінка його членів, окремих суб'єктів управління, соціальних груп здійснюватиметься відповідно до встановлених норм і цінностей [546, с. 62–65]. Завданням громадського контролю є недопущення дій контрольованих суб'єктів за межі законності й правопорядку, попередження можливих відхилень від окреслених цілей, а також інтересів суспільства та його суб'єктів, а у разі появи цих відхилень – усунути їхні негативні наслідки [327, с. 29]. Отже, громадський контроль здійснюється в інтересах суспільства, стаючи по суті способом поліпшення життя, а його метою є усунення суспільної неефективності державного управління [342].

Громадський контроль є невід'ємною частиною системи соціального контролю, він діє поряд з іншими видами соціального контролю. Громадський контроль є однією з форм демократії та відіграє важливу роль у здійсненні функцій самої держави. Він передбачає залучення членів суспільства до управління державними і громадськими справами, створення єдиної, цілісної,

полісуб'єктної системи управління. Громадський контроль є одним із способів саморегуляції суспільства, що забезпечує взаємодію елементів самого громадянського суспільства, а також його взаємодії з державою та її органами за допомогою нормативного регулювання. Він складається з сукупності норм, цінностей, традицій, що володіють щодо суб'єктів самого громадянського суспільства і органів держави примусовою силою, а також санкцій, що застосовуються з метою додержання цих норм і цінностей [471, с. 29].

Громадський контроль від будь-якого іншого виду контролю відрізняється тим, що лежить у суб'єктно-об'єктній сфері, яка полягає у тому, що, по-перше, громадський контроль здійснюється саме громадськістю (організованою та неорганізованою), і, по-друге, у процесі здійснення громадського контролю контролюється виконання саме соціальних завдань (захист і реалізація прав і свобод громадян, задоволення та узгодження соціальних потреб та інтересів населення) [281, с. 3]. Отже, громадський контроль є багатогранним явищем та має різні якості: є властивістю суспільства і однією з його функцій; формою управління суспільством і засобом забезпечення балансу інтересів різних соціальних груп; гарант виконання соціальних норм [103, с. 72–75].

У законопроекті «Про громадський контроль» № 2737-1 від 13.05.2015 визначено, що «громадський контроль – це суспільна діяльність громадських об'єднань, предметом якої є здійснення нагляду за відповідністю діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб Конституції України, законам України, іншим нормативно-правовим актам, та за дотриманням ними державної дисципліни» [430].

Суб'єктами громадського контролю виступають люди, соціальні групи, організації. Суб'єктний склад є критерієм диференціації громадського контролю від інших видів контролю, наприклад державного, де суб'єктами виступають компетентні на його проведення органи, підрозділи чи установи або їх посадові особи. Об'єктом громадського контролю є система державних органів, органів місцевого самоврядування та їх працівники. Предметом

громадського контролю виступають ті властивості об'єкта контролю, параметри якого контролюються (конкретні напрями діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування) [462, с. 46].

Громадський контроль є обов'язковою ознакою громадянського суспільства, яка втілюється з метою врахування приватних і громадських інтересів у процесі прийняття і реалізації владних рішень, дотримання прав людини та спільнот. Умовою громадського контролю є відкрита влада і гарантованість права на інформацію. Громадський контроль повинен здійснюватися чітко і передбачати прийняття імперативного рішення, що відображає думку громадян [81, с. 141–142]. Отже, для здійснення громадського контролю необхідна наявність двох важливих умов: наявність розвиненого громадянського суспільства, а також рівноправність держави та громадянського суспільства в їхній взаємодії [7, с. 33–38].

Концептуальною основою громадського контролю є положення про народний суверенітет і визнання народу джерелом влади. У цьому контексті громадянське суспільство постає як інституція, що стоїть над державними інститутами та володіє правомочностями контролювати і направляти їх діяльність. Функція громадського контролю реалізується через індивідуальні та колективні форми реалізації права громадян на участь в управлінні справами держави. У найзагальнішому вигляді, вплив на діяльність державних органів і її контроль можуть здійснюватися громадянами в процесі реалізації усього комплексу політичних прав і свобод. Вплив і контроль, як вираз громадянами схвалення або незадоволення діяльністю держави, народжуються і виростають з інститутів прямої демократії, адже створення ефективного механізму контролю влади з боку суспільства, так званого «контролю знизу», розглядається як необхідна умова формування демократичної правової держави і розвитку соціально-правової активності громадянського суспільства. Неможливе становлення ефективної системи управління, досягнення істотних результатів у розвитку держави і суспільства, забезпечення реалізації прав людини і громадянина без встановлення механізму громадського контролю за

діяльністю влади [81, с. 112–113, 114–115].

У літературі існує багато підходів до громадського контролю [157, с. 15]. Для цілей нашого дослідження вважаємо, що громадський контроль – це форма правової активності та громадянської участі, що проявляється через мобілізацію та солідаризацію громадян з метою реалізації своїх прав та захисту інтересів шляхом недопущення незаконних дій з боку влади, нагляду щодо виконання нею соціальних завдань і дотримання правопорядку.

Здійснення громадського контролю гарантує: утворення і розвиток самого громадянського суспільства; попередження та недопущення порушень основних прав і свобод; виконання органами державної влади, органами місцевого самоврядування визначених Конституцією функцій у сфері захисту прав, свобод та законних інтересів громадян; захист законних інтересів громадян; створення умов, які унеможливають використання органів державної влади та органів місцевого самоврядування для обмеження прав і свобод громадян, або в інтересах окремих осіб, політичних партій, громадських організацій; діяльність усіх органів державної влади та органів місцевого самоврядування у межах законності; інформування суспільства своєчасно, повно і достовірно про діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, забезпечення її відповідності вимогам Конституції і законів; та основне – зміцнення правопорядку в державі [562, с. 58].

Громадський контроль здійснюється через громадянську участь, під якою розуміється активність громадян, їх мобілізація та солідаризація для вирішення насущних питань життя, територіального самоврядування, дозвілля, а також, наскільки це можливо, загальнодержавних питань, включення громадян до обговорення та розробки політичних, соціально-економічних, культурних програм та проектів, нормативно правових актів, вплив на прийняття рішень та контроль за їх виконанням. Громадянська участь виступає його визначальним показником: чим вищий рівень громадянської участі, тим розвиненішим є громадянське суспільство [460, с. 109].

Активне громадянство, як наслідок – громадянська співучасть, утворює

громадянську ініціативу, що має на меті становлення статусу активного громадянства. Інститут активного громадянства не тільки створює з людини члена громадянського суспільства, а й тим самим усуває зовнішні перешкоди для цього, відкриває простір людської свободи, конститутивний для громадянського суспільства, творить ефективні захисні заходи від патерналістських намірів державної бюрократії [141, с. 113–114].

Сьогодні прояв громадської активності в Україні вражає своїм різноманіттям. Найяскравішим прикладом, окрім численних громадських організацій, є добровольчі батальйони та потужний волонтерський рух на підтримку військових. Волонтерський рух в Україні є одним з найефективніших форм боротьби громадян із різного роду негативними явищами. Будучи невичерпним джерелом порозуміння та взаємодопомоги громадян він дає людині можливість реалізувати себе у служінні суспільству [571, с. 50–51].

Отже, громадянська участь, яка розуміється як прояв активності громадян і їх об'єднань, спрямована на процес прийняття рішень структурами публічної влади з метою реалізації прав і інтересів громадян або загальної зміни соціальної дійсності. Громадянська участь виконує виховну функцію, формуючи у громадян здатність до діалогу, артикуляції і агрегації інтересів, навчаючи їх терпимості, самостійності і відповідальності і, у підсумку, виробляючи демократичні установки, що мають ціннісно-культурні орієнтації [84, с. 29–31].

Громадянське суспільство та контроль неможливі без наступної ознаки – аксіологічного підґрунтя громадянського суспільства. Видається, що акцент на ціннісно-нормативну систему громадянського суспільства дуже важливий – в природі цих цінностей зберігається реальна база громадянського суспільства.

У більшості випадків піл час характеристики тої чи іншої культури, епохи, соціальної спільності, дослідники говорять про властиві їм цінності. Цінності є сутнісною основою ставлення людини як до природи, так і до суспільства, оскільки вони обумовлюють вибір способів діяльності для

досягнення поставленої мети, напрям соціальної активності [139, с. 39]. Проблема ціннісного дискурсу цивілізацій завжди була центром філософсько-правових роздумів вчених різних культур, наукових шкіл чи напрямів. І це не дивно, оскільки кожен народ, культура чи спільнота має свій спектр цінностей. Одні з них є спільними для інших, для більшості чи навіть для всіх народів; інші цінності відрізняються як за змістом, так і за світоглядною спрямованістю. Деколи ця відмінність доходить до межі нерозуміння, неприйняття, зіткнення, конфлікту [517, с. 14].

Обґрунтування фундаментальних цінностей громадянського суспільства має не лише наукове, а й життєво-практичне значення, оскільки йдеться про самопізнання та саморозуміння людиною самої себе, що поглиблює здатність людини в оволодінні власними потягами, сприяє адекватній соціально-правовій регуляції. Аксіологічне дослідження виявляє закономірності загального спрямування руху людини в ціннісному вимірі, а також описує структуру і характер функціонування «ціннісного зрізу» правового буття у суспільстві [301]. Базові цінності права є похідними світопорядку, його структурної організованості. Проекція *cosmosa* (порядку) на суспільство знаходить своє вираження в *nomose* (законі). Через цінності людина стає правоздатною, а вже потім через соціум, у своєму соціальному вимірі вона стає дієздатною і деліктоздатною [113, с. 421–422].

Отже, удосконалення правопорядку та громадянського суспільства розглядається як шлях удосконалення правової структури, що включає правовий суб'єкт та правові цінності. Тому, досягнення досконалого стану права можливе лише за правильного пізнання цінностей, їх взаємного відношення, порядку та ієрархії. Реалізація ідей громадянського суспільства, отже, безпосередньо пов'язана з узгодженням нормативних та ціннісних складових правової реальності [110, с. 212].

В сучасних умовах все частіше постає питання про зміст цінностей та їх взаємозалежність. Саме цінності є віддзеркаленням своєрідної форми реакції на прагнення людської свідомості до такої організації суспільства та такого образу

життя, які більшою мірою відповідали б інтересам і потребам особистості [87, с. 80–81]. Водночас, на перше місце виходить саме праксеологічний аспект, який би висвітлював ефективність державних засобів і механізмів управління. Саме ефективність виконання державних завдань є запорукою забезпечення державою тих цінностей, які вона декларує. Практиологічний статус правопорядку залежить від концентрації та проектування стратегічного соціально-економічного, культурного, правового буття людей за допомогою правових регуляторів. Отже, правопорядок встановлений в державі буде ефективний в межах, які він окреслює в декларованих цінностях, що відображають інтереси особи та суспільства загалом [206, с. 10].

Як вважає В.В. Карлова, цінностями, що розвивають громадянське суспільство в Україні, є громадянські права та свобода, рівноправність, спільність позицій громадян щодо стратегічних напрямів і цілей розвитку держави й суспільства, взаємна толерантність і соціальна солідарність між різними (за будь-якими ознаками) суспільними групами; гордість за свою Батьківщину, шана до нації, що утворила державність, національна гідність у поєднанні з повагою до всіх етносів, які є патріотами України, лояльність до держави Україна, повага до її символів та атрибутів (включаючи державну мову) [214].

Європейські громадянські суспільства будуються на волевиявленні громадян і мають своїм загальним орієнтиром традиційно-християнську систему цінностей, що відзеркалюють внутрішню сутність демократичного устрою. У їхній ієрархії чільне місце посідають права, свободи та обов'язки людини; суверенітет особи; рівність громадян, зокрема і перед законом; самовідповідальність; верховенство закону над волею людини; етнічна, соціальна, расова, конфесійна толерантність; повага до демократичних виборів і до демократично обраної влади як вияв відповідальності виборця; прагнення до соціальної гармонії; культура соціальних стосунків тощо [77].

Також у літературі відстоюють інші громадянські цінності, які притаманні громадянському суспільству, зокрема: свобода та рівноправність,

непорушність прав людини, толерантність, довіра до інших людей та соціальних інституцій, плюралізм, зацікавленість суспільними справами. Громадянське суспільство можливе лише за умови, що зайняті в них соціальні актори є вільними та рівноправними громадянами, носіями громадянських цінностей, а саме: їм не чужі суспільні проблеми і вони зорієнтовані на громадські справи; комунікують між собою і зі своїм середовищем на засадах довіри й толерантності; індивідуалізм та змагальність (конкуренція) у їхній діяльності поєднуються з відносинами взаємної довіри та співробітництва, здатністю йти на компроміси; вони вірять у свою можливість вирішувати малі й великі справи в суспільстві. Тобто, обов'язковою є необхідність громадянської культури, яка є культурою участі й підтримки, з прихильним, але водночас критичним ставленням громадян до демократичної політичної систем, зі збереженням необхідного для стабільного розвитку демократії балансу між активністю і пасивністю громадян за їх впевненості у спроможності впливати на стан справ у суспільстві [391, с. 149, 151].

Як вважає О.С. Щукіна, громадянське суспільство повинне виходити із загальнолюдських цінностей та ідеалів, які були визначені і відстоювалися декількома поколіннями, пройшли тривалу перевірку часом і залишаються актуальними сьогодні. До них вона відносить: демократію і гуманізм, соціальну справедливість, яка в сучасних умовах повинна розумітися як рівність усіх громадян у правах і можливостях [594, с. 91–92].

В.Б. Ковальчук вважає, що ключовими цінностями громадянського суспільства виступає свобода як умова і спосіб людської самореалізації, яка обтяжена мірою персональної відповідальності та право як міра справедливості [229, с. 3].

Д.Т. Дзоева за результатами численних досліджень проблем громадянського суспільства виділила найбільш часто відображені в літературі набори цінностей. Цей набір включає в себе такі поняття, як: свобода, справедливість, гуманізм, солідарність, безпека, сумлінність, довіра, участь, громадянство, відповідальність [139, с. 49].

Думається, що громадянському суспільству повинна відповідати духовно-ціннісна система певної парадигмальної спрямованості, в яку включаються: людина, права та свободи людини та громадянина, свобода, справедливість та рівність, верховенство права, взаємна толерантність і соціальна солідарність. Пропонуємо їх розглянути більш детально.

Розглядаючи першу цінність, хотілося б підкреслити, що основна ідея теорії Канта – самоцінність людини, яка знаходить свою трансцендентальну підставу у волі людини, тобто у властивій людині здатності створювати моральні закони і діяти відповідно до цих законів. Юридичні права і політичні інститути повинні прагнути захищати цю свободу і рівність [197, с. 461]. Ведучи мову про найвищу цінність громадянського суспільства, науковці відзначають, що «...оскільки ця цінність є найвищою, то жодне інше явище не може поціновуватись суспільством вище, аніж людина, не може, так би мовити, перевершити її цінність. Усі інші соціальні цінності мають бути підпорядковані, субординовані цінності людини. Це, на перший погляд, суто філософське положення може набувати і значного практичного резонансу у разі, умовно кажучи, конкуренції цінностей: воно дає відповідну орієнтацію державі, тим чи іншим осередкам суспільства, громадським організаціям, іншим суб'єктам (у тому числі й фізичним особам) під час розв'язання ціннісних колізій: не існує такої цінності, заради якої можна було б пожертвувати людиною» [243, с. 18].

В. Тацій також пише, що саме людина, як носій невід'ємних прав і свобод, що само реалізується, є основоположною умовою існування і громадянського суспільства, і правової демократичної держави [521, с. 5]. В.С. Нерсесянц підкреслює, що громадянське суспільство являє собою «правове, ліберально-демократичне, плюралістичне, відкрите суспільство, основним суб'єктом якого є вільний індивід, який реалізує свої інтереси в межах єдиного для всіх закону і загального правопорядку» [381, с. 284].

Отже, своєрідним ідеалом громадянського суспільства є людина, яка прагне самореалізації. Водночас концепція громадянського суспільства прагне

знайти певну гармонію між індивідуальним та суспільним буттям людини у суспільстві. Зрештою, маємо тут поняття «громадянства», яке вказує на цінність громади [586, с. 8]. Втім, у достатньо розвиненому громадянському суспільстві суспільні індивіди не тільки не розчиняються в колективах, але й мають власну індивідуальність, володіючи більш високою духовністю та будуючи свої взаємини на чисто громадянській основі [29, с. 47].

Існування та формування громадянського суспільства неможливе без появи нових суспільних індивідів – громадян, які мають рівні громадянські права і своєрідні громадянські якості, володіють світоглядом, який заснований на демократичному сполученні почуття власної гідності, незалежності, індивідуальності з повагою до прав та свобод інших громадян, неухильним дотриманням законів та правил людського співжиття [260, с. 93]. Г. Радбрух наголошує, що: «... особа, індивід стає «висхідною точкою» права. Право виокремлює індивіда із загалу, через що саме забезпечення його інтересу, а не корисне в першу чергу загалу виконання обов'язку, лягає в основу права» [439, с. 71]. Отже, визнання людини та невід'ємних від неї прав є найвищою цінністю та означає, що надання переваг іншим цінностям не допускається [390].

Права людини – це усталена до двадцятого століття в міждержавному правовому просторі нова правова цінність, яка означає принципову можливість особистості як члена загальнолюдської спільноти користуватися певними соціальними благами незалежно від їх конкретного визнання якоюсь національною державою [343].

Громадянське суспільство спирається на громадян, які наділені свободою думок, дій і вибору, з ким, коли і заради чого об'єднуватись у різних сферах суспільного життя. Права людини містять ідею гідності, поваги і до інших, і до себе, тому вони виконують функцію виховання людини. Члени громадянського суспільства максимально реалізують свої потреби та інтереси як самотійно, так і через відповідні організації, їх об'єднання саме за допомогою прав і свобод [268, с. 23]. Слід погодитись з науковцем О.В. Грищук, що права

людини повинні тлумачитись як такі, що покликані утверджувати незалежно від стану суспільства людську гідність, високі духовні і моральні якості, а головне – захищати людину від сваволі державної влади. «Наші права і свободи – це щит, який прикриває нас, нашу людську гідність від зазіхань з боку держави ... Вони захищають нас від принижень і зазіхань на нашу гідність, і то лише з боку одного, але найзапеклішого порушника, тобто, державної влади, що в демократії означає волю більшості. Сам факт визнання прав і свобод людини не мав би суттєвого значення, коли б не існували процедури, завдяки яким кожна людина може захищатися від порушень її прав. Влада завжди схильна порушувати права, бо так їй легше правити і легшим здається досягнення ідеалів. Ця схильність влади не пов'язана з якимось конкретним ладом і саме тому дуже важливим є створення процедур, які б запобігали таким діям, зупиняли спроби держави знехтувати своїми обов'язками, «обійти» правила» [121, с. 6, 39].

Права людини є необхідною складовою сучасного громадянського суспільства. Вони закріплюються у вигляді законодавчих положень і забезпечуються відповідними засобами захисту, як з боку держави, так і соціальних інститутів. Права людини – це найбільш універсальні і значущі цінності з усіх правових цінностей духовного (нематеріального) характеру. Причому саме права є одночасно і цінністю, і засобом опосередкування та затвердження цінностей таких, як: свобода, справедливість, рівність, толерантність, солідарність тощо. Права людини мають консолідуєчу цінність для суспільства і одночасно власний ціннісний вимір, оскільки однаковою мірою належать кожному члену соціуму, визначаючи водночас кожному простір свободи, в якому можлива реалізація його потреб та інтересів, і межі, за якими починається простір для інших осіб. Це по-перше. А по-друге, права людини ґрунтуються на ідеї гідності, поваги і до інших, і до себе, передбачають ставлення до іншої людини як до такого ж носія прав, тобто як до рівного. По-третє, показником ефективності громадянського суспільства, гарантією захисту індивідів від свавілля як з боку інших людей, так і держави є ступінь

захищеності прав людини, можливості їх реалізації. По-четверте, права людини мають значення для будь-якого суспільства громадянського типу, незалежно від національно-культурного контексту, тобто вони мають здатність вважатися універсальною цінністю. У громадянському суспільстві до особливостей реалізації прав людини належать: наявність різноманітних, альтернативних засобів їх захисту, зокрема: звернення до суду та органів державної влади і місцевого самоврядування; використання для цього впливових суспільних інституцій, а також відповідна суспільна активність носіїв прав, усвідомлення себе їх володільцями та сприйняття прав як підстав відноситися до іншого члена [440, с. 112, 184].

Права людини матимуть реальне значення тоді, коли громадянин буде мати не тільки формальне знання цих прав, а й почуття твердої віри в гарантії, забезпечення прав людини, які він сприймає як благо, цінність життя. Крім того, і сам громадянин повинен бути настільки свідомим, що має мати відчуття міри кордонів користування своїми правами і в той же час поважати чужі права [435, с. 30].

Вважаючи гарантовані права людини фундаментальною властивістю громадянського суспільства, слід робити акцент на гарантіях, що передбачає не просто наявність фіксованих прав, а й механізм їх реалізації, який не може не вплинути на зміни змісту й напрями дії державної влади. Проявом механізму реалізації прав людини є розвиток, формування, функціонування нового центру суспільного управління – самоврядування. «Взаємовідносини між державною й самоврядною сферами суспільного управління будуються на засадах альтернативності. Тобто права людини створюють умови для визнання простору людського буття та людських об'єднань як таких, куди державна влада не втручається з огляду правомірності людських дій у межах цього простору, або сфери свободи. У цьому руслі набувають сенсу децентралізація державної влади й адміністративно-територіальний устрій, деконцентрація, розподіл державної влади. Умовою, що визначає власне громадянське суспільство, є функціонування механізму контролю за державною владою.

Можливість контролю за державною владою припускає наявність саме позадержавної (вільної від втручання державної влади) сфери людського буття. У цьому, власне, і полягає сутність громадянського суспільства» [347, с. 40].

На підставі прав людини, враховуючи власні життєві пріоритети, у особи формується «нормативно-ціннісна система», своєрідний «внутрішній світ людини», що складається з внутрішніх регуляторів її поведінки. І якщо людина співвідносить свою поведінку з правовими вимогами, так як це корисно і необхідно для неї, її сім'ї, суспільства в цілому, у неї виробляється установка на відповідальну поведінку, тобто таку поведінку, яка є вільною правовою поведінкою, рівною поведінці інших. Такий стан – необхідна умова нормального функціонування громадянського суспільства [441, с. 433].

Зміст сучасних прав людини для всіх демократичних суспільств задекларований міжнародними документами: Загальною декларацією прав людини (1948) і Паризькою хартією для нової Європи (1990). Ці документи закріплюють право кожної людини на: життя, рівний захист з боку закону, участь в управлінні державою, захист людського достоїнства, вільний розвиток особистості, володіння майном, свободу мирних зібрань та асоціацій, соціальне забезпечення, свободу вибору роботи, свободу пересування, справедливі умови праці та захисту від безробіття, рівну оплату за рівний труд і т. д. Отже, у сукупності названі права охоплюють найважливіші умови життя людини незалежно від її соціальної та етнічної приналежності [459]. Конституція України також закріпила у своїх положеннях надзвичайно важливі основи створення та функціонування громадянського суспільства в Україні: 1) права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3); 2) кожен має право на свободу світогляду і віросповідань (ст. 35); 3) громадяни України мають право на свободу об'єднань у політичні партії та громадські організації (ст. 36); 4) громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38); 5) усі мають право направляти індивідуальні чи

колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування (ст. 40) тощо [137, с. 88].

Головною передумовою виникнення громадянського суспільства є свобода особистості, причому треба диференціювати і обґрунтовувати дві форми реалізації цієї свободи – «свободу від» і «свободу для» та їх можливі наслідки. «Свобода від» ґрунтується на засадах цілераціональності, захищає індивіда, вимальовує можливі варіанти її одержання, усуває безодню розбіжностей між свободою і необхідністю тощо. Однак, виключно на підвалинах природної індивідуальної свободи особистості («свободи від») побудувати гармонійні суспільні стосунки, забезпечити загальну злагоду у суспільстві неможливо, оскільки вона, спонукаючи суспільство до пошуків найбільш розвинутої людини, має значущість лише для окремих індивідів і спричиняє тим самим «здичавілість» інших осіб. Друга форма реалізації свободи (свобода для) зумовлюється новим типом реальності, у яку потрапляє людина сьогодення. Її сутність людина повинна не просто відчувати, шукати, а ще й переживати цей пошук, виконувати певну душевно-розумову роботу для того, щоб здійснити акт самореалізації. Тобто процес осягнення будь-якої життєво-практичної установки має певний «понадраціональний» характер і являє собою трансформацію суб'єкта, його духовне перетворення, що, власне, й характеризує реалізацію «свободи для» [445, с. 146–147]. «Перспективи громадянського суспільства – це трансгресія людської свободи як усвідомленої необхідності від суспільства вільного вибору до суспільства свідомого вибору» [379, с. 82].

У громадянському суспільстві свобода особистості – це не тільки свобода від будь-яких ідеологічних догм і свобода вибору своєї поведінки, але й врахування інтересів інших індивідів, суспільства в цілому. А це досягається за допомогою права: по-перше, право лише надає свободу, а аж ніяк не нав'язує її; по-друге, право встановлює єдині, чіткі, загальнообов'язкові правила поведінки; по-третє, право спирається на державний апарат примусу, звернення до якого пов'язане із застосуванням захисної (охоронної) функції права [435,

с. 51].

Вірно міркував Т. Гоббс, вважаючи, що «поза державою кожен має найповнішу свободу, але така свобода не дає користі... бо всі потерпають від того, що кожному прийде на гадку. Коли ж виникає держава, кожен громадянин зберігає за собою стільки свободи, скільки потрібно для спокійного і благодатного життя, відбираючи в інших її лише стільки, аби їх не боятися» [97, с. 373]. Тільки та особистість, яка усвідомлює свою громадянську свободу через ускладнення власних потреб і модифікацію інтересів починає розуміти власну громадянську свободу та скеровує своє «я» до набуття нових соціальних якостей, що несуть неабияке практичне навантаження. Також вона вдосконалює та формує соціальні цінності, процеси суспільної самоорганізації шляхом вироблення мотивів побудови і розвитку специфічних недержавних колективностей [445, с. 4].

Правова свобода є одним із ключових елементів становлення, розвитку й функціонування громадянського суспільства та виступає як умова і спосіб людської самореалізації, що забезпечується персональною відповідальністю. Тому свобода (свобода дій, вчинків, думок тощо) виступає як одвічна складова повноцінного розвитку людини [314, с. 169]. Однак, правова свобода виступатиме центральним елементом побудови громадянського суспільства лише тоді, коли члени громадянського суспільства мають високий рівень морального, соціального та інтелектуального розвитку, наділені внутрішньою свободою та здатні самостійно діяти в межах, які не просто існують абстрактно, а реалізуються в суб'єктивних правах та гарантовані правом [394, с. 44].

Свобода, будучи однією із центральних цінностей громадянського суспільства, передбачає особистісну автономію, тобто можливість формувати свої життєві плани та здійснювати своє життя за власним розсудом. Свобода є необхідною умовою розвитку громадянського суспільства, і саме воно одночасно створює нові можливості для розширення меж свободи, виступаючи її гарантом. Категорія свободи невіддільна від поняття громадянської відповідальності, яку слід розглядати як одну з основних громадянських

чеснот [514].

Свобода – це ключова цінність громадянського суспільства, яка виступає як умова та спосіб людської самореалізації. Якщо в суспільстві відсутня свобода, або вона не оцінюється належним чином, то там і немає умов для виникнення та становлення громадянського суспільства. Значення свободи полягає у тому, що у разі її відсутності чи відсутності її адекватного сприйняття, розуміння її цінності, неможливо штучно побудувати громадянське суспільство. Свобода у межах громадянського суспільства та держави є різною. Так, свобода у межах держави передбачає пасивність людини, оскільки вона є об'єктом уваги і маніпулювання, піклування і покарання. У громадянському суспільстві людина є автономним, суверенним індивідом, рівним серед рівних, оскільки люди об'єднуються між собою за власним волевиявленням, а тому вони самі виробляють ціннісні орієнтири, норми та правила, яким мають намір слідувати [228, с. 57].

Громадянське суспільство можна охарактеризувати як «епоху індивідуальної свободи», яка: по-перше, свідчить про те, що ця свобода набуває правовий характер; по-друге, стає можливим загальне визнання рівної, однакової для всіх членів суспільства соціальної і правової цінності людської особистості. Правова свобода є важливою умовою можливості існування громадянського суспільства, яка характеризує суспільство, в якому право захищає від державного примусу і гарантує вільне використання можливостей. Отже, громадянське суспільство є зрілою стадією розвитку суспільної системи. Акцент на правовій свободі як якісній характеристиці громадянського суспільства є передумовою до визнання суспільства сферою незалежною від державної влади, що створює основу для визначення лінії взаємин держави і громадянського суспільства з позиції мінімізації державного втручання [81, с. 20].

Реалізація особистої свободи неможлива без демократичної, правової держави, у межах якої свобода розвивається у чотирьох напрямках, що дозволяє розуміти її як: 1) існування гарантованих основних прав, які обмежують

монополію державної влади; 2) незалежність від свавілля з боку інших; 3) право на співучасть у справах держави, тобто право на участь у прийнятті рішень; 4) реалізацію індивідуального самовизначення на основі законів, свободу вибору і прийняття рішень, свободу самому визначати своє життя відповідно до власних уявлень про щастя і його сенс [417, с. 117].

Отож, важливою умовою існування громадянського суспільства є наявність у менталітеті громадян такої важливої цінності, як свобода. У контексті громадянського суспільства свобода розуміється, перш за все, як невтручання держави у приватне життя громадян. Безпосередньо з цінністю свободи пов'язаний принцип поваги до закону. Як відомо, свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої людини [56, с. 136].

Як вважав, Дж. Ролз «справедливість – це перша чеснота суспільних інститутів, так само як істина – перша чеснота системи думки». Учений сформулював два принципи, що покладені в основу цих інститутів, водночас перший принцип справедливості має пріоритет перед другим принципом:

– принцип свободи – кожна людина має право на свободу, яка не суперечить свободі інших людей;

– принцип відмінності – соціальна і економічна нерівність мають бути організовані так, щоб: а) від них можна було б очікувати переваги для всіх; б) доступ до статусів і посад був відкритий для всіх [447, с. 66].

Справедливість, як різновид моральної цінності, становить специфічний соціогенний механізм суспільства, який сприяє еволюційному пошуку раціональних форм права, публічної влади, політики, законодавства, управління і самоврядування тощо. Справедливість, як одна з ключових цінностей громадянського суспільства, впливає з принципу врівноваженості в соціальних відносинах прав і обов'язків людей, інтересів суспільства й особи. Соціальна справедливість тісно переплітається з ідеями гуманізму, справжнього народовладдя та активного служіння Батьківщині. У справедливому, тобто громадянському суспільстві мають бути встановлені свободи громадян, а права, що гарантуються справедливістю, не мають бути

предметом політичного торгу або ж калькуляції політичних інтересів. Відчуття несправедливості терпиме тільки тоді, коли необхідно уникнути ще більшої кривди. Істина і справедливість, як перші чесноти людської діяльності, безкомпромісні. У більшості випадків критеріями цінності справедливості постають соціальні норми-засоби управління, регуляції, контролю та орієнтування поведінки і діяльності індивіда або соціальної групи в державно-організованому суспільстві [338, с. 23, 24].

Справедливість трактується так: всі люди мають рівні права на максимально велику сукупність рівних основних свобод, сумісних з аналогічною системою свобод для всіх. Соціальні та економічні нерівності повинні регулюватися так, щоб вони були спрямовані до найвищої вигоди; доступ до посад і соціальні положення у суспільстві повинні бути відкриті для всіх за умови чесного дотримання рівності можливостей [322, с. 148].

Отже, у літературі під справедливістю пропонують розуміти внутрішню властивість і якість права; нормативне поняття моралі, що відіграє значну роль у соціально-правовій свідомості людей; соціальну цінність, захищати й культивувати яку в умовах демократичного розвитку покликана вся система права [105, с. 150–151].

У правовому контексті справедливість передбачає непосягання індивідів на взаємні права і можливість законної протидії у разі подібних посягань; неупередженість органів правосуддя; відплата по заслугах, особистих здібностях і якостях при гарантованості надання рівних можливостей; політичну та ідеологічну нейтральність органів публічної влади та управління; урахування взаємних інтересів соціальних суб'єктів [282, с. 7–8].

Отже, справедливість – одна із пріоритетних цінностей громадянського суспільства. Під цією цінністю слід розуміти прагнення діяти відповідно до прав і обов'язків, віддаючи кожному своє і забезпечуючи умови для реалізації здібностей кожного. Справедливість є ферментною цінністю людського спільного життя, адже від її здійснення багато в чому залежить все суспільне життя людства [312, с. 26].

Справедливість та рівність – ці дві цінності, що завжди поруч. Без справедливості не може бути рівності, а без рівності не може бути справедливості. Велике значення цих цінностей полягає в тому, що вони дають змогу знаходити й ефективно використовувати форми мирного співіснування [168]. Рівність – це один з ідеалів справедливого суспільного устрою, що забезпечує всебічний розвиток всіх членів суспільства. У громадянському суспільстві рівноправність умов забезпечується тим, що держава законодавчо встановлює єдині критерії (стандарти, наприклад, освітні) і бере на себе відповідальність за економічне забезпечення рівних умов, яке компенсує негативний соціальний стан окремих категорій людей [102, с. 44, 45].

Рівність у праві означає: рівні конституційні (основні, фундаментальні) права й обов'язки; рівність перед законом; надання гарантованих конституцією, рівних правових, економічних, політичних та ін. можливостей; відсутність будь-якого прояву дискримінації [282, с. 7–8].

«Специфіка верховенства права як правової цінності полягає у тому, що воно належить не до сфери його власної цінності (суспільної чи особистої), а інструментальної цінності, в межах якої воно виступає феноменом, покликаним інтегрувати нормативні та ціннісні компоненти правової реальності, забезпечити їх співіснування та гармонійну взаємодію». Суть верховенства права полягає у тому, що це ширша концепція, основна ідея якої полягає в ефективності, швидкості та справедливості розв'язання правових ситуацій. Таке розуміння цієї цінності виводить на необхідність казуального розуміння правових нормативів, їх тлумачення у контексті конкретики того семантичного та подієвого простору, який породив ці ситуації. Право в цьому сенсі, з одного боку, постає як найвища інстанція під час вирішення соціальних конфліктів, та, з другого боку, воно пов'язане з державою, оскільки верховенство правової форми над усіма іншими формами організації суспільства (політичною, економічною тощо) забезпечується саме державою [110, с. 209, 211].

Верховенство права стає цінністю громадянського суспільства лише тоді, коли право розглядається не як результат правотворчої діяльності держави, не

як акт державної влади чи її знаряддя, а як соціальний феномен, який ґрунтується на світовій і національній культурі, духовній історії народу, його традиціях, національній ментальності; як явище, безпосередньо пов'язане з такими цінностями як справедливість, свобода, рівність, солідарність, толерантність [202, с. 179]. «Верховенство права – це панування права у суспільстві. Йдеться про визначальну роль права у відносинах між усіма учасниками суспільного життя, у діяльності державних та недержавних організацій, соціальних спільнот, груп, об'єднань» [386, с. 30].

Отже, верховенство права є однією з основних цінностей сучасного громадянського суспільства, в якому право підкоряє собі державну владу, а основні права людини та її соціальна безпека становлять зміст свободи, заснованої на законах, які приймаються і піддаються зміні законним шляхом. Тобто, специфічною ознакою громадянського суспільства як вищої форми правового буття є відповідність закону праву (правовий закон) і його верховенство [568, с. 186].

Основою будь-якого громадянського суспільства є толерантність, яку можна розглядати як важливу атрибутивну ознаку, передумову і результат його функціонування на принципах демократії, плюралізму, пріоритету прав людини і цінності свободи. Зараз толерантність – один із найбільш популярних термінів у сучасній правознавчій літературі. Толерантність у наш час є значущою умовою для оптимального функціонування і розвитку кожного демократичного суспільства, однією із фундаментальних ознак цивілізованості, способом досягнення соціальної безпеки, подолання егоїзму, конфронтації й насилля у сучасному суперечливому, але взаємопов'язаному світі. Толерантність розглядається як соціальна норма, яка закріплює стійкість до конфліктів, сприяє виникненню мирних відносин між людьми. Толерантність є одним із ключових екзистенціалів людського життя, оскільки пронизує всі сфери соціального та індивідуального життя людини. Вона передбачає налаштованість на розуміння й діалог з іншим, визнання й повагу його права на відмінність [514].

Під толерантністю у контексті розгляду цінностей громадянського суспільства можна розуміти: важливу цінність суспільства, що є основою взаєморозуміння між людьми різних рас, національностей і віросповідань; припущення існування іншого без всяких емоцій, оцінок, суджень з цього приводу; прийняття іншого через визнання і збереження непорушності своєї і його ідентичності; повага і визнання рівності, відмова від домінування і насильства, багатого різноманіття культур світу [250]; цінність і соціальна норма громадянського суспільства, що проявляється у праві всіх громадян бути різними, у повазі до культурної різноманітності, забезпечує гармонію у відносинах різних культур [315]; повага і визнання рівності, відмова домінування якогось одного погляду, визнання багатоманітності й різноманітності людської культури, норм, вірувань і відмова від зведення цієї багатоманітності [298, с. 15].

Отже, громадянська толерантність – це цінність і соціальна норма громадянського суспільства, що формується на праві всіх громадян бути різними; забезпечення стійкої гармонії між різними конфесіями; політичними, етнічними та іншими соціальними групами; готовність до порозуміння та співпраці з людьми, які відрізняються за зовнішністю, мовою, переконаннями, звичаями і віруваннями; повагу до різноманітності різних світових культур, цивілізацій і народів [141, с. 20].

У сучасному громадянському суспільстві однією з основних ознак толерантності стає рівноправність між представниками різних народів; взаємна повага, доброзичливе та терпиме ставлення всіх членів. Важливо усвідомити, що толерантність – це цінність, що заперечує насилля та породжує принципи милосердя і терпимості. Основні характеристики толерантності, як соціально значущої цінності у громадянському суспільстві, є: виникаючи в суспільній свідомості, вона формується як суспільний ідеал і передбачає прийняття суспільством відмінностей; толерантність проявляється в умовах політкультурності соціального простору; забезпечує мирне співіснування представників різних культур та народів, орієнтує відносини людей на

дотримання рівноправності та поваги [250].

Толерантність пов'язана з тим, що сьогодні на перший план висувають цінності та принципи, необхідні для громадянської злагоди: етику і стратегію ненасильства, ідею терпимості до чужих позицій, цінностей, культур, ідею діалогу і взаєморозуміння, пошуку взаємоприйнятних компромісів. Саме толерантність збудує мости єдності, взаєморозуміння поваги як між народами, так і між конкретними людьми [490, с. 183].

Тісно пов'язана із засадами толерантності у суспільстві солідарність як цінність, необхідною умовою якої є забезпечення балансу інтересів суспільства, його меншин, їх вільного розвитку на засадах вільного демократичного діалогу та пошуку консенсусу у змісті соціальних цінностей [463, с. 86].

Громадянське суспільство, яке сповідує демократичні цінності, вирішує завдання щодо пошуку та визначення власного оптимального і найбільш придатного шляху державного розвитку, ґрунтуючись на розвитку системи соціального партнерства. Тому, наступна цінність громадянського суспільства – солідарність, орієнтована на суб'єктність усіх членів суспільства, – це ідеологія спільного прориву, спільної творчої еволюції [585, с. 84]. Солідарність є відчуттям згуртованості і взаємної підтримки людей, яке виникає заради вирішення спільних проблем, захисту прав та інтересів чи просто спілкування [391, с. 149].

Соціальна згуртованість – це принципово нове явище, яке пов'язане зі спонтанним зростанням авторитету громадянського суспільства та стає критерієм соціальної і політичної зрілості нових соціальних систем [43, с. 56]. Сукупність добровільних дій, які здійснюються у певному соціальному просторі без примусу державної влади, утворює спільне взаєморозуміння і супроводжується солідарними взаєминами. Тобто, солідарність – це такий стан взаємодії між людьми, в якому виникає злагоджене розуміння й сприйняття світу без насильства. У такому «світі» життя людини приймається за найвищу цінність, яка не обумовлена нічим, окрім свободи. Солідарність за походженням не належить до державної влади, вибудованої за принципом

ієрархічної підлеглості, та не зводиться до соціальності громадянського суспільства; вона проймає його публічний і приватний простори, функціонуючи в формі спільновизнаного дискурсу сподівань на краще. Солідарність потребує спільної ясної мови: відкритої, публічної і прозорої, такої, що відповідає некорисливим спільним інтересам. Такою є мова спільних, громадських інтересів. Суспільний простір, з достатньо розвинутим дискурсом та етикою свободи, породжує потребу громадянських прав і громадянського стану як добре організованої справедливої суспільної співпраці [212, с. 421, 425].

Варто зазначити, що всі описані вище цінності є публічними. Основним фактором, що визначає публічну цінність, виступають колективні потреби та бажання самих людей. У громадянському суспільстві цінність не може вважатися публічною лише на підставі того, що вона визначається державними організаціями, головне, що б вона визнавалася всіма громадянами разом, а не окремими індивідами. Якщо цінність є публічною, то це означає, що громадяни повинні бути готові до певних втрат. Наприклад, жертвувати в ім'я цінності свою індивідуальну свободу і оцінювати різні речі з причин, які не стосуються особистого інтересу, а співвідносяться з громадськими та соціальними установками та громадянськими принципами (національна гордість, представлення про справедливість, турбота про навколишнє середовище тощо) [139, с. 48].

Отож, важливої актуальності сьогодні набуває звернення до аксіологічних підстав громадянського суспільства. Цінності мають доленосне значення у громадянському суспільстві, оскільки завдяки їм суспільство може забезпечити для себе безпечне та стійке майбутнє. Сьогодні, як і багато років назад, суспільство ставить перед собою одне і теж завдання – формування ціннісної свідомості як стратегії свого розвитку. Детермінуючим фактором громадянського суспільства володіють такі цінності:

– самоцінність людини, світогляд якої заснований на синтезі індивідуалізму та поваги до прав інших з розумінням правил суспільного

співжиття. Самоцінність людини є тією цінністю, щодо якої субординуються всі інші цінності у громадянському суспільстві;

- права людини, які мають консолідуючу цінність для суспільства, власний ціннісний вимір, оскільки закріплюють у собі всі інші цінності громадянського суспільства. Захист прав людини є однією з форм дії саморегуляції суспільства;

- свобода, без якої неможливий акт самореалізації людини та яка передбачає особистісну автономію та об'єднання людей за власним волевиявленням;

- справедливість та рівність як соціогенні механізми громадянського суспільства, що відображають врівноваженість та сприяють пошуку взаємодії організації та самоорганізації;

- верховенство права – інструментальна цінність, яка ґрунтується на розумінні права як соціального феномена та найвищої інстанції у соціальних конфліктах;

- толерантність – лежить в основі взаєморозуміння між людьми, що ґрунтується на непорушності ідентичності кожного члена громадянського суспільства;

- солідарність як цінність, що бере за основу згуртованість та партнерство заради спільних інтересів та вирішення загальнодержавних питань.

Суспільні відносини, ускладнюючись та загострюючись, вимагають взаємодії, яка б передбачала розробку і практичне втілення механізмів врегулювання стосунків людей у різних сферах життєдіяльності. Задля контролю надмірних егоїстичних домагань, що перешкоджають іншій особі в її утвердженні суспільство формує загальноприйняті моральні норми, які сприяють його саморегуляції, надаючи можливість особистості реалізуватись, відстояти свої права. Отож, соціальна та політична організація громадянського суспільства найбільше служать інтересам і проблемам конкретної людини. Тому, громадянське суспільство постає бажаною, а на деяких етапах розвитку – необхідною формою співжиття людей, які зацікавлені у впорядкованості

відносин, захищеності інтересів та можливості впливати на вирішення проблем людини [264, с. 29].

Сучасне громадянське суспільство, порівняно з тим, яке було в попередні періоди історії – це таке співтовариство громадян, за якого держава виконує діаметрально протилежну функцію, аніж раніше, де людина виступала суб'єктом своєї держави, що дарує цій людині свободи та інші цінності. Отже, метою співпраці між державою і громадянським суспільством є створення умов контролю і коригування державно-управлінських рішень, під час реалізації яких будуть задіяні всі громадяни і громадські інститути, незалежно від їх власних інтересів, спрямовані на досягнення загальносуспільних цілей і загальнодержавних завдань [259, с. 10].

Окрім вище описаних чотирьох основних ознак громадянського суспільства, без яких його формування, функціонування та забезпечення є неможливим, можна виділити опосередковані (додаткові) ознаки:

- громадянське суспільство обумовлено безпосередніми життєвими потребами й інтересами людей;
- громадянське суспільство виникає на базі соціального зв'язку між індивідами, тобто їх комунікації та взаємній домовленості;
- громадянське суспільство сприяє рівню соціального, інтелектуального, правового, психологічного розвитку громадян;
- у громадянському суспільстві індивід є особливою одиницею соціуму і одним з його суб'єктів;
- самоорганізація громадян у громадянському суспільстві виконує посередницьку роль у взаємовідносинах між людиною і державою, приватними і суспільними інтересами;
- у громадянському суспільстві є чітке розмежування компетенції держави і суспільства;
- у громадянському суспільстві під час самоорганізації громадян відсутня жорстка централізація і переважають відносини конкуренції та солідарності між вільними та рівноправними індивідами;

- громадянське суспільство продукує демократичні цінності, норми, знання і форми діяльності;
- мета громадянського суспільства – правовий порядок, тобто збереження і зміцнення умов стабільності різних сфер життєдіяльності індивідів і груп;
- громадянське суспільство намагається мінімізувати соціальні конфлікти шляхом досягнення взаєморозуміння, консенсусу між суперечливими і різноспрямованими інтересами і устремліннями індивідів, груп, асоціацій і рухів;
- громадянське суспільство чинить тиск на державу з метою стримання надмірного посилення державної влади в її авторитарній і тоталітарній формі;
- громадянське суспільство відображає і задовольняє еволюційно обумовлену потребу творчого самоздійснення особи.

Чинна Конституція України 1996 року не використовує поняття «громадянське суспільство», хоч свого часу, а саме – у проекті Конституції України в редакції від 1 липня 1992 року, третій розділ мав назву: «Громадянське суспільство і держава». Проте, Україна проголосила мету побудови правової демократичної держави, де громадянське суспільство виступає як обов'язковий елемент [30, с. 47]. До того ж Основний Закон України виступає основним правовим ресурсом для формування громадянського суспільства через те, що в ній закріплені права і свободи, якими володіє кожен громадянин держави, і які йому держава гарантує. Підтвердженням цього є Розділ II Конституції «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», де правові норми та засади щодо громадянських прав і свобод відповідають європейським демократичним засадам. Ці права та свободи забезпечують кожній людині можливість бути самостійним суб'єктом суспільного життя, що сприяє формуванню його громадських якостей [138, с. 78].

Отже, громадянське суспільство є результатом загальносвітового процесу модернізації, який очолює право. Саме право надає гарантію у можливості протистояти державі у разі її деструктивних дій. Громадянське суспільство

сприяє кооперації до спільних дій членів суспільства та є засобом їх самовираження та самореалізації. Окрім того, воно є консенсусом між індивідуальним і суспільним, свободою та порядком, централізацією та децентралізацією, організацією та самоорганізацією.

Тому, громадянське суспільство – це система взаємодії, самоорганізації та самоврядування рівноправних індивідів, що здійснюють на основі єдності цінностей і пріоритетів суспільства і держави контроль за державною владою через гарантовані правом механізми.

В. Андрущенко стверджує, що «...громадянське суспільство – це складний і багатоаспектний феномен, який інтерпретується по-різному. Але за всієї різноманітності його трактування, більшість вчених погоджується з тим, що поняття громадянського суспільства застосовується для вивчення неполітичної частини суспільної системи і має сенс лише у випадку розмежування суспільства і держави» [14, с. 411].

Значення громадянського суспільства в умовах функціонування демократичного режиму та соціальної правової держави полягає в такому:

1) громадянське суспільство втілює широкі можливості самореалізації, оскільки за допомогою створення умов для задоволення її основних потреб та інтересів, формує відповідне соціальне середовище, у якому розвивається особистість;

2) громадянське суспільство виступає гарантією захисту інтересів кожної особистості, її природних прав і свобод від надмірного втручання держави в особисте життя;

3) суб'єкти та інститути громадянського суспільства (громадські об'єднання, політичні партії, групи за інтересами тощо) формулюють і репрезентують перед державою громадські інтереси, а також прагнуть забезпечити ефективний діалог із державою щодо захисту цих інтересів або врегулювання можливих конфліктів;

4) індивід, який включається до структури громадянського суспільства, здійснює необхідну реалізацію своїх духовних і матеріальних інтересів,

інтеграцію у соціальне середовище (необхідно підкреслити, що здійснюється це громадянами власними силами, шляхом самоорганізації та самоврядування) [99, с. 69].

Забезпечення правопорядку залежить не лише від самоорганізації населення у громадянському суспільстві, але й від особливої організації державної влади. Саме тому громадянське суспільство повинно відповідати тим сучасним умовам, які б свідчили про його бажання втілити в життя принципи правопорядку. Такими умовами є правова, демократична та соціальна держава як вищі ступені організації. Пропонуємо розглянути правову, демократичну та соціальну державу у взаємозв'язку з громадянським суспільством та встановити, наскільки важливим є такий взаємозв'язок для досягнення правопорядку у державі.

5.2 Постнекласична парадигма дескрипції правової соціальної держави у реалізації правопорядку

Науковці часто сперечаються: що ж все-таки первинно у забезпеченні правового порядку, громадянське суспільство чи правова держава? Думки вчених з цього питання різняться, адже одні визнають первинність громадянського суспільства, визначаючи правову державу як його невід'ємну ознаку, а інші – стверджують про первинність правової держави, водночас громадянське суспільство визначається як один з його основних компонентів [350, с. 31]. Однак, більшість вчених, здійснюючи розгляд взаємовідносин між державою і суспільством, вважають, що не держава зумовлюється і обґрунтовується змістом і спрямованістю громадянського суспільства, а, навпаки, громадянське суспільство зумовлює зміст і спрямування держави [472].

Без впливу громадянського суспільства правова держава не може бути сформована та навряд чи здатна ефективно без нього функціонувати. Громадянське суспільство є не лише гарантом послідовного і безперервного

розвитку цивілізації, але й найважливішою умовою існування та розвитку правової держави. Правову державу було започатковано і становлено саме як реакцію на вимоги громадянського суспільства щодо створення пов'язаної правом політичної організації, яка здатна забезпечити реалізацію та захист особистих і політичних прав людини й громадянина. Тому, побудова правової держави є непростю в тих суспільствах, де громадянське суспільство є незрілим, відсутня правова культура, поширені прояви нігілізму, його інститути слабкі, а існуючі соціальні протиріччя і конфлікти традиційно розв'язуються неправим шляхом у жорсткій політичній боротьбі [99, с. 16–17]. Отже, громадянське суспільство є історичною передумовою виникнення правової держави. Своєю чергою право є гарантом сукупності інтересів громадянського суспільства у їх взаємовідносинах із державою [422, с. 165]. Втім, правова держава може формуватись разом із становленням громадянського суспільства. Правова держава – це продукт, гарант, іпостась, «виток» і набуття громадянського суспільства, оскільки вона постає політичним інструментом формування громадянського суспільства та лише вона здатна вжити всіх необхідних заходів щодо його становлення та розвитку [88, с. 8].

Становлення громадянського суспільства і правової держави у формуванні правового порядку характеризується тривалою історією, а їх формування відповідає життєвим інтересам та потребам як суспільства в цілому, так і окремих соціальних груп. Розвиток громадянського суспільства є складовою частиною загальносвітового процесу модернізації, переходу від традиційного суспільства до правового, від аграрного до індустріального [172, с. 7]. Історичний аналіз доводить, що становлення й розвиток правової держави відбувається виключно на основі розбудови громадянського суспільства. Вдосконалення держави неможливе без вдосконалення її відносин з людиною. Громадянське суспільство і правова держава постійно розвиваючись ставлять питання їх співвідношення і взаємодії на перший план. Проблематика співвідношення правової держави і громадянського суспільства лежить в двох площинах: теоретичній та практичній. Вагомим фактором успішного розвитку

суспільства, неодмінною умовою забезпечення і гарантування основоположних прав і свобод людини і громадянина є реалізація ознак правової держави і громадянського суспільства. Тому, ретельне вивчення і усвідомлення цих явищ має вагоме значення для забезпечення їх оптимального розвитку і функціонування [99, с. 43].

Громадянське суспільство існує там і тоді, де і коли економічно та політично вільні індивіди беруть участь у державній діяльності та забезпечують свої інтереси шляхом самореалізації. Тому це явище тісно пов'язане із державною організацією [600, с. 87]. Еволюціонувавши держава, будучи масштабним суспільним феноменом, демонструє різні аспекти свого соціального призначення, поступово змінюючи значення та характер співвідношення окремих характеристик чи виявляючи низку рис та ознак, що не були характерні для неї упродовж минулих історичних етапів. Сьогодні, у результаті відповідних трансформацій, подолавши тривалий і складний шлях свого розвитку, практично загальне визнання отримав правовий характер державної влади. Активне поширення демократичних і правових цінностей засвідчує, що кожна країна рано чи пізно приходить до усвідомлення необхідності наблизитись до ідеалу, який закріплює у собі теорія правової держави. Звідси, підкреслюючи важливе значення цієї ознаки, більшість розвинених країн світу для сучасної моделі державотворення визначають державу у своїх конституціях як «правову». Незважаючи на конституційне закріплення ідея правової держави та те, що з моменту виникнення теорії правової держави пройшло чимало часу, у науковій літературі досі тривають дискусії щодо визначення правової держави та її ознак, внаслідок чого це питання зберігає свою актуальність [99, с. 10].

На думку, Л.А. Нудненко, правова держава – це політико-правовий фундамент громадянського суспільства та його складова, який здійснює безпосереднє керівництво суспільством. Саме громадянське суспільство є «буфером між особистістю і державою», забезпечуючи дотримання і захист конституційних прав і свобод громадян [387, с. 19].

Правова держава – це тип держави, основними ознаками якого є безроздільне панування права, якого всі дотримуються, правовий захист особи, верховенство закону, поділ функцій влади, юридична рівність громадянина і держави, – вважає Л.В. Томаш [538, с. 369].

А. Колодій стверджує, що правова держава – така суверенна, політико-територіальна організація влади, яка існує і функціонує в громадянському демократичному суспільстві на ґрунті соціально справедливого права та в якій на його основі реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому, де держава і людина несуть взаємну відповідальність згідно з правовим законодавством [236, с. 15].

О.С. Щукіна під правовою державою розуміє соціальний регулятор функціонування громадянського суспільства, норм і меж його автономії, тобто правова держава є формою організації та діяльності політичної влади і її взаємин з суб'єктами права, втіленням загального інтересу, заснована на верховенстві права [594, с. 7].

Як вважає О.С. Головащенко, правова держава – особливий стан організації державної влади у громадянському суспільстві, який виникає у разі досягнення в останньому високого рівня правової культури його членів і передбачає реалізацію державою свого функціонального призначення на засадах верховенства права, поділу влади, визнання і реалізації прав і свобод людини і громадянина, а також взаємної відповідальності держави та особи [99, с. 76–77].

Усі визначення єдині в одному, що кожен науковець, намагаючись сформулювати поняття правової держави, беззаперечно розглядає таку організацію лише в межах громадянського суспільства. Це є яскравим підтвердженням того, що правова держава та громадянське суспільство є невіддільними у забезпеченні правового порядку.

Правова держава повинна характеризуватися пріоритетом права над владою за допомогою правових механізмів, які обмежують діяльність держави

та її органів, унеможлиблюють переродження влади у свавілля та забезпечують правовий порядок. Норми права і механізми їх реалізації блокують втручання держави у приватне життя законослухняних та перешкоджають шкодити інтересам громадянського суспільства. У правовій державі забезпечуються насамперед інтереси людини, громадянського суспільства, і лише в останню чергу – інтереси самої держави. Пріоритет права над владою змушує всі системи виробництва суспільного порядку реалізувати свої інтереси тільки тоді, коли вони співпадають з інтересами громадянського суспільства і держави, тобто вони повинні взаємно адаптуватися і врівноважувати інтереси особистості, корпорацій, соціальних верств і держави [288, с. 82]. Найважливіші юридичні рішення у правовій державі знаходяться в компетенції установчих та законодавчих органів, робота яких є відкритою для суспільства та є предметом критичної оцінки. Державні органи правового суспільства проходять через механізм юридичної відповідальності, тобто можна сказати, що державні органи і службовці несуть відповідальність за свої неконституційні і протизаконні акти та вчинки. У сучасних умовах повинні бути затверджені відповідні межі повноважень державної влади, які вона не може переступати, особливо в сфері недоторканих свобод, на які державна влада не може зазіхати. Органи управління у правовій державі свої обов'язки перед громадянами і юридичними особами можуть виконувати тільки на основі конституції і закону або іншого загального юридичного акту. Для законності у сфері управління, щоб уникнути декларативності, відновлюється право громадянина вимагати здійснення своїх законних прав за допомогою правових засобів, що забезпечується через механізми контролю [259, с. 7].

Вивчення феномену правової держави у забезпеченні правового порядку більш детально передбачає визначення його характерних ознак, принципів, елементів, що допомагає краще зрозуміти зміст правової держави, її відмінність від держав іншого типу. Водночас, перш ніж приступити до ґрунтовного аналізу цих ознак, слушно констатує О.С. Головащенко, потрібно вказати на їх неоднорідність. Така неоднозначність полягає у тому, що одні з них

характеризують передумови формування правової держави, другі є усталеними характеристиками правової держави як якісно нового стану державності, а треті – зводять у єдиному ознаки тих та інших таким способом, що межу між ними подекуди досить важко окреслити [99, с. 16–17].

На сучасному етапі в понятті правової держави виділяють два головні елементи: цінність особистості, її прав і свобод, їх гарантованості; обмеження правом державної влади, правова регламентація механізму її формування та діяльності. По-перше, державну владу в першу чергу обмежують самі права і свободи людини і громадянина, їх реальне здійснення. По-друге, таке обмеження передбачає офіційне визнання і закріплення тих сфер і блоків суспільних відносин, втручання в які з боку держави або взагалі зайве, або має бути мінімальним, причому строго регламентованим правом [353, с. 71–73].

Розглянемо запропоновані у правовій літературі ознаки правової держави. Так, І.В. Теляшин до основних ознак правової держави відносить: правова держава тісно пов'язана з демократією; поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову; визнання і гарантування державою прав і свобод людини і громадянина, їх реальна дієвість; в правовій державі суспільні відносини повинні регулюватися правом, а не власне законом, водночас регулюванню повинні піддаватися всі суспільні відносини без винятку, де в тій чи іншій мірі вимагає свого втручання право; правова держава може існувати тільки в парі, у зв'язці з громадянським суспільством, забезпечуючи його функціонування [534, с. 30–32].

В.П. Петров виділяє такі ознаки правової держави. Перша ознака – верховенство та панування права і закону. Природне право надано людині самою природою суспільства, в якому рівність, свобода і справедливість є основою права, натомість закон – це право, закріплене юридично у формі норми. Закон як норма «впливає» з права і повинен відповідати йому. Якщо закон не відповідає праву, то він є неправовим. Друга ознака – поділ влади, тобто поділ повноважень, прерогатив і функцій законодавчої, виконавчої та судової влади. Ця ознака свідчить про прагнення держави запобігти

монополізації влади і домогтися найбільш оптимального співвідношення функцій під час прийняття рішень, тобто збалансованості та стабільності розвитку всіх сфер суспільного життя. Третьою ознакою є реальність прав особистості, забезпечення її вільного розвитку, тобто: пріоритет прав і свобод особистості; соціальна справедливість; соціальна захищеність людини. Четверта ознака – взаємна відповідальність особистості і держави, яка проявляється в тому, що особистість і держава виступають рівними партнерами і володіють взаємними правами і обов'язками. Держава не тільки має право вимагати від особи виконання її обов'язків, встановлених законами, а й сама несе відповідальність перед особою, виконуючи певні обов'язки. Остання ознака – відповідність внутрішнього законодавства загальноновизнаним принципам і нормам міжнародного права [410, с. 84–89].

На думку О.В. Паслер правова держава повинна відповідати таким основним ознакам, як: гарантованість свободи особистості, її основних прав і інтересів; взаємна відповідальність держави і особистості; поділ законодавчої, виконавчої та судової влади; панування права в усіх сферах суспільного життя і верховенство закону, що виражає правові принципи суспільства; підпорядкування законам самої держави, всіх її органів і посадових осіб; ефективна форма контролю за здійсненням законів [594, с. 53–54].

Запропоновані вище ознаки не є повними. Попри основні ознаки правової держави, які були виділені розглядуваними нами науковцями (правова держава тісно пов'язана з демократією, громадянським суспільством, визнання і гарантування державою прав і свобод людини і громадянина, поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову), пропонуємо їх доповнити такими:

легітимність державної влади – це свідоме позитивне ставлення суб'єктів громадянського суспільства, яке полягає у розумінні її як виправданої, необхідної та корисної. Виправданість полягає у тому, що саме ця влада може і дійсно виконує покладені на неї завдання від імені громадянського суспільства. Під необхідністю цієї влади слід розуміти, що без неї неможливий правовий порядок, суспільний розвиток, а корисною її розуміють лише тоді, коли вона

діє на основі тих суспільних цінностей, які схвалені суспільством.

2) єдність природного і позитивного права. Природне право є відображенням природного світопорядку, а позитивне права – це результат історичного розвитку, штучно-людського порядку, який за ідеал має порядок створений природним правом, проте не завжди відповідає його принципам.

3) громадянська активність. Правова держава може існувати тільки завдяки громадянській активності, яка є результатом високого рівня правосвідомості і правової культури у суспільстві, громадянської грамотності та правового виховання. Саме завдяки таким якостям суб'єкти громадянського суспільства здатні формувати правову державу, здійснювати громадський контроль за діями державної влади, бути здатними протистояти свавіллю і порушенню права тощо.

4) наявність цивілізованого громадянського суспільства та здійснення контролю з його боку за виконанням законів усіма суб'єктами права.

Тільки єдність всіх цих ознак правової держави може забезпечити правовий порядок.

М. Слободянюк вважає, що правова держава означає додержання певних принципів, найголовніші з яких такі: підпорядкування держави праву, верховенство і пряма дія конституції, пріоритет природних прав людини в діяльності держави, відповідність внутрішнього законодавства загально визнаним нормам і принципам міжнародного права [484, с. 332].

Правова держава має декілька складових: економічна, соціальна та моральна. Суть економічної складової зводиться до того, що основою правової держави є економіка, що базується на різних формах власності. Соціальна складова означає, що правова держава – це саморегулююче громадянське суспільство, яке об'єднує вільних громадян і створені ними інститути. У центрі уваги такої держави знаходиться людина з її потребами та інтересами. Моральна складова: правова держава утворює загальнолюдські принципи гуманізму і справедливості, рівності і свободи особистості, захисту її честі та гідності [410, с. 82–83].

Правова держава формується через: усвідомлення цінності прав людини; участь громадян у суспільних справах; створення реальних умов для користування громадянськими правами [205, с. 22–23].

Правова держава виконує роль соціального регулятора функціонування громадянського суспільства, визначаючи норми і межі його автономії, виступаючи основою взаємної соціальної відповідальності особистості і суспільства. Сказане вище є досить важливим, оскільки досить часто правова держава трактується лише як пріоритет права в суспільстві [404, с. 169–170].

Ідеї правової держави спрямовують розвиток громадянського суспільства у напрямі гуманізму, формуючи універсальний взірець державно-правового устрою. Незважаючи на те, що на практиці жодна держава не дотримується повністю принципів громадянського контролю і політичної рівності, однак навіть відмінності у ступені реалізації відповідних принципів є важливим показником, що характеризує те чи інше суспільство [99, с. 74]. Правова держава виступає як виконавець волі суспільства і з цією метою наділяється відповідними інструментами управління суспільними справами. Саме правова держава виконує замовлення громадянського суспільства та відповідає на його запити [258, с. 39]. Правова держава головне своє призначення вбачає у захисті громадянського суспільства та сприяння його функціонуванню, тому вона є уповноваженою від громадянського суспільства та бере частково на себе виконання тих завдань, які раніше вирішувалися самими громадянами та їх об'єднаннями. Водночас правова держава поступово передає певні повноваження з контролю над соціальною сферою життєдіяльності громадянському суспільству [99, с. 54].

Вважається, що завданнями правової держави є: забезпечення прав і свобод людини і громадянина; організація державної влади на основі верховенства права; дотримання рівності між державою та громадянином; правове забезпечення суспільного блага та життєвих інтересів людини; захист свободи, чесності та гідності особи.

Досягнення всіх цих завдань втілюється у головному завданні правової

держави з метою якої взагалі громадянське суспільство делегує свої повноваження – це забезпечення у громадянському суспільстві правового порядку.

Отже, правова держава – це організована форма, що обслуговує потреби саморегульованого громадянського суспільства, тобто забезпечує режим панування права і створює надійні гарантії від втручання в саморегулюючі процеси життєдіяльності суспільства і здатна забезпечити реалізацію та захист природних прав людини.

Аналіз різних підходів до дослідження громадянського суспільства і правової держави дає підставу констатувати, що протиріччя між владою і громадянським суспільством існує як іманентна закономірність сучасного соціуму. Тому, формування громадянського суспільства може базуватися на ідеї «відкритого суспільства», сформульованої К. Поппером, в основі якої знаходиться перманентність конфліктних ситуацій в суспільстві, дозволених на основі консенсусу, відмова від конструювання дійсності згідно умоглядного ідеалу. Умовою реалізації такого суспільства виступає правова держава, що є гарантом приборкання всевладдя бюрократії і політичних інститутів, недопущення деструктивної політико-правової активності мас в умовах панування конфронтаційного мислення і погіршення соціально-економічної ситуації [404, с. 169–170].

Розглядаючи співвідношення громадянського суспільства і правової держави можна встановити, що вони характеризуються низкою однорідних правових ознак. Правова держава є інструментом забезпечення життєздатності громадянського суспільства, охороняє його інтереси, а громадянське суспільство є важливим показником ефективності функціонування правової держави. Отже, взаємодія правової держави та громадянського суспільства є гарантією успішного розвитку суспільства і держави, тому взаємообумовленість правової держави і громадянського суспільства є очевидною [99, с. 76].

Взаємовідносини між громадянським суспільством і державою є

багатоаспектні. Це проявляється через такі положення: онтологічно громадянське суспільство існує незалежно від держави (до держави і поза державою); громадянське суспільство не включає в себе державу, розвивається самостійно, без прямого етатизму; громадянське суспільство має певний пріоритет над державою, проте зацікавлене в добробуті держави і сприяє її розвитку; громадянське суспільство у власних інтересах впливає на створення і функціонування державних органів; громадянське суспільство має право вимагати від держави захисту життя, здоров'я і безпеки громадян, не допускаючи її втручання в їхнє приватне життя; громадянське суспільство розвивається і взаємодіє з державою за допомогою права, яке виступає істинним і справедливим мірилом свободи і справедливості, а не механізмом нав'язування державної волі; громадянське суспільство складається із суб'єктів – вільних і рівноправних громадян, а також їх об'єднань, які добровільно самоорганізовані і знаходяться в стані конкуренції і солідарності; громадянське суспільство формує право, яке інституціалізується державою в законах та інших нормативно-правових актах, гарантує і захищає його від порушень [258, с. 39].

Важливим та впливовим фактором є обрана правовою державою модель взаємодії з громадянським суспільством. Така модель має передбачати партнерські стосунки між державою та громадянським суспільством з чітким розподілом завдань і функцій. За такої моделі правова держава має здійснювати своє управління відкрито та прозоро, гнучко, бути готовою до переговорів і консультацій з усіма «зацікавленими сторонами», чуйною до потреб різних інститутів громадянського суспільства та прагнення віднайти можливості для їх врахування [451, с. 122].

Можна виділити декілька форм взаємодії правової держави та громадянського суспільства:

1. Ідеальна модель, за якої сформоване громадянське суспільство, концепція якого полягає у верховенстві права, та правова держава абсолютно відповідає суспільному ідеалу. Така модель характеризується контролем з боку

громадянського суспільства, високим ступенем довіри до державної влади, у суспільстві досягається згода щодо будь-яких змін, а наслідком є суспільна стабільність.

2. Модель конфлікту цінностей, де держава та суспільство мають різні сформовані завдання та бачення шляхів їх досягнення, відповідно взаємодія носить деструктивний характер, поступки неможливі та небажані. Цінності, що лежать в основі ідеалу громадянського суспільства, не відповідають ціннісним орієнтаціям владних структур, тому кожна структура відстоює власну мету, намагається контролювати діяльність опонента й використовувати його ресурси, прагне бути єдиним суб'єктом управління, висуває свого лідера. Наслідок – суспільне протистояння, криза влади, зміна суспільних ідеалів.

3. Модель домінування держави, відповідно до якої громадянське суспільство фактично несформоване і має вигляд здебільшого угруповання громадян за спільними інтересами. Держава є єдиним суб'єктом управління з власними інтересами, які ідуть в розріз з ідеалом громадянського суспільства. Наслідком є розвиток тоталітаризму.

4. Модель корпоративної держави за якої діє «корпорація можновладців». Наслідок – соціальна поляризація, розшарування держави та суспільства, деструктивні зміни їх структури.

5. Модель домінування громадянського суспільства, за якої громадянське суспільство є сформоване та постійно розвивається. Суспільство має свою мету й ідеал, розвинені інститути, але влада не відповідає суспільним вимогам, відповідно соціум більш мобільно, ніж управлінська еліта, актуалізує свої інтелектуальні ресурси для виробництва соціально важливого продукту – нових моделей управління. Наслідком є стихійна демократія.

6. Модель інноваційного суспільства, де ініціатором інноваційних змін виступає громадянське суспільство. Наслідком є розширення владних повноважень на горизонтальному рівні, зростання суспільного потенціалу, децентралізація.

7. Модель інертного протистояння. Ідеал майбутнього не є чітко

сформованим, шляхи та механізми його досягнення відсутні, в процесі діяльності використовуються тільки внутрішні ресурси, оскільки обидві системи розвиваються самостійно та паралельно, кожна має свою мету. Наслідок – дестабілізація, об'єктивація латентного конфлікту, абсолютна безвідповідальність держави та громадянського суспільства.

8. Модель держави системної кризи. Відсутність спільної мети та ідеалу як у державі, так і в громадянському суспільстві. Фактично державна влада як цілісний інститут та громадянське суспільство як сформована самоорганізація не існують, вони функціонують самостійно, але їхнього розвитку при цьому не відбувається. Наслідок – деградація, системна криза [451, с. 113–117].

Проблематика співвіднесення правової держави і громадянського суспільства є особливою темою, яка є популярною у юристів, політологів і філософів. При цьому ідеальною вважається модель, за якої держава виступає як виконавець волі суспільства і в цих цілях наділяється відповідними інструментами управління справами суспільства. Тобто, можна вважати, що громадянське суспільство і правова держава співвідносяться як ціле і приватне. Правова держава – це створена громадянським суспільством нова форма політичного життя, яка утворена для того, щоб стати легітимним та закріпити свої життєві норми як загальні і природні. Процес усвідомлення цінності правової держави має сприяти підвищенню прагнення до правової обізнаності та забезпечення правової освіченості населення, рівня правосвідомості та правової культури, усунення правового нігілізму [259, с. 7, 9].

Під час аналізу глибинного характеру взаємодії та взаємозв'язку між правовою державою та громадянським суспільством, обов'язково слід зафіксувати дві складові цього співвідношення. З однієї сторони, сама правова держава не є певною суспільно-політичною формою переходу до чогось досконалішого, вона ніколи не є засобом, а завжди – необхідною політико-правовою оболонкою громадянського суспільства. З іншого боку, діє зворотний логічний зв'язок: як тільки фіксуємо правову форму організації державної влади, паралельно відзначаємо елементи громадянського суспільства. Ці два

поняття не просто взаємно доповнюють, а зумовлюють одне одного [89, с. 104]. Правова держава не суперечить громадянському суспільству, а створює для його функціонування і розвитку найбільш сприятливі умови. У такій взаємодії є гарантія вирішення виникаючих конфліктів цивілізованим правовим шляхом, гарантія ненасильницького поступального розвитку суспільства [566, с. 218].

Отже, співвідношення громадянського суспільства та правової держави у забезпеченні правового порядку характеризується такими положеннями:

- правова держава та громадянське суспільство є формами існування та розвитку правового суспільства;
- історично першим утворилось громадянське суспільство, яке згодом делегувало частину своїх повноважень правовій державі;
- правова держава є формою організації громадянського суспільства;
- право формується громадянським суспільством, а правова держава лише санкціонує його та закріплює в законах;
- право є гарантом досягнення балансу між правовою державою і громадянським суспільством;
- демократія – сполучна ланка між громадянським суспільством та правовою державою, яка врегульовує взаємовідносини між ними.

Громадянське суспільство, маючи в собі систему недержавних суспільних відносин і інститутів, що надає особистості можливість реалізувати свої права, потреби, інтереси та цінності, поряд з тим, не є ізольованим від правової держави, не протистоїть їй. Навпаки, громадянське суспільство й правова держава поєднані одне з одним через структурні зв'язки, оскільки правова держава, виконуючи управлінсько-посередницькі функції в суспільному житті, не може не співдіяти з громадянськими цінностями та інститутами, які через систему горизонтальних зв'язків охоплюють майже всі суспільні відносини. До того ж, деякі суспільні інститути переплітаються частково як з інститутами громадянського суспільства, так і з державними [79, с. 23].

Під час взаємодії громадянського суспільства та держави кожна із взаємодіючих сторін має розуміти особливості функціонування одна одної.

Основні особливості взаємодії організацій громадянського суспільства та органів публічної влади, їх виявлення та дотримання суттєво підвищує ефективність діалогу. громадянського суспільства з правовою державою і має вирішальний вплив на формування правового порядку.

Високорозвинене громадянське суспільство може сформуватися лише на основі зрілої правової держави, так само як і ефективність функціонування правової держави безпосередньо залежить від ступеня розвитку громадянського суспільства. Держава як системне утворення саме завдяки громадянському суспільству, і насамперед його демократичним, соціальним та правовим рисам, набувають характеру стійких зв'язків, що характеризуються взаємозумовленістю, взаємовпливом та взаємозалежністю [99, с. 66–67]. Правова держава і громадянське суспільство виступають як рівноправні партнери, доповнюючи один одного. Лише в умовах функціонування зрілої правової держави може сформуватися громадянське суспільство як високорозвинена самоорганізація, так само як і ефективність функціонування правової держави безпосередньо залежить від ступеня розвитку громадянського суспільства. Отже, правова держава, взаємодіючи з громадянським суспільством, є однією з його форм, тоді як громадянське суспільство є основною умовою розвитку та вдосконалення правової держави [100, с. 9].

Діалектичний взаємозв'язок громадянського суспільства з правовою державою проявляється в тому, що чим краще громадянське суспільство, тим менш помітна роль держави. З іншого боку – нерозвинене громадянське суспільство призводить до надмірного посилення держави, яка обмежує можливості першого. Як видно, громадянське суспільство становить самоорганізуючу та саморозвиваючу систему, розвиток якої проходить більш успішно, якщо держава створює для цього необхідні умови. Чим розвиненіше громадянське суспільство, тим демократичніша і держава. Отже, громадянське суспільство та правова держава не можуть існувати окремо, а взаємно доповнюють один одного [234, с. 45].

Громадянське суспільство і правова держава – не відсічені і не ізольовані

одна від одної частини, а взаємообумовлені системи, хоча і не ототожнюються. Зв'язок між ними жорстко детермінований, так як держава є формою організації громадянського суспільства, і вже тому вони нерозривні. Ідеальною моделлю взаємодії громадянського суспільства і держави є абсолютна рівність її сторін («сильна держава – сильне громадянське суспільство» [150, с. 67]) за принципом паритету. Проте без встановлення належного правового порядку побудова правової держави неможлива. Велика роль у цьому процесі належить громадянському суспільству, зокрема через здійснення соціального контролю.

Матеріал, розглянутий вище, свідчить про те, що держава та громадянське суспільство взаємодіють та утворюють певну єдність. Взаємодія громадянського суспільства з державою здійснюється і в більш конкретних організаційно-правових формах. Це: державно-правова регламентація функціонування суб'єктів громадянського суспільства, закріплення їх конституційно-правового статусу; встановлення правових заборон щодо втручання органів державної влади та їх посадових осіб у законне приватне та особисте життя людини та громадянина; участь суб'єктів громадянського суспільства в організації та діяльності органів державної влади; законодавче закріплення обов'язків держави щодо забезпечення економічної, політичної та соціальної безпеки людини, її прав та свобод, які разом складають зміст конституційного статусу особистості. Це з одного боку, а з іншого – громадянське суспільство також визначає функціонування держави, його органів. Наприклад, правотворча діяльність держави тісно пов'язана з діяльністю таких структурних елементів громадянського суспільства, як політичні партії, громадські організації громадян. Відзначимо також, що для громадянського суспільства характерна лише демократична, а не диктаторська, форма правління. Демократичний режим сприяє розвитку місцевого самоврядування, удосконалення форм прямої та репрезентативної демократії, створення умов для активної діяльності політичних партій, що виражають різні думки. Відповідно, за демократичного режиму громадянське суспільство тісно взаємодіє з державою [234, с. 44].

Правова держава і громадянське суспільство зацікавлені в підвищенні ефективності взаємодії, діалозі та партнерстві, оскільки це є умовою європейської інтеграції, успішної модернізації та сталого розвитку. Без створення належних умов для забезпечення свободи думки і слова, вільного вираження поглядів і переконань, свободи зборів, свободи об'єднань, участі громадян в управлінні державними справами та місцевому самоврядуванні, тобто без розвиненого громадянського суспільства держава не створить можливостей для забезпечення функціонування різних моделей демократії [497, с. 139].

Складний характер взаємозв'язку правової держави та громадянського суспільства можна сформулювати у сентенції: без громадянського суспільства немає правової держави, а без правової держави неможливе становлення повноцінного громадянського суспільства. Правова держава не тільки не протистоїть громадянському суспільству, а й створює умови для його нормального функціонування і вдосконалення, інтегруючи інтереси і цінності всіх соціальних верств і груп населення [559, с. 87].

«Основа взаємодії громадянського суспільства і правової держави складається в тому, що вони повинні взяти на себе функцію забезпечення прав людини і громадянина, розділивши її таким чином: держава забезпечує права громадянина (тобто політичні права), а громадянське суспільство – права людини (тобто особисті та соціальні права)» [56, с. 137]. Говорячи про розвиток громадянського суспільства і правової держави, необхідно спиратися на зміст понять людини і громадянина, тобто їх прав і свобод як основної детермінанти демократичної політичної системи суспільства. Права людини пов'язані з правами держави, оскільки держава і члени суспільства нерозривно пов'язані між собою. Забезпечення прав людини, їх реальний характер визначаються двома факторами: наявністю громадянського суспільства і правової держави [459, с. 8].

Правова держава та громадянське суспільство змістовно і логічно взаємопов'язуються між собою, оскільки функціонування громадянського

суспільства підтримують інститути держави, а реалізація засад правової держави неможлива без автономних механізмів саморегуляції громадянського суспільства [99, с. 55–56].

«Правова держава і громадянське суспільство – два самостійних суб'єкти існування й діяльності і водночас нерозривне ціле, у якому одне не може існувати без іншого. У цьому – діалектика розвитку соціуму. У правових державах центральною фігурою, суб'єктом права утвердилася людина як особистість, індивідуальність, персона, що заявила про себе та своє верховенство над державою і вимагає від неї захисту своїх прав і законних інтересів. Подібний елементаризм здається не тільки єдино можливим, а й абсолютно природним напрямом теоретико-прикладних досліджень розвитку соціуму. Інакше кажучи, питання про можливість іншого шляху просто не виникає» [166, с. 122]. Без правової держави неможливе громадянське суспільство, а без громадянського суспільства неможлива повноцінна правова держава. Ці два інститути є двома органічними складовими збалансованої цілісності життя людини, нерозривними сферами суспільного буття, що перебувають одночасно у нерозривному зв'язку та опозиції, немов своєрідні спаринг-партнери, доповнюють і стримують одне одного [25, с. 6].

Стан, за якого виключається домінування громадянського суспільства над державою, як і держави над суспільством, а припускається їх «рівновага» через розмежування їхніх функціональних сфер, називається правовий стан суспільства. Громадянське суспільство і правова держава, де спонтанні й раціональні засади, свобода і порядок урівноважені та де підкорення універсальним нормам організовано таким чином, що не тільки не пригнічує, а навпаки, сприяє вияву самостійності та незалежності людини, розвитку її індивідуальності. Тому громадянське суспільство та правова держава є взаємопередбачуваними та взаємодоповнювальними сторонами (динамічною і статичною) цивілізованого, або правового, суспільства [309, с. 85]. Дослідник правового суспільства С. Максимов вважає, що головними компонентами або умовами існування правового суспільства є: його неінституційні складові,

засновані на принципі автономії розуму (правова людина як суб'єкт права; правова свідомість як цільова ціннісна настанова на безумовне визнання прав людини; неупереджена думка) та інституційні умови існування, засновані на конструкції суспільного договору (інститути громадянського суспільства і правової держави, які гарантують громадянські і політичні права) [311].

У правовій літературі поширена думка, що громадянське суспільство є необхідною умовою, показником, запорукою дієвості або навіть «живильною силою» демократії. Втім, і громадянське суспільство залежить від демократії, адже, з одного боку, громадянське суспільство є важливою умовою для функціонування демократії (хоча, безумовно, не єдиною), а з другого – демократія становить певний політичний фундамент для розвитку громадянського суспільства, який сприяє його нормальному функціонуванню [11, с. 118].

Поняття «громадянське суспільство» і «демократична держава» відповідають за різні, але внутрішньо взаємопов'язані сторони суспільства як єдиного організму. Громадянське суспільство є першоосновою демократичної системи, а демократична держава, своєю чергою, забезпечує буття громадянського суспільства. Громадянське суспільство – сфера прояву та реалізації індивідуальних, групових, регіональних інтересів. Чим розвиненіше громадянське суспільство, тим більше у державі відбувається розвиток демократичних процесів. Разом з тим, чим демократичніший лад у державі, тим ширші можливості для розвитку громадянського суспільства [56, с. 132].

Громадянське суспільство і демократія – різні прояви одного і того ж, адже вони невіддільні один від одного. З одного боку, громадянське суспільство є результатом утвердження і розвитку демократії у соціумі, а з іншого – сама демократія неможлива, якщо інститути громадянського суспільства не розвинені або функціонують не в повну силу. Демократичні перетворення всіляко сприяють формуванню громадянського суспільства і навпаки [395, с. 215–218].

Отже, взаємозв'язок громадянського суспільства і демократії слід

розглядати як:

- 1) демократія є специфічною формою відносин між державою і громадянським суспільством,
- 2) демократія – це певний політичний фундамент громадянського суспільства,
- 3) важливою умовою функціонування демократії є громадянське суспільство, адже інститути громадянського суспільства можуть безпосередньо впливати на прийняття рішень, допомагають мобілізувати громадську участь, використовуючи свій авторитет.

У механізмі взаємодії демократії та громадянського суспільства застосовуються такі рівні контролю:

- стратегічний і тактичний контроль, здійснюваний керівниками органів демократії та громадянського суспільства;
- локальний контроль, здійснюваний начальниками структурних підрозділів;
- самоконтроль, здійснюваний кожним громадянином [64, с. 27].

Демократія та громадянське суспільство повинні перебувати у найтіснішому взаємозв'язку, як взаємодоповнюючі та нероздільні, адже існування громадянського суспільства неможливе без реальної демократії в державі і навпаки – демократичний розвиток країни можливий лише за наявності справжнього громадянського суспільства [145, с. 17].

Дослідники до необхідних факторів становлення, функціонування й розвитку демократії відносять: досконалий рівень законодавства, професійний парламент, прогресивну виборчу систему, багатопартійність і конструктивну опозицію, компетентний апарат управління, соціально-економічну забезпеченість населення та правовий порядок у будь-якій сфері діяльності [253, с. 125].

Демократія – основна передумова формування правової держави. Правова держава – демократична держава. Правова держава повинна забезпечити індивідуальну свободу громадянина через обмеження всевладдя державної

влади, а демократія з її вимогою самовизначення всіх громадян втілює ідею рівності і причетності громадянина до політичних процесів і рішень [491, с. 305].

Коли ми вживаємо поняття «демократична держава», то маємо на увазі таку державу, у якій узаконено принципи народного суверенітету, забезпечено можливості участі народу у здійсненні державної влади як безпосередньо, так і через інститути представництва. Визнання народу єдиним джерелом влади, з погляду теорії демократії, є умовою реалізації такої форми правління, коли влада здійснюється народом і в його інтересах. Разом з тим, для формування правової держави закріплення цього принципу має важливі наслідки, оскільки саме через встановлення народного суверенітету відбувається суттєве обмеження державної влади, а у відносинах «держава – людина (суспільство)» встановлюється паритет на користь останньої. Отже, основні принципи демократії та демократичного врядування є базовими умовами формування і розвитку правової держави. З огляду на це можна стверджувати про існування чіткого корелятивного зв'язку між правовою державою та демократією. Більше того, цей зв'язок має подвійну форму, оскільки, з одного боку, для функціонування демократії необхідна фіксація її базових інститутів та принципів на конституційному рівні й використання державно-владних повноважень та ресурсів задля забезпечення зазначених демократичних принципів, а з іншого – існування правової держави є можливим лише у демократичному суспільстві, бо тільки визнання фундаментальних ознак демократії здатне створити умови для реалізації принципів верховенства права, обмеженості державної влади, здійснення державної політики в інтересах людини і суспільства. Правовий характер, принципи та форми легітимності державної влади, які встановлено у тій або іншій державі, дають змогу описувати її як демократичну чи недемократичну [116, с. 44, 45, 47, 49].

Взаємодія правової держави, громадянського суспільства і демократії може бути представлено трьома моделями:

– влада – у цьому випадку громадянське суспільство являє собою

сукупність підданих, тобто вибудовуються відносини пануючих і підвладних, засновані на підпорядкуванні суспільства державі, а демократія є одним з елементів управління суспільством. Коли розглядаємо цю модель, необхідно говорити про «псевдогромадянське суспільство» і «псевдодемократію», оскільки існують авторитарні ознаки політичного режиму, які камуфлюються під нібито існуючу владу народу;

– управління – ця модель передбачає вибудовування взаємодії на основі керуючих і керованих. Для правової держави характерно, що управління здійснюється в тих межах, які встановлені для неї законом, і в цьому сенсі виконавча влада є підзаконною, а громадянське суспільство – керованим;

– співпраця – така модель передбачає взаємодію суб'єктів на основі досягнення суспільного консенсусу. Позитивними елементами є підвищення ефективності та соціальної значущості прийнятих рішень, врахування громадської думки, зниження рівня бюрократизму [63, с. 126–128].

Поняття демократії, яке застосовується у сучасних правових дослідженнях, має декілька вимірів, які відображають його сутність: по-перше, демократія є формою держави; по-друге, демократія виступає як державно-правовий і політичний світогляд; по-третє, демократія є формою плюралістичної організації громадянського суспільства і тих політичних партій, профспілок та інших громадських організацій, що репрезентують його інтереси [232, с. 55].

І.А. Цесар вважає, що демократична держава – це специфічна інституціонально організована система органів державної влади і місцевого самоврядування, які повинні забезпечувати народний суверенітет, здійснювати волю більшості громадян і, спираючись на непорушні правові принципи, реалізовувати суспільно значимі завдання, сприяти досягненню суспільного консенсусу та убезпечувати розвиток громадянського суспільства [562, с. 9].

А. Скрипнюк, аналізуючи визначення поняття «демократія», виділив два підходи. Перший підхід – інституційний, передбачає, що демократія базується на фіксації низки невід'ємних інститутів, наявність яких є умовою *sine qua non*

демократії. Наприклад, демократія – це політична організація влади народу, за якої забезпечується рівна участь усіх і кожного в управлінні державними і громадськими справами; захист прав і свобод людини і меншості відповідно до міжнародних стандартів; виборність основних органів держави і законність у функціонуванні всіх суб'єктів політичної системи суспільства. Другий підхід виражений в такій дефініції: демократія – це форма влади, заснована на визнанні народу джерелом влади; виборності і змінюваності вищих органів державної влади, їх підзвітності виборцям; конституційному визнанню, закріпленні і реальному забезпеченні основних особистих, економічних, політичних та інших прав і свобод людини і громадянина; поділі державної влади на законодавчу, виконавчу і судову; захищеності особистості від свавілля і беззаконня, можливість реально захищати свої права, свободи і законні інтереси від будь-яких посягань, в тому числі з боку державних органів і посадових осіб; невторчання у приватну сферу громадян держави; існування ряду політичних, в тому числі і опозиційних, партій; відкритість в діяльності держави [480, с. 58].

Демократія означає, так вважає В.А. Четвернін, формальну рівність вільних учасників політичного спілкування, яка передбачає не лише легітимацію державної влади вибором більшості, а й досягнення консенсусу в суспільстві, узгодження інтересів, за можливості, найбільшої кількості представників та формування державної волі як загальної волі, хоча і не волі всіх [578, с. 83].

Г.О. Вакуленко пропонує розуміти демократію у широкому та вузькому змісті. Широкий аспект демократії пропонує розглядати як форму державного устрою, за якої основним джерелом влади визнається народ, який бере безпосередню участь у державному управлінні шляхом обрання своїх представників до органів державної влади та місцевого самоврядування. У вузькому сенсі демократія – це система відносин, що складаються у результаті і з приводу представлення інтересів окремих громадян, об'єднань, асоціацій, що діють на законних підставах [64, с. 8].

На думку М. Цвік, демократична держава – це одна з форм держави, яка заснована на здійсненні народовладдя через забезпечення широких прав і свобод громадян, їх участі у формуванні і функціонуванні апарату політичної влади і контролю за його діяльністю [161, с. 496].

Останнє визначення є найбільш вдалим, оскільки характеризує основне завдання демократії – це контроль за діяльністю державної влади.

Існує певний набір стандартів, яким повинна відповідати демократична держава, зокрема: виборність влади; дотримання прав людини; незалежна судова влада; незалежні засоби масової інформації; принцип поділу влади; вільні, прозорі і альтернативні вибори на рівноправній основі; наявність і гарантія політичних свобод; політичний плюралізм; наявність інститутів громадянського суспільства; неодмінний обов'язок влади, її готовність і здатність постійно відгукуватися на вимоги суспільства, на імперативи його розвитку [106, с. 170].

А.М. Колодій пропонує такі ознаки демократії: це не тільки формальна рівність правових можливостей, але насамперед їх всебічне забезпечення; передбачає повагу до права і закону, послідовну реалізацію принципу поділу державної влади з її функціональними формами на законодавчу, виконавчу й судову; наявність у суспільстві сталої законності і міцного правопорядку; притаманність широких асоціативних зв'язків на всіх рівнях суспільного життя, інституційний і політичний плюралізм: партії, профспілки, масові об'єднання, спілки, народні рухи, товариства, асоціації, які об'єднують людей за різноманітними інтересами і нахилами; за демократії участь народу в управлінні справами суспільства і держави стає справді масовою; демократичне управління досягається волею більшості, але водночас враховує також інтереси меншості, використовуючи метод погодження рішень під час їх вироблення і прийняття; у демократичній державі існує централізація (вирішує питання, від яких залежить існування всього суспільства, його життєздатність) і децентралізація (забезпечує вирішення питань місцевого самоврядування, економічного, соціального і духовного життя людей у містах, селищах, селах);

демократія, сприяючи процесам повноцінного функціонування та подальшого зміцнення громадянського суспільства та правової держави, є об'єктивною умовою їх існування і розвитку [237, с. 41–42].

Як вважає Т.П. Попович, сучасній демократичній державі притаманні такі правові характеристики:

1) верховенство права, що передбачає пов'язаність держави законом, зміст якого визнає чи закріплює цінність людини, її права і свободи та який створений народом безпосередньо або через представників (парламентом);

2) народний суверенітет. Основою демократії є принцип суверенітету (верховенства влади) народу, порівняно з владою держави, адже народ є «єдиним джерелом влади»;

3) правові гарантії та механізми знаходження консенсусу в суспільстві через систему народовладдя;

4) ефективний механізм захисту і відновлення порушених прав людини через такі дві складові: а) у межах національного правового порядку: суди, правоохоронні органи, правозахисні громадські організації; б) у межах міжнародного правового порядку: міжнародні суди та інші органи, юрисдикція яких поширюється на державу;

5) правові основи для ідеологічного, економічного і політичного плюралізму на якому повинна бути заснована держава;

6) розосередженість (сегментація) публічної влади між декількома владними центрами «по горизонталі» і «по вертикалі» (деконцентрація за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову та децентралізація, яка передбачає гарантії розвинутого місцевого самоврядування на регіональному і місцевому рівні);

7) відкритість (транспарентність) публічної влади, що характеризує ступінь прозорості влади, забезпечує комунікацію інститутів громадянського суспільства з нею, сприйняття нею сигналів суспільства про найактуальніші проблеми, підзвітність суспільству, а також формуванням жорсткого механізму громадського контролю і впливу на сферу державного адміністрування через

представницькі інститути й інші канали впливу на владу;

8) поєднання сучасної демократичної держави з механізмами соціальної держави через ефективне функціонування демократичних механізмів, що можливе за умови, коли всі члени суспільства (чи їх більшість) мають реальну можливість скористатися ними [425, с. 65–67].

Демократична держава, як вважає Р.А. Даль, повинна відповідати таким принципам:

– прийняття державних рішень повинно здійснюватися не зовнішніми елементами, а лише громадянами тієї чи іншої країни, оскільки правильне застосування закону унеможлиблюється, коли дія закону не розповсюджується на того суб'єкта чи суб'єктів, які його застосовують;

– принцип елементарної справедливості: всі громадяни володіють рівними стартовими умовами для забезпечення своїх прав та отримують рівні можливості, тоді як демократична держава бере на себе обов'язок забезпечити рівний і справедливий розподіл ресурсів для реального втілення соціальних, економічних, політичних та правових норм демократично орієнтованого врядування;

– громадяни держави повинні бути настільки солідарні, щоб бути в змозі формулювати загальні цілі та приймати спільні рішення;

– принцип свободи: ніхто не повинен переконувати у своєму праві на свободу, кожен дієздатний громадянин має право вирішувати свою долю і несе відповідальність за прийняті ним рішення;

– принцип «слабкої рівності»: добробут кожного громадянина залежить від добробуту всіх громадян держави;

– колективні рішення повинні прийматися через два обов'язкових етапи: вироблення та досягнення консенсусу всередині громадянського суспільства і прийняття остаточного рішення у процесі взаємодії з демократичною державною владою;

– принцип «посиленої рівності»: всі громадяни у демократичній державі у своїх правах є рівними, однак вони передають право демократично обраній

державній владі обирати ті з інтересів (реально існуючих у громадянському суспільстві), що є важливішими, а також вирішувати, які з проблем можуть бути вирішені громадянами поза державним втручанням, а які потребують владної регуляції [1, р. 49–50].

Отже, демократія – це форма влади у правовій державі, заснована на солідарності та партнерстві громадянського суспільства, що проявляється у наданні широких можливостей участі народу у формуванні та контролі державної влади.

Демократія характеризується такими ознаками:

- забезпечує комунікацію між громадянським суспільством та правовою державою;
- закріплює механізми громадянського контролю;
- забезпечує прозорість влади;
- реальне втілення прав і свобод людини та громадянина;
- сприяє реальній можливості виконувати правовій державі свою соціальну функцію.

Демократія є найбільш відповідним підґрунтям соціальної держави, яка внаслідок своєї широкої соціальної опори дає змогу вирішувати питання соціальної та економічної рівності, адже значна нерівність у суспільстві здатна істотно перешкодити демократичним процедурам формування загальної волі та спільних інтересів. Тому сучасна демократія спирається на соціальну державу, яка чітко прагне до ліквідації необґрунтованої соціальної та економічної нерівності [19, с. 71].

Отже, втілення принципів правової та демократичної держави є гарантією досягнення соціальної рівності, своєю чергою, реалізацію положень соціальної держави можна розглядати як діяльність, що має за мету попередження руйнації демократичних, правових цінностей, розмивання правової державності внаслідок зростання радикалізму у суспільстві [601, с. 45–46]. Держава, яка є демократичною інституцією, забезпечує організацію суспільного життя на принципах права, гарантує правовий порядок, сприяє стабільності правової

системи. Будучи соціальною, ця держава визнає людину найвищою цінністю, надає соціальну допомогу тим, хто її потребує [535, с. 135].

Звертаючись до конституційної практики інших держав, можна зауважити, що в провідних країнах Європи вживаються водночас поняття «соціальна держава» та «демократія». Так, у Конституції Німеччини визначено, що держава є демократичною, соціальною правовою державою, а Конституція Франції декларує останню як демократичну і соціальну Республіку. Така закономірність у наведених прикладах пояснюється тим, що поєднання цих засад знаменує собою становлення держави нового типу, політика, правовий порядок і управління якої формуються державним ладом з цілями і засобами втручання, що окреслені в конституції. Водночас поняття «соціальна держава» вживається у сполученні і з іншими характеристиками держави, найчастіше – це з правовою державою, чим підкреслюється функціональна єдність формальних і матеріальних елементів, що стосуються принципів організації держави. Вище викладене приводить до висновків, що соціальна держава не може бути визнана ні формою держави, ні метою її діяльності, адже соціальна держава має розглядатися як якісна характеристика правової держави [601, с. 43].

Першим, хто підняв питання про соціальне призначення держави був Лоренц фон Штейн у середині XIX ст. Німецький мислитель вважав, що ідея держави полягає у відновленні рівності та свободи, у піднятті рівня життя бідних та обездолених класів до рівня багатих і сильних, де держава має сприяти соціальному і суспільному прогресу усіх його членів тому, що розвиток одного є умовою і наслідком розвитку іншого [494, с. 23].

Важливою умовою розвитку громадянського суспільства є соціальна спрямованість держави. Аналіз співвідношення громадянського суспільства та соціальної держави дозволяє зробити висновок про неможливість їх розгляду окремо, оскільки вони є взаємообумовленими, хоча й не тотожними, системами із жорстко детермінованими зв'язками між ними. Громадянське суспільство, руйнуючи монополію держави в сфері соціальної політики, забезпечило значне

зростання рівня соціальної захищеності громадян, захистило їх від надмірної опіки й регламентації державних структур. Отже, значення громадянського суспільства для становлення соціальної держави є суттєвим, адже виступає необхідним елементом для всебічного розвитку особистості [99, с. 85].

Для розвитку соціально спрямованої держави, яка б дозволила побудувати сильне громадянське суспільство, слід визначити такі пріоритети: розвиток сильного громадянського суспільства та його інститутів; створення гарантії щодо конституційних прав та свобод громадян; сприяння зміцненню правого порядку у суспільства; підтримка у створенні конкурентної, соціально спрямованої ринкової економіки та розвиток програм щодо зростання добробуту населення; зміцнення духовного, морального та інтелектуального розвитку суспільства, утворення умов для його відтворення [399, с. 233].

Сьогодні стала очевидною потреба громадянського суспільства у зміні природи державності, коли є необхідність переходу спочатку від поліцейської до ліберальної, а потім – до соціально орієнтованої моделі державності. Якраз усвідомлення необхідності відповідних трансформацій є моментом, коли було зафіксовано появу терміна «соціальна держава». Поліцейська держава, власне як і ліберальна, постійно стикалася із проблемою соціальних конфліктів у суспільстві, що потенційно були здатні зруйнувати існуючі інституції влади, жодна з них не була здатна ефективно вирішити ці конфлікти. Зокрема, поліцейська держава використовувала з цією метою вкрай примітивні за змістом та формою методи, оскільки у взаємних відносинах між поліцейською державою та суспільством і особистістю за першою визнавалися лише права, за останніми – тільки обов'язки. На відмінну від поліцейської та ліберальної держав, соціальна держава не зазіхала на обмеження свободи й гідності кожного індивіда та взяла на себе завдання щодо піклування про добробут громадян, забезпечення соціального захисту і підтримки всіх членів суспільства. Отже, держава, яка забезпечує вільний розвиток соціальних груп і окремих індивідів, підкоряє свою діяльність інтересам і потребам суспільства, визнає права і свободи людини як невід'ємні, сама змінюється якісно,

перетворюючись спочатку на ліберальну правову, а згодом і на соціальну правову [99, с. 54, 81].

Соціальна держава є закономірним етапом еволюційного розвитку державних форм, оскільки складається на певному етапі історичного розвитку людства, забезпечує оптимальність взаємовідносин між владою і людиною, державою і громадянином, суспільством і особистістю, створює сприятливі умови для реалізації права кожного на гідне існування. Це найвище досягнення цивілізації в сфері державного будівництва та втілення в життя гуманістичних загальнолюдських цінностей, найдоцільніший спосіб з'єднання начал свободи і влади з метою забезпечення благополуччя особистості і процвітання суспільства в цілому. Це той ідеал, якого людство протягом багатьох століть прагнуло досягнути, це той ідеальний тип держави, діяльність якого заснована на визнанні, дотриманні і гарантуванні захисту соціально-економічних прав та вищих духовно-моральних цінностей. Вищою цінністю і найбільшим капіталом для такої держави є людина, її фундаментальні соціально-економічні права і свободи. Соціальна держава, будучи самостійним типом, є найважливішою характеристикою правової демократичної держави, головним завданням якої є створення необхідних і достатніх політичних, соціально-економічних і духовно-моральних умов для гідного життя людини, вільного і всебічного розвитку особистості. Перехід до соціальної держави є однією з закономірностей розвитку людського суспільства. Соціальна держава, здійснюючи свої цілі і принципи не тільки в формі правової державності, йде значно далі в напрямі гуманізації суспільних відносин: має за мету розширити права особистості, наповнює правові норми більш справедливим у соціальному сенсі змістом відповідно до моральних принципів добра, справедливості і гуманізму [297, с. 15–16, 32].

Більшість науковців погоджуються з думкою, що соціальна держава розглядається як продукт еволюції правової держави, адже хронологічно, ідея правової держави є первинною відносно ідеї соціальної держави. Виникнення концепції соціальної держави пов'язане з виникненням нових якостей держави,

яких не було у ліберальній правовій державі. Тому соціальна держава є однією із сторін правової держави, так званою соціальною стороною, яка полягає у найповнішому забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, створенні для особи режиму правового стимулювання [99, с. 83]. Є.О. Лукашева пише: «Соціальна держава прийшла слідом за правовою тому, що остання в її класичному ліберальному (формальному) варіанті спиралася, насамперед, на принципи індивідуальної свободи, формальної юридичної рівності і невтручання держави в справи громадянського суспільства. А це призвело до глибокої фактичної нерівності, кризових станів в економіці і класової боротьби. Все це поставило перед державою завдання щодо переходу в новий якісний стан, виконання нових функцій» [302, с. 709].

Можна зробити висновок, що соціальна держава є наступним історичним етапом у процесі розвитку правової держави, тому що:

- втілення ознак правової держави є міцним фундаментом для нормативного закріплення і реалізації положень соціальної держави;
- історично в Європі виникнення і подальший розвиток соціальної держави відбувався виключно на основі розвиненої правової державності [100, с. 17].

Процес створення, формування правової та соціальної держави займає тривалий історичний час, який має пережити суспільство. Він відбувається також разом з розвитком суспільства, яке дозріло до нього і вимагає цілеспрямованих зусиль. Ні правова держава, ні соціальна держава не вводяться одноразовим актом і не можуть стати результатом чистого законодавства [435, с. 4].

До умов існування і функціонування соціальної держави у літературі запропоновано віднести: наявність громадянського суспільства, в руках якого держава виступає інструментом проведення соціально-орієнтованої політики; демократичну організацію державної влади; правовий розвиток держави з наявністю у неї соціального законодавства і закріпленням формули «соціальна держава» в конституції країни; високий духовно-моральний рівень усіх верств

суспільства, особливо посадових осіб держави; достатній економічний потенціал і соціально-орієнтовану структуру економіки; всебічну соціальну політику держави [410, с. 10].

Перелік умов реалізації соціальної держави закріплений в прийнятій в 1989 році державами – членами Євросоюзу Соціальній Хартії та проекті «соціальної Європи», відповідно до якого: демократична організація державної влади; високий моральний рівень громадян і, перш за все, – посадових осіб, держави; потужний економічний потенціал, що дозволяє здійснювати заходи для перерозподілу доходів, не ущемляючи істотно положення власників; структура економіки, що соціально орієнтована та проявляється в існуванні різних форм власності зі значною часткою власності держави в потрібних сферах господарства; правовий розвиток держави, наявність у нього якостей правової держави; існування громадянського суспільства, де держава виступає інструментом проведення соціально орієнтованої політики; яскраво виражена соціальна спрямованість політики держави, що проявляється в розробці різноманітних соціальних програм і пріоритетності їх реалізації; наявність у держави таких цілей, як встановлення загального блага, утвердження в суспільстві соціальної справедливості, забезпечення кожному громадянину: а) гідних умов існування; б) соціальної захищеності; в) рівних стартових можливостей для самореалізації особистості; г) наявність розвиненого соціального законодавства; д) закріплення формули «соціальна держава» в конституції країни [39, с. 20].

Отже, основними умовами і передумовами соціальної держави є:

– громадянське суспільство, де люди є рівноправні та у повсякденному житті активно реалізують свою індивідуальність, свої законні інтереси, беручи участь у контролі та управлінні державними справами;

– правова держава, яка діє в межах права, не втручається у приватну сферу людини без вагомої на те причини, діє на основі взаємної відповідальності влади і людини, визнає соціальну справедливість та забезпечує правовий порядок;

– висока правова культура суспільства, розвинута суспільна солідарність, партнерство та злагода.

Слід погодитись з В.Є. Пшидатком, що «соціальна держава – це фундаментальне і, водночас, одне з найбільш невизначених правових понять» [99, с. 78].

А.Е. Евстратов пропонує три тлумачення терміна «соціальна», що відбивають три аспекти сутності соціальної держави:

1) «соціальна» рівнозначно суспільному або пов'язаному з суспільством; поняття «соціальна держава» в цьому сенсі означає, що держава несе відповідальність за існування суспільства;

2) «соціальна» вказує на суспільний статус людини, її зв'язок з суспільством, і «соціальна держава» в цьому сенсі підкреслює існування обов'язків індивіда по відношенню до інших людей і суспільства в цілому;

3) повсякденне розуміння слова «соціальна», і як наслідок, зв'язаність державності з конкретно-історичним політичним рухом, що переслідують соціальні цілі. Водночас у цьому значенні поняття «соціальна держава» виступає як організація, яка допомагає слабкому, яка прагне вплинути на розподіл економічних благ в дусі принципів справедливості, щоб забезпечити кожному гідне людини існування» [149, с. 30–31].

У понятті «соціальний» щодо держави міститься потреба (детермінація діяльності) самої держави в проведенні соціальної політики, спрямованої на забезпечення свого існування і стабільного розвитку. Взяття державою на себе соціальних зобов'язань перед громадянами і становлення держави як соціальної означає не акт альтруїзму з боку держави, а життєву необхідність і спосіб свого подальшого розвитку з метою виконання всього комплексу державних функцій з використанням механізму влади. Соціальна функція при цьому стає базовою для здійснення державної влади [410, с. 9].

З позиції права соціальна держава розглядається як інституційна характеристика, що визначає конституційно-правовий статус держави і реальні її ознаки, які розкриваються у забезпеченні соціальних прав людини і

громадянина за допомогою закріплених у законодавстві базових гарантій життєдіяльності населення, що додержуються державою. Держава є соціальною за таких умов: а) визначення і закріплення соціальних прав людини на конституційному і/або законодавчому рівні, який повинен відповідати міжнародно-правовим стандартам у цій сфері; б) гарантування заходів щодо забезпечення відносно рівних можливостей населення в основних сферах життєдіяльності; в) забезпечення в країні прийняттого рівня соціальної підтримки, допомоги і захисту всіх верств населення; г) спрямованість державної соціальної політики на підвищення якості життя всього населення [99, с. 86–87].

Ф. Фабріціус виділяє такі можливі визначення категорії «соціальна держава»: 1) обов'язок держави турбуватися про всі верстви населення і особливо про соціально вразливі групи; 2) бажання і обов'язок, завдання і повноваження держави забезпечувати соціальний порядок; 3) зобов'язання держави урівноважувати різноманітні інтереси та надавати усім громадянам можливість мати гідне людське існування; 4) вплив нових і різних форм і інтересів на власність; 5) зобов'язання індивіда брати участь у вирішенні загальних завдань, проблем спільного життя, навіть якщо для цього виникає потреба в застосуванні сили [547, с. 53–54].

П.М. Рабінович вважає, що держава може вважати соціальною за умов, коли, ставлячи за мету реалізацію права людини на гідне життя, покладає на себе обов'язок щодо виконання значної за обсягом соціальної функції – проведення соціальної політики, спрямованої на розробку і здійснення системи реформ та заходів соціального захисту населення [437, с. 374].

Під соціальною державою, О.С. Головащенко пропонується розуміти державу, яка активно реалізуючи широкомасштабну соціальну політику, сприяє здійсненню комплексу соціально-економічних, екологічних та культурних прав людини і громадянина в обсягах, що дозволяють втілити в життя конституційне визнання людини найвищою соціальною цінністю у суспільстві [99, с. 7].

На думку Н. Галіциної, соціальна держава – це форма політико-

територіальної організації публічної влади, за якої людина – найвища соціальна цінність та яка спрямовує свої зусилля на досягнення соціальної справедливості шляхом реалізації соціальної політики, здатної забезпечити утвердження та забезпечення соціальних прав індивіда (ідеологічний рівень), діючи при цьому на правовій основі, закладеній насамперед відповідними принципами та нормами соціального права (матеріально-правовий рівень), у способи, встановлені для реалізації суб'єктами публічної влади наданих їм повноважень (процедурно-правовий рівень) [86, с. 102–103].

Соціальна держава – це держава, яка гарантує кожному громадянину стандарти матеріальної життєдіяльності, що дозволяють йому реалізувати своє право на приватну і публічну автономію з метою згладжування класових протиріч і стабільного розвитку ринкової економіки [222, с. 22].

А.Ю. Кладов визначає соціальну державу як правову демократичну державу, найвищою цінністю якої є людина та яка створює всі необхідні умови для забезпечення гідного життя людини, вільного розвитку і всебічної самореалізації творчого потенціалу особистості [261, с. 144].

Соціальна держава – це правова демократична держава, найвищою цінністю якої є людина, це держава, яка створює і гарантує необхідні умови для гідного життя і вільного розвитку людини, всебічної самореалізації творчого потенціалу кожного, – так вважає І.В. Леонов [297, с. 71–72].

Соціальна держава, на думку Л.Н. Кочеткової, – це держава, яка з метою згладжування класових протиріч і стабільного розвитку ринкової економіки, гарантує кожному громадянину такі стандарти матеріальної життєдіяльності, які зможуть йому дозволити реалізувати своє право на приватну і публічну автономію [261, с. 173].

На думку Д. Єрмоленко, соціальна держава – це надкласова, правова держава з розвиненим громадянським суспільством заснована на принципах соціальної справедливості та свободи, у якій всебічно гарантовані гідний людини прожитковий мінімум, загальний підйом добробуту й соціально-економічні права громадян, соціальне забезпечення, існує налагоджений,

нескладний і досяжний механізм їх практичної реалізації й захисту [156, с. 76–80].

Як вважає О. Скакун, соціальна держава – це правова держава розвиненого громадянського суспільства, що, з'єднуючи у своїй діяльності принципи соціальної справедливості, волі й рівності, надкласовості, реально забезпечує соціально-економічні права людини [476, с. 196].

Соціальна держава, пише В.К. Левашов, – це суспільний феномен, який виник у процесі становлення соціально-орієнтованої системи цінностей і трудової мотивації діяльності в інтересах більшості членів суспільства і сталого розвитку цивілізації на планеті [294, с. 11].

Як розмірковує Д.М. Сковронський: «соціальна держава – це правова, демократична держава, яка має розвинене громадянське суспільство і прагне забезпечити громадянські права для всіх членів суспільства; має господарську систему, побудовану на принципах соціальної справедливості, і соціально орієнтовану ринкову економіку, яка поєднується з державним регулюванням; спрямована на досягнення загального добробуту суспільства шляхом надання мінімальної соціальної підтримки та створення сприятливих умов для самостійного досягнення громадянами високого рівня добробуту; сприяє всебічному розвитку і самореалізації особистості через розвинену систему освітніх інститутів і всесвітній інформаційний простір» [478, с. 39].

Соціальна держава – це певна форма організації суспільного устрою, метою якого є людина як особистість, високо розвинені соціально-економічні та політичні відносини, що забезпечують правову гарантію прав і свобод громадян і вдосконалення державного будівництва (В.П. Петров) [410, с. 10].

В. Шаповал вважає, що соціальна держава – це «принцип функціонування держави, відповідно до якого вона бере на себе захист і піклування про соціальну справедливість» [583, с. 14–19].

І. Яковюк, здійснюючи аналіз інтерпретацій поняття «соціальна держава», виділив найбільш поширені, зокрема: як принцип конституційного устрою, як тип організації державного життя, як державу, що виконує

соціальну функцію, і як характеристику правової держави. Водночас одні автори використовують термін «соціальна держава», інші – «соціальна правова» або «держава соціально-демократичної орієнтації» [601, с. 37].

Отже, кожен автор по-своєму інтерпретує поняття соціальної держави, але їхні думки збігаються в тому, що соціальна держава – це: а) об'єктивна необхідність певного історичного розвитку демократичної правової держави; б) форма організації, яка визнає найвищою цінністю людину; в) форма реалізації принципів свободи, соціальної справедливості, волі та рівності; г) система, що закріплює базові гарантії життєдіяльності людини; д) надбудова, яка реалізує широкомасштабну соціальну політику; е) форма функціонування держави, що забезпечує всебічну реалізацію людини [297, с. 71].

Соціальну державу можна потрактувати як в широкому, так і у вузькому аспекті. Вузький її аспект включає лише уявлення про соціальну державу, яка гарантує мінімум заробітної плати, охорону праці та захист від безробіття, право на відпочинок, соціальне забезпечення, доступну освіту і охорону здоров'я і т.д. Натомість, широкий аспект соціальної держави передбачає її трактування з точки філософії права, де першочергово соціальна держава – це особлива форма високорозвиненої правової демократичної держави, яка взаємодіючи з усіма інститутами громадянського суспільства, підпорядковуючись йому, строго на правовій основі комплексно вирішує соціальні проблеми через призму людини як головної цінності суспільства.

Отже, соціальна держава – це форма правової демократичної держави, яка завдяки розвитку громадянського суспільства за вектором гуманізації, здатна забезпечити гідний соціально-економічний рівень життя людини на засадах справедливості, рівності та свободи.

Держава може називатися соціальною лише тоді, коли проблема відтворення людини як суб'єкта суспільних відносин є пріоритетним завданням держави та її інститутів, створена і діє нормативна база для захисту соціальних потреб особистості, а в рішенні соціальних проблем задіяна вся економіко-правова система суспільства [410, с. 5]. Соціальна функція держави під час

забезпечення правового порядку полягає в реалізації суспільного добробуту людей, формуванні взаємної поваги і людської гідності, задоволенні їх матеріальних, соціальних і інтелектуальних потреб, встановленні соціальної стабільності, соціального миру в суспільстві. Виконання соціальної функції держави передбачає такі види діяльності: політику в сферах освіти і охорони здоров'я, політику регулювання доходів, зайнятості, соціального забезпечення, житлову та ін. Мета реалізації соціальної функції держави – підтримка і розвиток людини як найвищої цінності будь-якого суспільства. Практична реалізація соціальної функції держави залежить від політичного устрою, рівня економічного розвитку, структури управління, культури, моралі, відносин власності, особливостей історії і традицій [209, с. 7].

Держава, будучи за своїм змістом соціальною, визнає людину найвищою соціальною цінністю, гарантує її гідність, ставить за мету забезпечення кожному гідного рівня життя, надає соціальну допомогу індивідам, що її потребують, розподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості й бачить своє завдання у забезпеченні правового порядку і злагоди у суспільстві [569, с. 113–114].

До ознак соціальної держави у літературі пропонують віднести:

– соціальна держава заснована на довірі громадян, що дозволяє професійно виконувати свої законодавчі, виконавчі і судові функції, чому сприяє розвинена соціальна сфера, яка гарантує соціальний захист окремих категорій громадян і дотримання соціальних прав суспільства;

– головним орієнтиром держави є людина як особистість. Будь-яка людина, незалежно від своєї соціальної приналежності, має можливість бути соціально активною, мати можливість самовдосконалюватися і змінювати свій соціальний статус;

– держава забезпечує реалізацію принципів природного права громадянина – формальної рівності, свободи і справедливості;

4) соціальна держава виступає гарантом дотримання соціальних прав своїх громадян;

5) соціальна держава зацікавлена у виконанні прийнятих на себе соціальних зобов'язань, адже всебічний розвиток особистості виступає умовою розвитку всіх – суспільства і держави.

6) нормативно-правова природа соціальної держави. Держава не тільки здійснює соціальну політику, але гарантує населенню виконання своїх соціальних зобов'язань, відповідаючи за них відповідно до законодавства [410, с. 9–10].

П.К. Гончаров до основних ознак соціальної держави відносять такі: духовна атмосфера в соціальній державі повинна характеризуватися розвиненим почуттям громадськості, соціальної солідарності й гуманізму; консенсус головних політичних сил щодо основних цілей і завдань розвитку даного суспільства, стійка система діяльності соціальних інститутів у політичній сфері; високорозвинена економіка, що є ефективною, соціально орієнтованою й слугує інтересам усіх верств суспільства; поєднання помірною державного регулювання, заохочення конкуренції та розвитку особистої ініціативи громадян із забезпечення власного добробуту в економічній сфері [104, с. 51–52].

Пропонуються ще такі ознаки соціальної держави: соціальне законодавство і соціальна практика орієнтуються на свободу, рівність і справедливість, засуджують тероризм і екстремістські дії, ксенофобію, дискримінацію в будь-яких проявах; соціальні права проголошені і закріплені в конституції, а також у спеціальних кодексах (цивільному, бюджетному, податковому, трудовому, пенсійному законодавстві) і в інших нормативних актах; є громадський контроль і підзвітність держави громадянському суспільству; соціальні права громадян забезпечені матеріальними, трудовими, фінансовими і інформаційними ресурсами; соціальна держава у своїй діяльності спирається на збалансовану систему соціальних інститутів [393, с. 36–37].

О.С. Головащенко до ознак соціальної держави пропонує віднести такі: забезпечення та захист соціально-економічних прав і свобод людини і

громадянина; забезпечення соціальної злагоди і стабільності у суспільстві; взаємна відповідальність держави та людини; проведення соціально спрямованої політики тощо [99, с. 92].

Н.Н. Гриценко до ознак соціальної держави відносить: 1) закріплення верховенства права та забезпечення передусім гарантії дотримання прав і свобод людини і громадянина; 2) закріплення такої державної політики, за якої вона орієнтована на максимально можливі інвестиції у людину, на досягнення високих життєвих стандартів для більшості громадян, на адресну підтримку найбільш уразливих верств і груп населення; 3) створення можливості вільної реалізації громадянами трудового і інтелектуального потенціалу, тобто можливості забезпечити для громадянина та його родини матеріальний добробут; 4) закріплення головного механізму досягнення суспільної згоди, балансу інтересів суб'єктів соціально-економічних і трудових відносин – систему соціального партнерства [117, с. 39].

До суттєвих ознак соціальної держави, Л.Н. Кочеткова пропонує віднести:

– зобов'язальна природа соціальної держави – це коли держава не просто робить або прагне робити щось для людини, вона зобов'язана це робити;

– рівність, яку зобов'язана підтримувати держава, як для різних класів, так і для кожної окремої особистості. У цьому контексті рівність слід характеризувати у двох важливих аспектах. По-перше, ця рівність полягає не в можливостях або в результатах, а в правах. По-друге, рівність, яку зобов'язана підтримувати держава, щоб бути соціальною, носить абсолютний характер і поширюється на кожного індивіда та не залежить від жодних умов і не підлягає жодним обмеженням ні за яких обставин;

– зміст обов'язків соціальної держави (і відповідних прав громадян) проявляється у забезпеченні можливостей для кожної людини випробувати відчуття свободи і відповідальності за свою долю і долю своєї спільноти, тобто можливостей для реалізації приватної та публічної автономії громадян;

– реальна зацікавленість держави в проведенні активної соціальної

політики з метою свого збереження, яка ґрунтується на збігу інтересів громадянина та держави в умовах демократичної легітимізації влади [261, с. 162–166, 171–172].

І.В. Леонов вважає, що основними ознаками соціальної держави є: а) для цієї держави людина, її життя, добробут і особиста гідність є найвищими цінностями; б) заснована на взаємній соціальній відповідальності влади, суспільства і громадянина; в) політика соціальної держави як внутрішня, так і зовнішня, спрямована на забезпечення не лише загальнонаціональних і групових інтересів, а, перш за все, прав, свобод і законних соціально-економічних інтересів людини і громадянина; г) проводить активну соціальну політику, забезпечує соціальну орієнтованість не тільки державного, а й приватного секторів економіки; д) кожне управлінське рішення соціальної держави носить правовий соціально орієнтований характер; е) соціальна держава нетерпима до бюрократизму, корупції та іншим антисупільним проявам [297, с. 14].

Думається, що найбільш вагомими ознаками соціальної держави, які мають вплив на стабільність правового порядку, є:

- 1) соціальна держава є закономірним продуктом еволюції громадянського суспільства, вектор якої – правова та демократична держава;
- 2) соціальна держава є якісною тенденцією правової держави;
- 3) проголошення держави соціальною сприяє гуманізації суспільства, де людина найвища соціальна цінність;
- 4) створення для людини режиму правового стимулювання;
- 5) забезпечує матеріальні передумови на свободу кожного індивіда та на його гідне життя (забезпечення благополуччя особистості);
- 6) здійснює розподіл суспільних благ за принципами справедливості та рівності (однакові умови для реалізації життєвих цілей);
- 7) сприяє підвищенню якості життя через соціальний захист та підтримку населення;
- 8) передбачає громадянський контроль щодо забезпечення державою

гідного рівня життя;

9) соціальна політика здійснюється в межах права та передбачає розвинуте соціальне законодавство;

10) соціальна держава слугує забезпеченню правого порядку у суспільстві.

Мета соціальної держави – це турбота про людину, причому, турбота, гарантована самою соціальною державою. Відповідно до цієї мети, задачами соціальної держави є: дотримання прав і свобод особистості; досягнення рівності шляхом перерозподілу доходів між різними соціальними верствами через оподаткування, держбюджет, соціальні програми; пошук балансу між ринковою економікою і державним впливом на неї для забезпечення гідного життя громадян; забезпечення максимальної трудової зайнятості населення; підтримка соціально незахищених категорій населення; охорона праці та здоров'я; підтримка сім'ї, материнства, батьківства і дитинства; встановлення гарантованого мінімального розміру заробітної плати; підтримка благ, фінансування та підтримка фундаментальних і прикладних наукових досліджень і програм соціальної спрямованості [410, с. 11, 12]. Отже, головною метою соціальної держави у сучасних дослідженнях вважають забезпечення гідного існування людини. За нормального соціального ладу саме через природу правової організації кожній людині має бути гарантоване право на гідне людське існування, яке є підставою для низки правових вимог особистості [99, с. 89].

Функції соціальної держави – це не те ж саме, що соціальні функції держави як такої тому, що соціальна держава являє собою певну фазу в розвитку державності, оскільки їй притаманні свої специфічні функції, що відображають сутність цієї фази [261, с. 184].

Невід'ємними функціями соціальної держави є: формування системи соціального управління, побудованої на співпраці соціальних установ держави з громадськими та релігійними організаціями, політичними партіями, які працюють над вирішенням соціальних проблем; розробка концепції

соціального розвитку суспільства і стратегічної соціальної політики; складання та визначення пріоритетів соціальних програм з відповідним фінансовим і матеріальним забезпеченням; ідеологічне і інформаційне забезпечення соціальної політики та соціальних програм; створення соціально-аргументованих передумов економіки; системне правове забезпечення сукупності соціальних функцій держави [209, с. 8].

Функції соціальної держави – це функції, притаманні правовій демократичній державі з розвиненими правовими відносинами та економікою, стабільною правовою системою і високими моральними якостями суспільства. Відповідно до запропонованого визначення соціальної держави, існують дві групи функцій соціальної держави. Перша група стосується вузького сенсу соціальної держави: функції соціального забезпечення, доступної охорони здоров'я та освіти, соціального захисту, справедливий розподіл соціальних благ, перерозподіл доходів, забезпечення зайнятості, надання соціальних послуг та підтримки тощо. Друга група функцій: захисна функція (забезпечення гідного життя людини та соціальної безпеки), стабілізуюча (забезпечення соціальної злагоди і партнерства, соціальної рівності, і відповідно правового порядку) і контроль-охоронна (контроль за державними органами щодо дотримання ними соціального законодавства).

Можна сформулювати широкий перелік основних принципів соціальної держави: розвинене соціальне законодавство, що закріплює соціальну захищеність і рівні стартові умови для самореалізації особистості; соціальна відповідальність держави щодо своїх громадян і сформоване громадянське суспільство, де держава служить інструментом проведення соціально орієнтованої політики; структура економіки, що соціально орієнтована та виражається в різних формах власності і високому рівні перерозподілу економічних доходів; ефективна соціальна політика держави, що проявляється у достатньому рівні соціальної підтримки, допомоги і захисту людини та в проведеній соціальної політики з метою вирівнювання «соціальної нерівності» і ін. [39, с. 22].

I. Яковюк до принципів соціальної держави відносить: соціального партнерства або солідарності; принцип людської гідності; соціальної справедливості; автономії суспільних відносин і процесів; субсидіарності; соціальних зобов'язань [602, с. 27].

Під час порівняння соціальної і правової держави можна зробити висновок, що кожна з них є своєрідним механізмом упорядкування і узгодження суспільних інтересів, однак мета у них різна. Так, головною метою правової держави є упорядкування суспільних відносин на засадах утвердження принципів непорушності прав і свобод людини, верховенства права та поділу влади, незалежності правосуддя, а соціальної держави – досягнення аналогічної мети за допомогою соціальної політики, що спирається на соціальне законодавство [100, с. 5].

Правова держава реалізує індивідуальну свободу і основоположні права особи за допомогою встановлення чітких меж державного втручання та гарантій проти тиранії, а соціальна держава забезпечує матеріальні передумови свободи, гідні умови існування кожного. Протиріччя ж між ними виявляється в тому, що за своїм первісним задумом правова держава не повинна втручатися в питання розподілу суспільного багатства, забезпечення матеріального та культурного добробуту. Соціальна ж держава безпосередньо займається цим, хоча і прагне не підривати такі основи ринкового господарства, як приватна власність, не породжувати масове соціальне утриманство. Водночас необхідно мати на увазі, що демократична соціальна держава, на відміну від соціалізму радянського типу, який намагався встановити благополуччя всіх за допомогою зрівняльного розподілу благ, орієнтується на забезпечення кожному гідних умов життя, в першу чергу, за рахунок розвитку технологічного виробництва, його конкурентної ефективності, індивідуальної активності і відповідальності [319, с. 28].

Відмінності соціальної держави мають соціально-економічні та духовно-політичні причини. Суть соціальної держави полягає в тому, що вона не формально здійснює соціальну політику, а бере на себе зобов'язання

соціального захисту населення, забезпечуючи його з бюджету країни. Цим актом держава надає людині право на соціальну допомогу і дає гарантії її отримання через інститути, визначені для цього державою; особисту ініціативу громадян; судовий порядок, у разі недотримання державою взятих на себе зобов'язань [410, с. 6].

Розглядаючи тему співвідношення соціальної та правової держави, Н.В. Галіцина стверджує, що сьогодні існує кілька варіацій:

– соціальна та правова держави не можуть існувати окремо, а тому необхідно вести мову про соціально-правову державу. Згідно цього підходу ні соціальна, ні правова держава не є самостійними утвореннями, а є соціальна правова держава (соціально-правова держава), яка є результатом трансформації правової держави не просто в соціальну, а саме в соціально-правову державу;

– соціальна та правова держави є відособленими (самостійними) категоріями. Згідно цього співвідношення соціальна та правова держави повинні розглядатися окремо, бо вони мають різний державно-правовий зміст. Правова держава, відповідно, розглядається суто як форма здійснення державної влади, що функціонує на основі права, а поняття «соціальна держава» – як таке, що відображає загальну спрямованість діяльності, пов'язану із забезпеченням загальносоціальних інтересів;

– соціальна держава немає самостійного характеру, оскільки є типом правової, демократичної державності, який забезпечує правовий порядок шляхом забезпечення всім громадянам, соціальним групам гідного життєвого рівня, створення приблизно однакових умов для реалізації життєвих цілей кожного;

– соціальна держава розглядається як матеріальний зміст і якісна характеристика правової держави, де правова держава має завданням організацію суспільного і державного життя на принципах права, гарантування правого порядку, сприяння досягненню особистістю самостійності і відповідальності за свої дії, раціональну обґрунтованість юридичних рішень, стабільність правової системи. Натомість, на соціальну державу покладається

обов'язок щодо надання соціальної допомоги індивідам, які перебувають у скрутній життєвій ситуації, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіл економічних благ відповідно до принципу соціальної справедливості і забезпечення громадянського миру і злагоди в суспільстві [85, с. 18–19].

В. Хропанюк підкреслює, що правова держава – це одночасно й соціальна держава, адже правова держава забезпечує організацію суспільного й державного життя на принципах права, гарантує правовий порядок, сприяє досягненню особистістю самостійності й відповідальності за свої дії, раціональну обґрунтованість юридичних рішень, стабільність правової системи. Держава як соціальна визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу індивідам, які опинилися у важкій життєвій ситуації, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до виконання вимог соціальної справедливості та своє призначення вбачає в забезпеченні громадянського миру й злагоди в суспільстві [561, с. 79].

Правова та соціальна держава знаходяться в діалектичній взаємозалежності. З одного боку, вони знаходяться в єдності – немає і бути не може соціальної держави поза правовою, так само як і правова держава може існувати тільки в умовах високорозвиненого громадянського суспільства, що динамічно розвивається в умовах ринкової економіки і соціальної держави [297, с. 143–144]. На думку О.В. Скрипнюка, спільність між правовою та соціальною державами полягає у тому, що кожна з цих держав були створені для блага індивідів і передбачають забезпечення цього блага кожному індивіду. Правова держава вирішує це завдання шляхом запровадження правових гарантій прав першого покоління та встановлення чітких меж можливого державного втручання, а соціальна держава – за допомогою політики соціальної безпеки та створення матеріальних умов для гідного існування громадян [481, с. 27]. Втім, правова держава передбачає пасивні дії, а саме: невтручання держави у приватне життя громадянина та захист прав і свобод

людини і громадянина від будь-яких протиправних обмежень з боку держави. Натомість соціальна держава передбачає активні зусилля держави в напрямі забезпечення права людини на гідне існування, тобто здійснює управління та планування, соціальне регулювання і забезпечення життєвого рівня громадян [24, с. 272].

Єдність правової і соціальної держави полягає також і в тому, що для обох з них вищою цінністю є людина, її права, свободи і законні інтереси, вони покликані забезпечувати благо індивіда. Таке забезпечення полягає, по-перше, гарантуванні особистої безпеки, індивідуальної свободи і основоположних прав людини за допомогою закону, по-друге соціальної безпеки і фінансово-матеріальних умов свободи і гідного існування кожного. Тому, ефективна взаємодія правової і соціальної держави можливо тільки основі певних принципів, які в кінцевому підсумку і для одного, і іншого є невід'ємними цінностями:

1. Принцип законності – режим дотримання норм права усіма суб'єктами суспільних відносин, форма гарантії реалізації прав, свобод і законних інтересів людини і суспільства в цілому.

2. Принцип свободи під якою розуміється право людини бути вільною у визначенні своєї долі, вільною від політичного, адміністративного та економічного примусу, а також гарантованість законом можливість розвивати індивідуальні особливості, активну участь у громадському та політичному житті. Також свобода – це вміння співвідносити свою волю і інтереси з волею та інтересами інших.

3. Принцип солідарності, як основна умова виживання людського суспільства, основу якого формують згода, співчуття, взаємоповага. Тільки в солідарному суспільстві може бути втілений принцип соціальної справедливості і забезпечена реальна рівноправність людей. Взаємодія між громадянами і суспільними групами – запорука досягнення загального добробуту і добробуту кожної людини. Тому, побудувати правову соціальну державу можна лише на основі компромісу інтересів різних соціальних,

національних, політичних, релігійних та інших соціальних груп.

4. Принцип рівності – рівність суб'єктів правових відносин перед законом, рівні можливості для прояву своєї індивідуальності, рівні юридичні умови для самореалізації. Кожен має право на гідні умови життя незалежно від походження, соціальної, етнічної, релігійної, партійної та статевої приналежності.

5. Принцип пріоритетності права, який трактується не як воля якоїсь партії чи якогось класу, зведену в закон, а як вираз громадських інтересів в законах, які служать добробуту громадян і суспільства в цілому [297, с. 152, 158–159].

Правова і соціальна держава – це не антитези, а діалектика розвитку держави, яка визнає пріоритет прав людини і визначає відповідно до цього напряму форми і методи діяльності [343]. З одного боку, завдяки реалізації, комплексу принципів правової держави, а з іншого – вимог стосовно надання соціальної допомоги і захисту соціально вразливих верств і груп населення, здійснення перерозподілу матеріальних благ, стала можливою реалізація на практиці теорії соціальної правової держави. Тому, дійсно, є всі підстави стверджувати, що соціальна правова держава виступає закономірним продуктом розвитку громадянського суспільства [99, с. 55–56].

Отже, держава повинна бути правовою та соціальною водночас. Саме тому, найбільш сприятливою формулою для розвитку громадянського суспільства є «соціально правова держава», в якій створені всі умови для самореалізації особистості, її саморозвитку, забезпечення їй гідного матеріального добробуту, що сприяє соціальному партнерству та злагоді, тим самим гарантуючи безпеку та правовий порядок.

Поняття «соціальна правова держава» у світовій правовій думці вже давно закріпилося. Наприклад, воно вживається в Основному Законі ФРН. Беручи до уваги практику ФРН, де законодавець об'єднав ці два політико-правових явища в одне, деякі вчені стверджують, що треба розглядати поняття соціальна та правова держава разом і відокремлювати їх один від одного не

можна [323, с. 31–32]. Соціальна правова держава – це політична організація суспільства, де право пов’язує і підкоряє собі державну владу, де основні права людини та її соціальна безпека складають зміст свободи, заснованої на законах, які приймаються чи змінюються законним шляхом [432, с. 94].

Більшість сучасних країн характеризуються тим, що на рівні конституційної моделі не розмежовують ознаки демократичної, соціальної правової держави. Така триєдина модель уособлює оптимальне на сьогодні співвідношення між ними [334, с. 32–33]. Єдність демократичної правової соціальної держави проявляється в тому, що як правова вона забезпечує організацію суспільного і державного життя на принципах права, гарантує правовий порядок, створює умови для досягнення особистістю самостійності і відповідальності за свої дії, раціональну обґрунтованість юридичних рішень, стабільність правової системи. Як соціальна ця держава визнає людину найвищою соціальною цінністю, забезпечує кожному гідний рівень життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості, надає соціальну допомогу індивідам, які перебувають у важкій життєвій ситуації і своє призначення вбачає в забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві. Як демократична держава служить свободі як вищій цінності, сприяє рівному доступі до власності, рівності прав на участь у здійсненні політичної влади, рівних виборів, забезпечення багатоманітності політичного і культурного життя [99, с. 171–172].

Отже, «теоретичне осмислення і практичне забезпечення процесу демократичної трансформації українського суспільства зумовлює постановку питання про концептуальний орієнтир таких змін, під яким зазвичай розуміють «формування демократичної соціальної правової держави», «становлення громадянського суспільства», «утвердження верховенства права» тощо». Необхідною умовою формування демократичної, правової та соціальної держави є ідея пріоритетності формування правового суспільства, яка дає змогу охопити єдиною концептуально-ціннісною основою і взаємодію правової держави та громадянського суспільства, і співвідношення людського та

інституційного факторів соціального реформування. Такий концепт правового суспільства повинен розглядатися як обґрунтування соціально-правового ідеалу в умовах демократичних трансформацій, оскільки допомагає знайти відповідь на питання про те, до якого саме суспільства ми прагнемо [309, с. 82, 86].

Отже, правове суспільство – це ідеальний тип суспільства, за якого громадянське суспільство та правова держава взаємодіють та створюють умови для його нормального функціонування і вдосконалення шляхом визнання людини і її прав головною цінністю.

Особливе значення для сучасного правового суспільства мають такі характеристики:

– по-перше, правова держава організована (інституціоналізована) особливим чином;

– по-друге, це держава, яка будується завдяки громадянам з високою правовою культурою, правосвідомістю, громадянською активністю та правовою позицією;

– по-третє, це демократична і, як така, в силу свого розвитку, соціальна держава.

Розглянемо тепер ознаки, яким, на наш погляд, повинен відповідати правовий порядок правового суспільства:

– гуманізм – серцевиною правового порядку є людина як найвища цінність суспільства. Її інтереси і прагнення, життєві потреби отримують своє правове оформлення в правах і свободах та реалізуються у взаємозв'язках з державою і громадянським суспільством;

– демократизм – народовладдя, його всебічний контроль за державною владою є необхідними об'єктивними і суб'єктивними умовами існування правового порядку. Неможливе цивілізоване громадянське суспільство та здійснення контролю з його боку за виконанням законів усіма суб'єктами права без демократії;

– єдність природного і позитивного права. Природне право є відображенням природного світопорядку, а позитивне права – це результат

історичного розвитку, штучно-людського порядку, який за ідеал має порядок створений природним правом, проте не завжди відповідає його принципам;

– поєднання в правовому порядку правового суспільства громадських інтересів та особистих, загальних і індивідуальних;

– легітимність державної влади. Основною умовою (гарантією) стабільного правого порядку є авторитетна, сильна державна влада, оскільки у правовому суспільстві взаємини всіх суб'єктів суспільного життя повинні чітко бути визначені законами та захищені державною владою. Легітимною є така влада, яка підтримується суспільством та для забезпечення правого порядку у правовому суспільстві використовує не насильство і придушення, а інші заходи правового впливу, які є демократичними, тобто такими, які виходять від народу і визнаються ним як необхідні і справедливі;

– наявність розвиненої правової системи. Для забезпечення правовим суспільством правого порядку необхідна ефективна організаційна діяльність держави, яка знаходить своє вираження в створенні ефективної правової системи;

– ефективність судового захисту. Якщо судовий захист є дійсно захистом та відновленням порушеного права, що є втіленням однієї з головних ознак громадянського суспільства – справедливості, то це дійсно сприятиме міцності правового порядку та буде і ще одним важелем для його дотримання. Неefективний судовий захист породжує свавілля та відчуття всездозволеності, що призводить до руйнування правого порядку у суспільстві;

– стійкість та стабільність. У правовому суспільстві правовий порядок повинен бути стабільним та стійким до суспільних змін, оскільки саме такий правовий порядок викликає впевненість у суспільстві, що існуючі правовідносини (права і обов'язки) не будуть скасовані або змінені довільним рішенням державних та інших органів без достатніх підстав;

– правове виховання. Правовий порядок у правовому суспільстві не можливий без правового виховання громадян. Правове виховання повинне включати розуміння кожного громадянина, що законність і правовий порядок є

основою функціонування правового суспільства та залежить від кожного індивіда зокрема;

- правова культура. Висока правова культура громадян є запорукою міцного правопорядку, адже повага до закону є запобіганням правопорушень;

- правова активність особистості. Висока правова культура особистості може забезпечити стабільність правового порядку, однак його розвиток залежить від активності громадян;

- високий рівень економічного розвитку, який залежить від: забезпечення матеріальних передумов на свободу кожного індивіда та на його гідне життя (забезпечення благополуччя особистості); здійснення розподілу суспільних благ за принципами справедливості та рівності (однакові умови для реалізації життєвих цілей); сприяння підвищенню якості життя через соціальний захист та підтримку населення. Без забезпечення життєвого рівня громадян та їх соціального захисту не можлива позитивна атмосфера у правовому суспільстві, яка б сприяла правовому порядку. Тільки матеріально забезпечена людина і соціально захищений суб'єкт правовідносин корегує свою поведінку відповідно до права. Якщо у громадян відсутній мінімальний достаток, то їх важко переконати у необхідності поваги до права та його дотримання.

У цьому розділі проведено дослідження громадянського суспільства як результату загальносвітового процесу модернізації, який очолює право. Саме право надає гарантію у можливості протистояти державі у разі її деструктивних дій. Громадянське суспільство сприяє кооперації, до спільних дій членів суспільства та є засобом їх самовираження та самореалізації. Окрім того, воно є консенсусом між індивідуальним та суспільним, свободою та порядком, централізацією та децентралізацією, організацією та самоорганізацією.

Запропоновано основні та додаткові ознаки громадянського суспільства. До основних ознак, яким повинно відповідати громадянське суспільство, віднесено:

- 1) саморегуляція суспільства як одна з найбільших гарантій нормального функціонування громадянського суспільства;

2) системність, яка повинна відповідати всім правилам синергетичного підходу (громадянське суспільство як соціальна, автономна, відкрита, нелінійна, неврівноважена, динамічна система);

3) соціальний контроль як умова забезпечення існування громадянського суспільства;

4) формування індивідів на основі домінуючих соціальних цінностей.

Встановлено, що громадянський контроль – це форма правової активності та громадянської участі, що проявляється через мобілізацію та солідаризацію громадян з метою реалізації своїх прав та захисту інтересів шляхом недопущення незаконних дій з боку влади, нагляду щодо виконання нею соціальних завдань і дотримання правопорядку.

Громадянське суспільство та контроль неможливі без наступної ознаки – аксіологічного підґрунтя громадянського суспільства. Видається, що акцент на ціннісно-нормативну систему громадянського суспільства дуже важливий – в природі цих цінностей зберігається реальна база громадянського суспільства.

Виявлено, що громадянському суспільству повинна відповідати духовно-ціннісна система певної парадигмальної спрямованості, в яку включаються: людина, права та свободи людини та громадянина, свобода, справедливість та рівність, верховенство права, взаємна толерантність і соціальна солідарність.

Отож, важливої актуальності, на сьогодні, набуває звернення до аксіологічних підстав громадянського суспільства. Цінності мають доленосне значення у громадянському суспільстві, оскільки завдяки їм суспільство може забезпечити для себе безпечне та стійке майбутнє. Сьогодні, як і багато років назад, суспільство ставить перед собою одне і теж завдання – формування ціннісної свідомості як стратегії свого розвитку. Детермінуючим фактором громадянського суспільства володіють такі цінності: самоцінність людини, світогляд якої заснований на синтезі індивідуалізму та поваги до прав інших з розумінням правил суспільного співжиття (самоцінність людини є тою цінністю щодо якої субординуються всі інші цінності у громадянському суспільстві); права людини, які мають консолідуєчу цінність для суспільства,

власний ціннісний вимір, оскільки закріплюють в собі всі інші цінності громадянського суспільства (захист прав людини є однією з форм дії саморегуляції суспільства); свобода, без якої неможливий акт самореалізації людини та яка передбачає особистісну автономію та об'єднання людей за власним волевиявленням; справедливість та рівність як соціогенні механізми громадянського суспільства, що відображають врівноваженість та сприяють пошуку взаємодії організації та самоорганізації; верховенство права – інструментальна цінність, яка ґрунтується на розумінні права як соціального феномена та найвищої інстанції у соціальних конфліктах; толерантність – лежить в основі взаєморозуміння між людьми, що ґрунтується на непорушності ідентичності кожного члена громадянського суспільства; солідарність як цінність, що бере за основу згуртованість та партнерство заради спільних інтересів та вирішення загальнодержавних питань.

Окрім цих описаних чотирьох основних ознак громадянського суспільства без яких його формування, функціонування та забезпечення є неможливим було виділено опосередковані (додаткові) ознаки: громадянське суспільство обумовлено безпосередніми життєвими потребами й інтересами людей; громадянське суспільство виникає на базі соціального зв'язку між індивідами, тобто їх комунікації та взаємній домовленості; громадянське суспільство сприяє рівню соціального, інтелектуального, правового, психологічного розвитку громадян; у громадянському суспільстві індивід є особливою одиницею соціуму і один з його суб'єктів; самоорганізація громадян у громадянському суспільстві виконує посередницьку роль у взаємовідносинах між людиною і державою, приватними і суспільними інтересами; у громадянському суспільстві є чітке розмежування компетенції держави і суспільства; у громадянському суспільстві при самоорганізації громадян відсутня жорстка централізація і переважають відносини конкуренції та солідарності між вільними та рівноправними індивідами; громадянське суспільство продукує демократичні цінності, норми, знання і форми діяльності; мета громадянського суспільства – правовий порядок, тобто збереження і

зміцнення умов стабільності різних сфер життєдіяльності індивідів і груп; громадянське суспільство намагається мінімізувати соціальні конфлікти шляхом досягнення взаєморозуміння, консенсусу між суперечливими і різноспрямованими інтересами і устремліннями індивідів, груп, асоціацій і рухів; громадянське суспільство чинить тиск на державу з метою стримання надмірного посилення державної влади в її авторитарній і тоталітарній формі; громадянське суспільство відображає і задовольняє еволюційно обумовлену потребу творчого самоздійснення особи.

Отже, громадянське суспільство – це система взаємодії, самоорганізації та самоврядування рівноправних індивідів, що здійснюють на основі єдності цінностей і пріоритетів суспільства і держави контроль за державною владою через гарантовані правом механізми.

Забезпечення правового порядку залежить не лише від самоорганізації населення у громадянському суспільстві, але й від особливої організації державної влади. Саме тому громадянське суспільство повинне відповідати тим сучасним умовам, які б свідчили про його бажання втілити в життя принципи правопорядку. Такими умовами є правова, демократична та соціальна держава як вищі ступені організації. Пропонуємо розглянути правову, демократичну та соціальну державу у взаємозв'язку з громадянським суспільством та встановити наскільки важливий такий взаємозв'язок для досягнення правопорядку у державі.

Розглядаючи феномен правової держави, було виявлено, що кожен науковець, намагаючись сформулювати поняття правової держави, беззаперечно розглядає цю організацію лише в межах громадянського суспільства. Це є яскравим підтвердженням того, що правова держава та громадянське суспільство є невіддільними у забезпеченні правового порядку.

Досліджено, що попри основні ознаки правової держави, які були виділені у літературі (правова держава тісно пов'язана з демократією, громадянським суспільством, визнання і гарантування державою прав і свобод людини і громадянина, поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову)

необхідно виділити такі:

1) легітимність державної влади – це свідоме позитивне ставлення суб'єктів громадянського суспільства, яке полягає у розуміння її як виправданої, необхідної та корисної. Виправданість полягає у тому, що саме ця влада може і дійсно виконує покладені на неї завдання від імені громадянського суспільства. Під необхідністю цієї влади слід розуміти, що без неї неможливий правопорядок, суспільний розвиток, а корисною її розуміють лише тоді, коли вона діє на основі тих суспільних цінностей, які схвалені суспільством;

2) єдність природного і позитивного права. Природне право є відображенням природного світопорядку, а позитивне права – це результат історичного розвитку, штучно-людського порядку, який за ідеал має порядок створений природним правом, проте не завжди відповідає його принципам;

3) громадянська активність. Правова держава може існувати тільки завдяки громадській активності, яка є результатом високого рівня правосвідомості і правової культури у суспільстві, громадянської грамотності та правового виховання. Саме завдяки таким якостям суб'єкти громадянського суспільства здатні формувати правову державу, здійснювати громадський контроль за діями державної влади, бути здатними протистояти свавіллю і порушенню права тощо;

4) наявність цивілізованого громадянського суспільства та здійснення контролю з його боку за виконанням законів усіма суб'єктами права.

Тільки єдність всіх цих ознак правової держави може забезпечити правовий порядок.

Отже, правова держава – це організована форма, що обслуговує потреби саморегульованого громадянського суспільства, тобто забезпечує режим панування права і створює надійні гарантії від втручання в саморегулюючі процеси життєдіяльності суспільства та здатна забезпечити реалізацію та захист природних прав людини.

Під час дослідження соціальної держави були запропоновані основні умови і передумови соціальної держави: громадянське суспільство, де люди є

рівноправні та у повсякденному житті активно реалізують свою індивідуальність, свої законні інтереси, беручи участь у контролі та управлінні державними справами; правова держава, яка діє в межах права, не втручається у приватну сферу людини без вагомої на те причини, діє на основі взаємної відповідальності влади і людини, визнає соціальну справедливість та забезпечує правовий порядок; висока правова культура суспільства, розвинута суспільна солідарність, партнерство та злагода.

Встановлено, що кожен автор по-своєму інтерпретує поняття соціальної держави, але всі вони сходяться в головному – соціальна держава це: а) об'єктивна необхідність певного історичного розвитку демократичної правової держави; б) форма організації, яка визнає найвищою цінністю людину; в) форма реалізації принципів свободи, соціальної справедливості, волі та рівності; г) система, що закріплює базові гарантії життєдіяльності людини; д) надбудова, яка реалізує широкомасштабну соціальну політику; е) форма функціонування держави, що забезпечує всебічну реалізацію людини.

Отже, соціальна держава – це форма правової демократичної держави, яка, завдяки розвитку громадянського суспільства за вектором гуманізації, здатна забезпечити гідний соціально-економічний рівень життя людини на засадах справедливості, рівності та свободи.

У ході розгляду функцій соціальної держави було встановлено, що функції соціальної держави – це функції, притаманні правовій демократичній державі з розвиненими правовими відносинами та економікою, стабільною правовою системою і високими моральними якостями суспільства. Відповідно до запропонованого визначення соціальної держави, існують дві групи функцій соціальної держави. Перша група стосується вузького сенсу соціальної держави: функції соціального забезпечення, доступної охорони здоров'я та освіти, соціального захисту, справедливий розподіл соціальних благ, перерозподіл доходів забезпечення зайнятості, надання соціальних послуг та підтримки тощо. Друга група функцій: захисна функція (забезпечення гідного життя людини та соціальної безпеки), стабілізуюча (забезпечення соціальної

злагоди і партнерства, соціальної рівності, і відповідно правового порядку) і контрольно-охоронна (контроль за державними органами щодо дотримання ними соціального законодавства).

Досліджено, що держава повинна бути правовою та соціальною водночас. Саме тому, найбільш сприятливою формулою для розвитку громадянського суспільства є «соціально права держава», в якій створені всі умови для самореалізації особистості, її саморозвитку, забезпечення їй гідного матеріального добробуту, що сприяє до соціального партнерства та злагоди, тим самим гарантуючи безпеку та правовий порядок.

Провівши аналіз правової держави та соціальної, було запропоновано вважати правове суспільство ідеальним типом суспільства, за якого громадянське суспільство та права держава взаємодіють та створюють умови для його нормального функціонування і вдосконалення шляхом визнання людини і її прав головною цінністю.

Виявлено, що особливе значення для сучасного правового суспільства мають такі характеристики: по-перше, права держава організована (інституціоналізована) особливим чином; по-друге, це держава, яка будується завдяки громадянам з високою правовою культурою, правосвідомістю, громадянською активністю та правовою позицією; по-третє, це демократична і, як така, в силу свого розвитку соціальна держава.

Проведений аналіз дозволив запропонувати такі висновки. По-перше, виявлені основні ознаки, яким повинно відповідати громадянське суспільство. Першою ознакою є саморегуляція суспільства як одна з найбільших гарантій нормального функціонування громадянського суспільства. Самоорганізація тягне за собою такі необхідні складові правового порядку, як свобода вибору та відповідальність. Окрім того, дане явище є сприятливим для правової комунікації та реалізації суспільного блага шляхом врахування інтересів кожного. Друга ознака – системність, яка повинна відповідати всім правилам синергетичного підходу (громадянське суспільство як соціальна, автономна, відкрита, нелінійна, нерівноважена, динамічна система). Громадянське

суспільство як відкрита система характеризується такими ознаками: є непередбачуваною, неоднозначною та нестійкою системою, тому неможливо повернути громадянське суспільство в початковий стан; за певних умов будь-які зовнішні впливи на громадянське суспільство можуть призвести до значних та непередбачуваних наслідків; у громадянському суспільстві діє ефект узгодження, коли елементи системи корелюють, узгоджують своє поведіння; чим більше відхилення від стану рівноваги у громадянському суспільстві, тим сильніше охоплення кореляціями та взаємозв'язками, тим вища узгодженість процесів, у результаті якої відбуваються процеси впорядкування, перетворення й ускладнення систем. Звідси випливає також, що громадянське суспільство є нерівноважним, тобто можлива зміна його структури і характеру функціонування шляхом упорядкування та безвладдя.

Громадянське суспільство є також нелінійною системою. Це означає, що незначна дія може зробити вплив на еволюцію системи. Зміни у громадянському суспільстві є складні та непропорційні. Громадянське суспільство може переходити з одного стану в інший, тобто бути в динамічно стабільній формі або ж бути хаотичним. Отже, громадянське суспільство як соціальна, автономна, відкрита, нелінійна, неврівноважена, динамічна система характеризується такими властивостями: людиновимірна спрямованість; соціалізація та комунікація як передумова виникнення громадянського суспільства; узгодженість кооперативної поведінки; інтегративність; зв'язки у громадянському суспільстві є стійкими та відтворюваними; громадянські об'єднання та асоціації є самостійними; є непередбачуваною, неоднорідною та нелінійною системою; у громадянському суспільстві діє ефект узгодження та кореляції; відбуваються процеси впорядкування, перетворення й ускладнення систем; здатність до саморозвитку та рівноваги шляхом протистояння з боку дії зовнішнього середовища. Третьою ознакою громадянського суспільства є соціальний контроль як умова забезпечення існування громадянського суспільства. Громадянське суспільство та контроль неможливі без наступної ознаки – аксіологічного підґрунтя громадянського суспільства. Видається, що

акцент на ціннісно-нормативну систему громадянського суспільства дуже важливий – у природі цих цінностей зберігається реальна база громадянського суспільства.

Окрім цих описаних чотирьох основних ознак громадянського суспільства, без яких його формування, функціонування та забезпечення є неможливим, можна виділити опосередковані (додаткові) ознаки: громадянське суспільство обумовлено безпосередніми життєвими потребами й інтересами людей; громадянське суспільство виникає на базі соціального зв'язку між індивідами, тобто їх комунікації та взаємній домовленості; громадянське суспільство сприяє рівню соціального, інтелектуального, правового, психологічного розвитку громадян; у громадянському суспільстві індивід є особливою одиницею соціуму і один з його суб'єктів; самоорганізація громадян у громадянському суспільстві виконує посередницьку роль у взаємовідносинах між людиною і державою, приватними і суспільними інтересами; у громадянському суспільстві є чітке розмежування компетенції держави і суспільства; у громадянському суспільстві при самоорганізації громадян відсутня жорстка централізація і переважають відносини конкуренції та солідарності між вільними та рівноправними індивідами; громадянське суспільство продукує демократичні цінності, норми, знання і форми діяльності; мета громадянського суспільства – правопорядок, тобто збереження і зміцнення умов стабільності різних сфер життєдіяльності індивідів і груп; громадянське суспільство намагається мінімізувати соціальні конфлікти шляхом досягнення взаєморозуміння, консенсусу між суперечливими і різноспрямованими інтересами і устремліннями індивідів, груп, асоціацій і рухів; громадянське суспільство чинить тиск на державу з метою стримання надмірного посилення державної влади в її авторитарній і тоталітарній формі; громадянське суспільство відображає і задовольняє еволюційно обумовлену потребу творчого самоздійснення особи.

Виявлено, що співвідношення громадянського суспільства та правової держави у забезпеченні правового порядку характеризується такими

положеннями: правова держава та громадянське суспільство є формами існування та розвитку правового суспільства; історично першим утворилось громадянське суспільство, яке згодом делегувало частину своїх повноважень правовій державі; правова держава є формою організації громадянського суспільства; право формується громадянським суспільством, а правова держава лише санкціонує його та закріплює в законах; право є гарантом досягнення балансу між правовою державою і громадянським суспільством; демократія – сполучна ланка між громадянським суспільством та правовою державою, яка врегульовує взаємовідносини між ними.

Встановлено, що держава повинна бути правовою та соціальною водночас. Саме тому, найбільш сприятливою формулою для розвитку громадянського суспільства є правове суспільство. Запропоновані ознаки, яким, повинен відповідати правовий порядок правового суспільства:

1) гуманізм – серцевиною правового порядку є людина як найвища цінність суспільства. Її інтереси і прагнення, життєві потреби отримують своє правове оформлення в правах і свободах та реалізуються у взаємозв'язках з державою і громадянським суспільством;

2) демократизм – народовладдя, його всебічний контроль за державною владою є необхідними об'єктивними і суб'єктивними умовами існування правового порядку. Неможливе цивілізоване громадянське суспільство та здійснення контролю з його боку за виконанням законів усіма суб'єктами права без демократії;

3) єдність природного і позитивного права. Природне право є відображенням природного світопорядку, а позитивне права – це результат історичного розвитку, штучно-людського порядку, який за ідеал має порядок створений природним правом, проте не завжди відповідає його принципам;

4) поєднання в правовому порядку правового суспільства громадських інтересів та особистих, загальних і індивідуальних;

5) легітимність державної влади. Основною умовою (гарантією) стабільного правового порядку є авторитетна, сильна державна влада, оскільки

у правовому суспільстві взаємини всіх суб'єктів суспільного життя повинні чітко бути визначені законами та захищені державною владою. Легітимною є така влада, яка підтримується суспільством та для забезпечення правого порядку у правовому суспільстві використовує не насильство і придушення, а інші заходи правового впливу, які є демократичними, тобто такими, які виходять від народу і визнаються ним як необхідні і справедливі;

б) наявність розвиненої правової системи. Для забезпечення правовим суспільством правого порядку необхідна ефективна організаційна діяльність держави, яка знаходить своє вираження в створенні ефективної правової системи;

7) ефективність судового захисту. Якщо судовий захист є дійсно захистом та відновленням порушеного права, що є втіленням однієї з головних ознак громадянського суспільства – справедливості, то це дійсно сприятиме міцності правового порядку та буде і ще одним важелем для його дотримання. Неefективний судовий захист породжує свавілля та відчуття всездозволеності, що призводить до руйнування правого порядку у суспільстві;

8) стійкість та стабільність. У правовому суспільстві правопорядок повинен бути стабільним та стійким до суспільних змін, оскільки саме такий правовий порядок викликає впевненість у суспільстві, що існуючі правовідносини (права і обов'язки) не будуть скасовані або змінені довільним рішенням державних та інших органів без достатніх підстав;

9) правове виховання. Правовий порядок у правовому суспільстві не можливий без правового виховання громадян. Правове виховання повинне включати розуміння кожного громадянина, що законність і правовий порядок є основа функціонування правового суспільства та залежить від кожного індивіда зокрема;

10) правова культура. Висока правова культура громадян є запорукою міцного правопорядку, адже повага до закону є запобіганням правопорушень;

11) правова активність особи. Висока правова культура особистості може забезпечити стабільність правового порядку, однак його розвиток залежить від

активності громадян.

12) високий рівень економічного розвитку, який залежить від: забезпечення матеріальних передумов на свободу кожного індивіда та на його гідне життя (забезпечення благополуччя особистості); здійснення розподілу суспільних благ за принципами справедливості та рівності (однакові умови для реалізації життєвих цілей); сприяння підвищенню якості життя через соціальний захист та підтримку населення. Без забезпечення життєвого рівня громадян та їх соціального захисту не можлива позитивна атмосфера у правовому суспільстві, яка б сприяла правовому порядку.

Висновки до розділу 5

Вказано, що важливої актуальності сьогодні набуває звернення до аксіологічних підстав громадянського суспільства. Цінності мають доленосне значення у громадянському суспільстві, оскільки завдяки їм суспільство може забезпечити для себе безпечне та стійке майбутнє. Сьогодні, як і багато років тому, суспільство ставить перед собою одне і теж завдання – формування ціннісної свідомості як стратегії свого розвитку.

Детермінуючим фактором громадянського суспільства наділені такі цінності:

- самоцінність людини, світогляд якої заснований на синтезі індивідуалізму та поваги до прав інших з розумінням правил суспільного співжиття. Самоцінність людини є тією цінністю, щодо якої субординуються всі інші цінності у громадянському суспільстві;

- права людини, які мають консолідуючу цінність для суспільства, власний ціннісний вимір, оскільки закріплюють в собі всі інші цінності громадянського суспільства. Захист прав людини є однією з форм дії саморегуляції суспільства;

- свобода, без якої неможливий акт самореалізації людини та яка передбачає особистісну автономію й об'єднання людей за власним

волевиявленням;

– справедливість та рівність як соціогенні механізми громадянського суспільства, що відображають врівноваженість та сприяють пошуку взаємодії організації та самоорганізації;

– верховенство права – інструментальна цінність, яка ґрунтується на розумінні права як соціального феномена та найвищої інституції у соціальних конфліктах;

– толерантність – лежить в основі взаєморозуміння між людьми, що ґрунтується на непорушності ідентичності кожного члена громадянського суспільства;

– солідарність як цінність, що формується на основі згуртованості та партнерства заради спільних інтересів та вирішення загальнодержавних питань.

Доведено, що забезпечення правопорядку залежить не лише від самоорганізації населення у громадянському суспільстві, але й від особливої організації державної влади. Саме тому громадянське суспільство повинне відповідати тим сучасним умовам, які свідчили б про його бажання втілити в життя принципи правопорядку. Такими умовами є правова та демократична держава як вищі ступені організації.

Запропоновано такі основні завдання правової держави: забезпечення прав і свобод людини і громадянина; організація державної влади на основі верховенства права; дотримання рівності між державою та громадянином; правове забезпечення суспільного блага та життєвих інтересів людини; захист свободи, чесності та гідності особи. Досягнення всіх цих завдань втілюється у головному завданні правової держави, з метою якого громадянське суспільство загалом делегує свої повноваження – це забезпечення у громадянському суспільстві правового порядку.

Демократія, без якої неможливий правовий порядок, характеризується такими ознаками: забезпечує комунікацію між громадянським суспільством та правовою державою; закріплює механізми громадського контролю; забезпечує прозорість влади; реальне втілення прав і свобод людини та громадянина;

сприяє реальній можливості виконувати правовій державі свою соціальну функцію.

ВИСНОВКИ

Дисертація є першим комплексним у сучасній українській філософії права монографічним дослідженням концептуальних філософсько-правових підходів до розуміння соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку. Особистим внеском автора є розроблення понять та класифікацій філософсько-правової концепції соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку. У дисертації обґрунтовано нові в концептуальному плані і важливі для сучасної практики поняття, положення і висновки, одержані особисто здобувачем, зокрема:

1. Соціальний контроль, як одна із важливих функцій управління суспільством, метою якого є підтримання встановленого соціального і правового порядку, базується на системі цінностей, які складають підґрунтя (основу) соціальної організації. Тому аналіз соціального контролю у його взаємозв'язку з правопорядком доцільно здійснювати через призму домінантних у суспільстві базових цінностей, які втілені у соціальних принципах і нормах.

Доведено, що за всю історію розвитку суспільства були численні спроби різноманітними засобами подолати небажані види поведінки людей, а також заохотити їх діяти суспільно корисно або ж принаймні не порушувати вимоги соціальних норм. Кожне суспільство з цією метою створювало систему соціального (громадського і правового) контролю, яка охоплювала різноманітні засоби, що уможливлювали існування правового порядку. З огляду на це, мета соціального контролю полягала в тому, щоб мінімізувати порушення встановлених соціальних норм і закріплених у них соціальних цінностей. В історичній ретроспективі кожне суспільство виробляло свою систему засобів соціального контролю, яка включала і переконання, заборони, і заохочення, які дозволяли формувати поведінку людей відповідно до вимог соціальних норм.

2. У країнах Стародавнього Сходу соціальний порядок уособлювався із законом, який закріплював суспільну нерівність. При цьому закони

встановлювалися правителями або владними верхівками, які вважалися уособленням богів. Соціальний і правовий порядок ґрунтувався на етатистських цінностях, тобто проблеми управління державою, общиною та клановою сім'єю були первинними та вели до жорсткої регламентації всього життя людини. Поряд з цим, ціннісною основою порядку була справедливість, яка закріплювалась: релігійно-моральними нормами (маат) у Єгипті; написами вавилонських царів; у законі Карми, що розглядався як універсальний закон справедливості в Індії.

Встановлено, що взаємозв'язок соціального контролю та порядку у філософії права Стародавнього Китаю розглядався у таких основних школах:

– Конфуціанство (управління суспільством повинно бути організоване на засадах саморегуляції, оскільки для того, щоб упорядкувати і гармонізувати людське життя, слід зрозуміти небесну волю і той добрий порядок речей, який вона встановила. Ключовим методом соціального управління визнавалось самоврядування, яке було побудоване на формальних правилах і стандартах соціального контролю. Під соціальним порядком розуміли мир та гармонію між людьми і природою. Основою порядку було визнано моральні чесноти, норми і принципи, перед якими всі рівні;

– Моїзмом була запропонована договірна теорія порядку. Причиною хаосу визнавалась відсутність управління, а мудрий правитель вважався гарантом порядку, зразком доброчесності та справедливості. Панування порядку було можливим на основі стандарту моральності, який тлумачився як людинолюбство і належне ставлення до людей;

– Легізм (порядок розумівся як результат панування законів держави. Закон був втіленням контролю, який легісти намагалися поширити на всі випадки життя і який можна було заповнити будь-яким потрібним змістом. Причиною відсутності соціального порядку вважалась відсутність або неналежна якість законів. Соціальний контроль розумівся як функція держави з наведення порядку, який досягався через верховенство закону і забезпечувався через систему примусу та жорсткі покарання);

– Даосизм (основою порядку було визнано Дао, тобто природний, закономірний порядок речей, який уособлював вищу чесноту і природну справедливість, перед якою всі рівні. Ціннісною основою соціального порядку і контролю у даосизмі були справедливість та рівність. Вважалось, що для панування порядку в суспільстві людина повинна бути добродібною та постійно здійснювати самоконтроль).

3. Доведено, що філософія Стародавньої Греції трактувала порядок через моральність як благо, при чому право сприймалося як таке, що протистоїть хаосу. Визнавалось, що в основі соціального порядку лежить природний порядок, який має божественне походження й існує незалежно від людини. Правовий і соціальний порядок тлумачився через призму природного порядку як упорядкована й структурно організована цілісність.

Зауважено, що філософія права Стародавнього Риму особливо акцентувала на ідеї порядку. Якщо культура Стародавньої Греції базувалась великою мірою на демократії і філософії як основі особистої свободи, то Римська культура ґрунтувалась на ідеї закону як фундаменті соціального порядку. При цьому закон розумівся доволі широко, включаючи природно-правове його тлумачення, зокрема Цицероном (вічний, незмінний правильний розум, який відповідає природі і охоплює весь Всесвіт), Ульпіаном (ідея соціальної рівності, відмова від рабства), стоїками (універсальний космічний принцип, який відображає порядок світу, порядок природи, божественний закон, закон розуму, який є справедливим). На такій методологічній основі базувалась Цицеронова оцінка держави як правопорядку (загального блага), який ґрунтується на праві, забезпечує свободу і якого можна досягти завдяки принципу справедливості. Соціальний контроль Стародавнього Риму був таким способом саморегуляції соціальної системи, який ґрунтувався на законі (природному і позитивному) як нормативному регуляторі.

4. Зауважено, що філософська концепція розуміння порядку була запропонована через призму християнства в межах теологічного світогляду Августином, за яким всі соціальні, державні та правові установи є наслідком

гріховної природи людини, а відносини управління та панування людини над людиною є природним порядком людського життя, що виник внаслідок гріхопадіння. Нормативною основою соціального контролю філософ визнавав закон (вічний, природний, позитивний та божественний). Позитивне право повинно бути справедливим і встановлювати порядок, піклуючись про все суспільство і його загальне благо. Особистісною основою соціального контролю та правопорядку філософ вважав страх Божий.

Особистісною основою соціального порядку, за Томою Аквінським, визнавалась свобода, яка виражається у поведінці відповідно до розумної, божественної необхідності. Нормативною основою соціального контролю та правового порядку є закон, відповідно до якого людина повинна діяти або утримуватися від дій. Закон установлюється з метою загального блага (порядку) та повинен відповідати таким ознакам: розумність веління; відповідність загальному благу; компетентність законодавчого органу та доведення його до відома (оприлюднення).

5. Констатовано, що соціальний і правовий порядок в епоху Відродження розглядався як результат внутрішньої гармонії і наближення людини до Бога (Д. Аліг'єрі). Нормативною основою соціального контролю визнавалися, передусім, моральні норми, які спонукали до служіння суспільству і принесення користі. Правопорядок розумівся як упорядковане співтовариство, яке спирається на соціальні норми, яких дотримуються, що проявлялось у моральній поведінці (М. Монтень). Великий акцент робився на утвердженні гідності людини як основи правового порядку (Д. Манетті). Гідність людини розглядалась через принципи рівності (відмови від станових привілеїв), справедливості та свободи, яка забезпечувалась виданням і дотриманням законів на основі природного права. Основним методом соціального контролю визнавався не примус, а переконання, яке здійснювалось під впливом світської освіти і виховання та утверджувало людську гідність (Ф. Петрарка).

6. Основою розуміння соціального порядку у Новий час стали природно-правові погляди та суспільний договір, який підтримувався різними

науковцями і часто трактувався ними неоднаково. Однак схожість ідеї суспільного договору у всіх теоріях полягала у тому, що встановлення порядку пов'язано з дією механізму соціального контролю. Дія механізму соціального контролю проявлялась у тому, що теорія суспільного договору передбачає невід'ємною умовою відмову громадян від частини своєї свободи на користь суспільства. Такий механізм дії соціального контролю забезпечував установа і підтримання правового порядку.

Оснoву розкриття соціального контролю та правового порядку спричиняло природне право та ідеї рівності, справедливості, свободи (Г.В. Лейбніц, Б. Спіноза, Дж. Локк, Вольтер). Починаючи з цього періоду, соціальний контроль тлумачиться подвійно: як контроль держави за дотриманням вимог правових норм та як контроль за діями держави з боку громадянського суспільства (Т. Гоббс, І.Г. Фіхте, Ж.-Ж. Руссо). Крім того стверджувалось, що соціальний контроль і примус з боку влади має бути лише зовнішнім, тобто стосуватися тільки дій підданих, а не їхнього внутрішнього настрою, і обмежуватися тим, що є необхідним для підтримання правового порядку (Б. Спіноза).

Загалом філософія Нового часу закріпила основоположні ідеї, які стали підґрунтям концепції соціального контролю та правового порядку, зокрема: основою соціального контролю та правового порядку визнавався соціальний договір; правовий порядок розкривався через природне право і мав моральну основу; поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову як умова забезпечення правопорядку; метою правового порядку визнавався мир; соціальний контроль повинен був здійснюватися двосторонньо (і з боку держави, і з боку громадянського суспільства); примус, як метод соціального контролю, повинен бути правомірним.

7. Доведено, що ідеалістичне тлумачення соціального контролю та правового порядку у Німецькій класичній філософії знайшло свій вияв у творчості І. Канта, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха та ін. Як і представники Нового часу, вони вибудували своє уявлення про правопорядок

на основі теорії суспільного договору, внісши в ідею порядку нові принципи, такі як: принцип гласності, народного представництва, народного суверенітету, відповідальності держави, поділу влади, верховенства народу тощо. Утверджувалась думка про те, що держава та порядок є взаємозалежними, а метою порядку є мир. Свобода стала ключовою цінністю правопорядку та соціального контролю у Німецькій класичній філософії. Соціальний контроль розглядався як такий, що повинен здійснюватися в межах права, а також застосовуватися лише щодо зовнішньої, а не внутрішньої сфери людини.

8. Аналіз концептуальних підходів до формування філософсько-правової концепції соціального контролю у взаємозв'язку з правовим порядком у XIX–XX ст.ст. дав змогу виділити такі основні підходи:

а) соціальний контроль розглядався як такий, що гармонізує суспільство і забезпечує підпорядкування індивідів суспільним нормам та цінностям (О. Конт, Дж. Мілль, Г. Спенсер, Г. Тард, Е. Росс, Р. Парк). Запропоновано поділ соціального контролю на види; значна увага зосереджувалась на внутрішньому контролі (самоконтролі), що забезпечує ефективний соціальний і правовий порядок; доведено, що розвиток, еволюція, прогрес та порядок є взаємопов'язаними;

б) соціальний контроль розглядався як такий, що досягається насильницьким шляхом, жорсткими методами апаратом примусу, а його метою є засвоєння та утримання влади. Соціальний контроль і правовий порядок повинні опиратися на політичну владу. При цьому соціальний і правовий порядок залежить від виробничих відносин та досягається через внутрішню емоційну відданість. Не були враховані соціокультурні традиції у забезпеченні порядку (Ф. Енгельс, К. Маркс, М. Вебер);

в) формоутворювальним чинником у концепції суспільного контролю та соціального (правового) порядку визнавалась людина як особистість, оскільки порядок формує основу індивідуальності. Контроль розглядався не лише як зовнішній (соціальний), але й як внутрішній самоконтроль, що досягається завдяки духовним і соціокультурним чинникам (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс,

Г. Кельзен, Л. Дюгі, У. Самнер).

9. Соціальний контроль вимагає не лише традиційного арсеналу методів, але й пошуку нової методології дослідження та нового ключового методу. Загалом методологію дослідження соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку охарактеризовано такими ознаками: забезпечує отримання всебічного правового знання про інститут соціального контролю та правопорядку; визначає місце і значення соціального контролю та правопорядку у філософії права; координує дослідження соціального контролю і правопорядку у векторі поставленої мети та завдань; оновлює правову науку шляхом удосконалення застарілих термінів і понять та введення нових; забезпечує унікальним набором методів, які дозволяють якнайширше розкрити суть соціального контролю і правопорядку; дозволяє узагальнити та систематизувати всі відомі раніше правові знання, що стосуються соціального контролю і правопорядку.

10. Зауважено, що правопорядок є дисипативною (відкритою) системою, що проявляється через такі ознаки: правопорядок не завжди може повертатися у первісний стан після дії зовнішніх факторів; неможливість спрогнозувати, який зовнішній вплив матиме вирішальне значення для зміни правопорядку (наприклад, це може бути смерть політичного лідера чи економічна криза тощо); відсутність певної стратегії повернення до правопорядку, за якої все одно він самоорганізовується; наявність системи порядку, яка сприяє змінам соціокультурних умов; подоланість хаосу перетворює правопорядок та ускладнює структуру, адаптувавшись до нових змін. Також принцип відкритості втілюється через можливість використовувати різноманітні підходи, методи, стратегії до досягнення порядку.

Підкреслено, що правопорядок як система може бути за різних умов і динамічно стабільним, і еволюційним. Правопорядок є динамічно стабільним у періоди політичної, правової стабільності у суспільстві, коли зміст правопорядку суттєво та фактично не змінюється. Правопорядок може виступати як еволюційна система, коли існують суспільні кризи, революційні

зміни, політична нестабільність тощо. Доведено також, що правопорядок є нестійкою системою. Такий стан нестійкості прийнято називати точками біфуркації, які є обов'язкові в будь-якій ситуації народження нової якості і характеризують межу між новим і старим. Функціонування всіх систем, що самоорганізуються у точках біфуркації, має загальні закономірності, багато з яких уже розкриті у концепціях самоорганізації.

11. Констатовано, що синергетичний потенціал у праві зацентований на одному із найважливіших механізмів синергетичного методу – самоорганізації. Поєднання філософсько-правового знання про соціальний контроль, правопорядок і методологічний засіб самоорганізації дозволяє найбільш вичерпно розкрити ці поняття, яким притаманні універсальні ознаки складноорганізованих систем. Доцільним видається розгляд вказаних феноменів через призму моделювання та еволюціонування. Застосовуючи соціально-правове моделювання, запропонована модель взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку. Метод еволюціонування дав змогу прослідкувати поступовий розвиток сутності цих явищ при збереженні її якості в процесі змін і перетворення.

Зауважено, що самоорганізація відіграє провідну роль у нормальному функціонуванні та розвитку правопорядку, що проявляється у таких ознаках:

1) принциповою відмінністю правової системи як різновиду соціальних систем від природних є доповнення наявної в ній самоорганізації організаційною діяльністю;

2) самоорганізація правового порядку відбувається на трьох рівнях: самоорганізація на особистісному рівні; самоорганізація інституційного рівня громадянського суспільства; організаційний рівень, що забезпечується державою через позитивне право;

3) суб'єктом самоорганізації правового порядку є людина, яка усвідомлює соціальні інтереси і готова активно діяти задля їх забезпечення, має підвищену правову відповідальність та володіє високим рівнем правосвідомості;

4) самоорганізація правопорядку є результатом соціальної взаємодії людей (громадянського суспільства, зокрема), тому суспільна злагода, спільні цілі є необхідною умовою підвищення рівня самоорганізації;

5) ефективним засобом забезпечення правового порядку є соціальний контроль. Самоорганізація правового порядку може досягатися через такі види соціального контролю: правовий (державний) контроль як складова організаційних відносин; соціальний контроль як складова самоорганізаційних відносин, вагоме місце в якому займає самоконтроль.

12. У філософській, соціологічній та юридичній літературі поняття соціального контролю тлумачиться неоднозначно. Систематизувавши наявні поняття соціального контролю, виявлено наявність різних підходів до цього поняття. Видається за доцільне поділити їх на групи, зокрема: визначення, в яких соціальний контроль розуміється як спосіб регуляції чи саморегуляції суспільних відносин; розуміння соціального контролю як засобу впливу на поведінку людини; трактування соціального контролю відповідно до його завдання – забезпечення рівноваги, стабільності і порядку; розгляд соціального контролю через нормативно-ціннісне регулювання; інтерпретування соціального контролю як системи засобів, що визначають критерії допустимої поведінки та як механізму усунення девіантної поведінки.

13. У системі соціального контролю стрижневим компонентом є його принципи. До принципів соціального контролю віднесені: самостійність інститутів соціального контролю; масовість – поширеність форм соціального контролю на все суспільство; гласність соціального контролю – способи суспільного контролю повинні застосовуватись відкрито; незалежність – суб'єкти соціального контролю повинні бути незалежними; невідворотність – соціальний контроль застосовується до кожного, хто порушив соціальні норми; обов'язковість соціального контролю для всіх осіб; відповідність або допустимість міри впливу соціального контролю мірі порушення норм і стандартів суспільства; гармонізація – забезпечення контролю тією мірою, в якій він необхідний (самостійність індивідів там, де їхні дії не суперечать

правам інших членів суспільства і не підривають засад самої суспільної системи); динамічність – способи соціального контролю повинні змінюватись залежно від особистості та пристосовуватися до умов різних соціальних середовищ; систематичність – соціальний контроль повинен здійснюватися регулярно; ефективність – повинна досягатися через головну мету соціального контролю – правопорядок.

Зауважено, що система соціального контролю складається з таких компонентів:

1) соціалізаційний. Соціалізація передбачає засвоєння індивідом суспільних норм і цінностей та сприйняття їх як особистих. Такий соціальний контроль, що діє шляхом соціалізації, передбачає всесторонній вплив на індивіда, починаючи з ранніх етапів його розвитку. Вплив здійснюється через різноманітні організації, освіту, релігію, пропаганду, заохочення тощо. В результаті індивід переймає на себе ті соціальні ролі, які є необхідні та схвалювані суспільством;

2) суб'єкт-об'єктний. До основних об'єктів соціального контролю можна віднести: суспільство, адміністративний апарат, елітарні спільноти, соціальні інститути, економічні інститути. Суб'єкти соціального контролю становлять відокремлені від суспільства інституалізовані спільноти, що наділені власними потребами. Виділяють два види суб'єктів соціального контролю: основні суб'єкти соціального контролю – реалізують у процесі соціального контролю власні інтереси; агенти соціального контролю – реалізують у процесі соціального контролю інтереси основних суб'єктів соціального контролю;

3) нормативний – сукупність соціальних складових (традиції, звичаї, релігія, мораль), у тому числі правові норми, які встановлюють соціальні рамки;

4) методичний – сукупність методів та інших способів впливу, за допомогою яких здійснюється соціальний контроль (позитивні (заохочення) та негативні (покарання) санкції).

14. Узагальнено амбівалентність гносеологічного взаємозв'язку:

соціальний контроль – правовий порядок. До кванторів (ознак) соціального контролю як засобу забезпечення правопорядку доцільно віднести: процес втілення соціального контролю, що чітко пов'язаний з правопорядком (стан правопорядку залежить від дієвості соціального контролю); соціальний контроль здійснює вплив на управління суспільством; соціальний контроль є результатом еволюції та соціального розвитку суспільства; забезпечує суспільні потреби, стабільність існування держави і суспільства загалом; через соціальний контроль здійснюється виховання членів суспільства; впливає на індивідів та суспільство за допомогою формальних і неформальних санкцій; закріплюється на всіх рівнях функціонування соціальної системи; формує в індивіда позитивні установки, долає агресивність і соціальні конфлікти; сприяє засвоєнню, прийняттю індивідом норм, цінностей та моделей правової поведінки; консолідує та регламентує діяльність усіх членів суспільства; має відповідний інструментарій методів, за допомогою яких впливає на індивіда та суспільство.

15. З філософсько-правової точки зору можна виділити такі принципи формування правового порядку як виду соціального порядку:

1) організаційності – правовий порядок є результатом чіткої, впорядкованої організації суспільства;

2) гуманізму – сучасний правовий порядок повинен визнавати людину та природні права найвищими соціальними цінностями;

3) соціальної справедливості – сучасний правовий порядок повинен відійти від соціалістичних ідей, згідно з якими порядок має відповідати інтересам домінантних соціальних груп. Відповідно, правовий порядок повинен урахувати інтереси різних соціальних класів та прошарків і при цьому забезпечувати суспільне благо для всіх;

4) демократизму, який означає, що не лише держава повинна контролювати суспільство, але і суспільство повинно брати участь у вирішенні суспільних питань: зміна законодавства, формування влади, контроль влади, створення суспільних інститутів тощо;

5) свободи – правовий порядок повинен надавати людині можливість вибору, а не формувати свою стратегію виключно на забороні;

б) рівності – означає, що держава однаковою мірою повинна вимагати від кожного члена суспільства дотримуватись умов правового порядку, а також однаковою мірою засуджувати неправомірну поведінку;

7) взаємної відповідальності держави перед суспільством і окремою особою, і навпаки, особи перед державою;

8) правовий порядок є результатом соціального контролю, який має двосторонній характер: з одного боку, суспільство є об'єктом державного контролю (організаційна складова контролю), а з іншого, суспільство є суб'єктом контролю над державою, здійснюючи і вплив на державу, і на себе (самоорганізовуючись), у тому числі у формі самоконтролю кожної людини.

16. Позиціоновано, що правовий порядок є серцевиною соціального порядку і характеризує у ньому ті властивості впорядкованості, які є результатом дії (реалізації) права. Правовий порядок є частиною і одночасно правовою формою способу життя, маючи на увазі правове опосередкування (правові аспекти) окремих форм і методів життєдіяльності.

Вказано на відмінності між соціальним і правовим порядком: 1) соціальний порядок – це переважно природна самоорганізація суспільства на основі всіх соціальних норм (родове поняття), а правовий порядок – це чітка організованість, впорядкованість, узгодженість, що створена державою на основі правових норм (видове поняття); 2) сфера контролю соціального порядку значно ширша, аніж правового порядку, адже регулює не тільки правовідносини, але і сімейні, релігійні, моральні відносини тощо; 3) правовий порядок, на відміну від соціального порядку, залежить від влади, правової ідеології, правового режиму в тій чи іншій державі та забезпечується особливим апаратом примусу.

Узагальнено розуміння правового порядку з філософсько-правової точки зору, як стан організованості правових відносин, який забезпечується державою і суспільством (самоорганізація) та здійснюється через систему нормативно-

правового, позаправового (соціальні норми) регулювання та саморегулювання.

Здійснено експлікацію правового порядку через розкриття ознак, які характеризують його властивості, особливості та визначають подібності або відмінності правового порядку з іншими соціальними та правовими явищами. Виділено такі ознаки правового порядку: легітимність правового порядку, що означає передусім не підтримку його правлячою владою, а схвалення більшістю членів суспільства; підконтрольність з боку громадянського суспільства; володіння різними засобами державного впливу; системність – правовий порядок становить складноорганізовану систему, до елементів якої відносять: норми права, які закріплюють соціальні цінності; суб'єкти або учасники правового порядку; акти реалізації та застосування правових норм; правовідносини; правова свідомість і правова культура; державно-вольовий характер – правовий порядок відображає волю конкретної держави і конкретних громадян цієї держави, враховуючи всі особливості цієї держави; правовий порядок містить формальні орієнтири у правових нормах і цінностях, в межах яких людина реалізує свої права та обов'язки.

17. Принципи правового порядку сформовані як загальні вимоги, відправні начала, основні ідеї, які характеризують зміст правового порядку, його сукупність та соціальну спрямованість. При дослідженні принципів правового порядку відображаються ті суттєві характеристики, що відповідають за його ефективне функціонування і призначення у суспільстві. На філософсько-правовому рівні структуровані такі принципи правового порядку: організаційності – правовий порядок є результатом чіткої, впорядкованої організації суспільства; гуманізму; соціальної справедливості; демократизму; свободи; рівності; взаємної відповідальності держави і особи; двостороннього соціального контролю.

18. Феномен соціального контролю тісно пов'язаний з проблемою встановлення соціального порядку, вирішальну роль у підтриманні якого має розуміння соціального контролю як результату регулювання та саморегулювання (організації та самоорганізації). Соціальний порядок є

обов'язковою умовою існування суспільства, адже доки існує порядок – існує і суспільство. Ця бінарність набуває такої формули: $СП = С \times П \leftrightarrow П \times С$, де СП – соціальний порядок, С – суспільство, П – порядок. Якщо суспільство готове до змін, є взаємоузгодженим, єдиним цілим, то й порядок стає більш гнучким до внутрішніх змін у суспільстві.

Організація соціального контролю акумулює контроль з боку держави правовими засобами. Кельзенівська модель уособлює правовий порядок, який повинен бути централізованим. Організації правопорядку властиві ознаки: штучно створена людиною соціальна система; функціонування системи, яке забезпечується людиною, а саме відповідними на це органами та посадовими особами, які наділені владними повноваженнями; обов'язок організації порядку, що покладений на державу; організаційно-правові способи забезпечення правового порядку як відповідні засоби, форми, механізми, які закріплені державою задля охорони інтересів всього суспільства; державний (правовий) контроль, який здійснює держава, що є головним інструментом досягнення правового порядку через організаційні аспекти.

Самоорганізація правового порядку характеризується такими ознаками: є базовим елементом організації правопорядку, на основі якого здійснюється державна організація правового порядку; чітке усвідомлення суб'єктом своїх соціальних інтересів, що реалізуються добровільно та природньо; залежність якості самоорганізації правового порядку і її форм від якості правового регулювання суспільних відносин; залежність від рівня культури та правосвідомості у суспільстві.

19. Запропоновані основні ознаки, яким повинно відповідати громадянське суспільство у контексті забезпечення правового порядку: самоорганізованість; системність; соціальний контроль як умова забезпечення існування громадянського суспільства; аксіологічна складова (система цінностей, на яких побудоване громадянське суспільство).

20. Виявлено, що співвідношення громадянського суспільства та правової держави у забезпеченні правового порядку характеризується такими

положеннями: правова держава та громадянське суспільство є формами існування та розвитку правового суспільства; історично першим утворилось громадянське суспільство, яке згодом делегувало частину своїх повноважень правовій державі; правова держава є формою організації громадянського суспільства; право формується громадянським суспільством, а правова держава лише санкціонує його та закріплює в законах; право є гарантом досягнення балансу між правовою державою і громадянським суспільством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Dahl R. A. *After the revolution? Authority in a good society.* *New Haven:* Yale U.P., 1990. 145 p.
2. Ross E. *Social control. A survey of the foundations of order.* New York: The Macmillan Company, 1918. 466 p.
3. Tarde G. *On Communication and Social Influence.* Chicago, 1969. 334 p.
4. Аврутин Ю.Е., Кикоть В.Я., Сыдорук И.И. *Правопорядок: организационно-правовое обеспечение в Российской Федерации. Теоретическое административно-правовое исследование.* М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003.
5. Акопов Л.В. *Контроль в управлении государством (конституционно-правовые проблемы): дисс. ... д-ра юрид. наук.* Ростов н/Д., 2002. 395 с.
6. Андреева Г.М. *Психология социального познания.* 2-е изд., перераб. и доп. М.: Аспект Пресс, 2000. 288 с.
7. Андреева Л.А. *К вопросу об общественном контроле. Вопросы современной юриспруденции.* 2014. № 43. С. 33–38.
8. Андреев Д.В. *Правовый порядок як різновид соціального простору. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право.* 2013. № 1062. Вип. 14. С. 42–44.
9. Андриенко Е.В. *Социальная психология: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. Заведений.* Под ред. В.А. Сластенина. М.: Издательский центр «Академия», 2000. 264 с.
10. Андрійів В.М. *Соціальна сутність права як регулятора суспільних відносин. Підприємництво, господарство і право.* 2007. № 10 (142). С. 44–47.
11. Андрійчук Т. *Громадянське суспільство і держава як суб'єкти демократичного процесу. Політичний менеджмент.* 2013. № 59. С. 116–125.
12. Андрус'як Т.Г. *Правопорядок і правосвідомість: питання взаємозв'язку та*

- взаємовпливу. *Сучасний правопорядок: національний, інтегративний та міжнародний виміри*: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (13-14 черв. 2008 р.). Одеса, 2008. С. 16–18.
13. Андрущенко В.П. Вступ до філософії. Великі філософи: навчальний посібник. Х.: СПДФЛ Чиженко С.Ю., ТОВ «РИФ», 2005. 512 с.
  14. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. К.: ТОВ «Атлант ЮЕМСІ», 2006. 502 с.
  15. Аннерс Э. История европейского права. Пер. со швед. М.: Наука, 1994. 397 с.
  16. Анохина В.В. Пропедевтика. Исторические типы классической философии: учебно-методический комплекс для студентов факультета философии и социальных наук специальности. Мн.: БГУ, 2005. 231 с.
URL: http://scibook.net/filosofii_istoriya/propedevtika_istoricheskie_tipy_klassicheskoy.html
  17. Антология мировой правовой мысли: в 5-ти т. Т. I. Античный мир и Восточные цивилизации. Руководитель науч. проекта Г.Ю. Семигин. М.: Мысль, 1999. 750 с.
  18. Арабаджиєв Д.Ю. Соціальний контроль, громадський контроль і громадський моніторинг: до питання співвідношення понять. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2013. Вип. 11. С. 10–15.
  19. Арбластер Е. Ключові ідеї демократії. *Демократія: антологія*. [упоряд. О. Проценко]. К.: Смолоскип, 2005. XXVIII. 1108 с.
  20. Аршинов В.И. Синергетика как феномен постнеклассической науки. М.: ИФРАН, 1999. 203 с.
  21. Аршинов В.И., Войцехович В.Э. . Синергетическое знание: между сетью и принципами. *Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов*. М.: Прогресс-Традиция, 2000. С. 107–120.
  22. Асмус В.Ф. Диалектика необходимости и свободы в философии истории Гегеля. *Вопросы философии*. 1995. № 1. С. 52–69.

23. Ауэяэрт Л. Введение в правовую психологию. Таллинн: Ээсти раамат, 1982. 164 с.
24. Бабкін В.Д. Від правової до соціально-правової держави. *Правова держава*. 2001. Вип. 12. С. 272.
25. Бабкіна О.В. Держава і громадянське суспільство: механізм стримувань і противаг. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2010. Вип. 3. С. 5–12.
26. Бабосов Е.М. Общая социология: учеб. пособие для студентов вузов. 2-е изд., стер. Мн.: Тетра Системс, 2004. 640 с.
27. Бадюл О.С. Філософська природа аналізу духовності людини. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 2. С. 105–110.
28. Бакиров В.С. Социальный контроль как фактор общественных отношений: автореф. *Дисс... канд. социол. наук: 22.00.08*. Харьков, 1976. 21 с.
29. Бакштановский В.И., Согомонов Ю.В. Гражданское общество: новая этика. Тюмень: НИИ ПЭ, 2003. 224 с.
30. Бальцій Ю. Громадянське суспільство в Україні в умовах розбудови правової демократичної державності. *Вісник ЦВК*. 2008. № 1 (11). С. 46–49.
31. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини в праві: Монографія. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2000.
32. Баразгова Е.С. Американская социология (традиция и современность): Курс лекций. Екатеринбург: «Деловая книга»; Бишкек: «Одиссей», 1997. 176 с.
33. Баранов П.А., Шевченко С.В., Воронцов А.В. Обществознание: Экономика: экспресс-репетитор для подготовки к ЕГЭ. М.: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2009. 478 с.
34. Баталов Э.Я. Мировое развитие и мировой порядок (анализ современных американских концепций). М.: *Российская политическая энциклопедия*.

- (РОССПЭН), 2005.
- 35.Бачинин В.А. Основы социологии права и преступности. СПб.: Изд-во С. Петербург. ун-та, 2001. 308 с.
- 36.Бачинин В.А. Философия права и преступления. Х.: Фолио, 1999. 559 с.
- 37.Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. К.: ИС НАНУ, 2002. 436 с.
- 38.Беззуб'як М. Синергетика і суспільні науки діалог класиків. *Укр. нац. ідея: реалії та перспективи розв.* 2006. № 17. С. 13–16.
- 39.Белоусова С.В. Социальное государство как инструмент обеспечения качества жизни : монография. Иркутск: ИрГУПС, 2012. 204 с.
- 40.Бессонов Б.Н. История философии: учебник. М.: Высшее образование, 2009. 278 с.
- 41.Бех В.П. Социальный организм: философско методологический анализ. Запорожье: «Тандем-У», 1998. 186 с.
- 42.Бойко-Бойчук Л.В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні): *дис... канд. політ. Наук.* НАН України. Ін-т політ. етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. К., 2006. 220 с.
- 43.Бойчук М.А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії: Монографія. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. 211 с.
- 44.Большой толковый социологический словарь: русско-английский, англо-русский: пер. с англ. / сост.: Дэвид Джери, Джулия Джери; под общ. рук. Н.Н. Марчук. Т. 2. П Я. М.: Вече; АСТ, 2001. 756 с.
- 45.Бондар О.І. Синергетичний підхід як підґрунтя лінгвістичної екології. *Записки з українського мовознавства.* 2013. Вип. 20. С. 4 15.
- 46.Бондаренко І.С. Основні напрями правової соціалізації особистості *Трипільська цивілізація.* 2012. № 8. С. 49–52.
- 47.Борисов В.В. Правовой порядок. *Общая теория государства и права* . Отв. ред. проф. М.Н. Марченко: в 3-х т. Изд. 2-е, перераб. и доп. М.: ИКД «Зерцало-М», 2001. Т. 3. 528 с.

48. Борисов В.В. Проблемы правового порядка развитого социалистического общества: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 1979. 418 с.
49. Борщук Є.М. Системний підхід і синергетика. *Науковий вісник НЛТУН України*. 2011. Вип. 21.1. С. 344–347.
50. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. 2-е вид. перероб. й доп. К.: Центр учбової літератури, 2008. 730 с.
51. Браже Р.А. Синергетика и творчество: учебное пособие. 2 е изд., испр. и доп. Ульяновск: УлГТУ, 2002. 204 с.
52. Бранский В.П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории. *Общественные науки и современность*. 1999. № 6. С. 117–127.
53. Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики. *Вопр. философии*. 2000. № 4. С. 112–129.
54. Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики. *Петербургская социология*. 1997. № 1. С. 148–179.
55. Братасюк В.М. Інтелектуальний консенсус епохи і розвиток правового мислення. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 116–121.
56. Бублій М.П. Основні характеристики взаємодії громадянського суспільства та держави. *Актуальні проблеми державного управління*. 2013. № 2. С. 129–137.
57. Буданов В.Г. Методологические принципы синергетики. *Філософія освіти*. 2006. № 1 (3). С. 143–172.
58. Буданов В.Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании. Изд. 3-е испр. М.: Изд-во ЛКИ, 2008. 240 с.
59. Букреев В.И., Римская И.Н. Этика права: от истоков этики и права к мировоззрению: учеб. Пособие. М.: Юрайт, 1998. 336 с.
60. Бутинець Т.А. Система самоконтролю. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу*. 2010. № 1(16). С. 21–30.
61. Бутирська Т.О. Державне будівництво: стан, суперечності, перспективи

- розвитку в Україні: монографія. К.: Вид-во НАДУ, 2007. 484 с.
- 62.Вагурин В.А. Синергетика эволюции современного общества. Послесл. М.П. Семесенко, Н.Н. Скорохода. Изд. 3-е, стереотипное. М.: КомКнига, 2007. 216 с.
- 63.Вакуленко Г.А. Представительная демократия как фактор развития гражданского общества (вопросы теории и практики): *дисс. ... канд. юрид. наук*: специальность 12.00.01. Саратов. гос. акад. права. Саратов, 2011. 246 с.
- 64.Вакуленко Г.А. Представительная демократия как фактор развития гражданского общества (вопросы теории и практики): автор. *дисс. ... канд. юрид. наук*: специальность 12.00.01. Саратов. гос. акад. права. Саратов, 2011. 30 с.
- 65.Варданянц Г.К. Социологическая теория права: монография. М.: Академический Проект, 2007. 439 с.
- 66.Варламова Н. Методологія юридичної науки: спокуса постмодерном. *Право України* 2014. № 1. С. 69–77.
- 67.Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. М.: Юрид. лит., 1976. 264 с.
- 68.Васильев Л.С. История религий Востока (религиозно-культурные традиции и общество). М.: Книжный дом «Университет», 1983. 368 с.
URL: <http://religion.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000012/>
- 69.Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: синергетика и теория социальной самоорганизации. СПб., 1999. 480 с.
- 70.Вебер М. Избранные произведения. Пер. с нем. Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давидова; предисл. П.П. Гайденко. М.: Пресс, 1990. 808 с.
- 71.Вебер М. Основные социологические понятия. *Теоретическая социология: Антология: в 2 ч.* Пер. с англ., фр., нем., ит. Сост. и общ. ред. С.П. Баньковской. М.: Книжный дом «Университет», 2002. Ч. 1. С. 70–147.
- 72.Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Пер. з нім.

- Олександр Погорілий. К: Основи, 1998. 534 с.
73. Веклич. В. Методи дослідження прав і свобод людини та громадянина. Віче. 2009. № 22. С. 4–6.
74. Венгеров А.Б. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов.. 8-е изд., стер. М.: Изд-во «Омега-Л», 2011. 607 с.
75. Вербець В.В., Субот О.А., Христюк Т.А. Соціологія: курс лекцій: навч. посібник. К.: Кондор, 2009. 550 с.
76. Виттих В.А. Механизмы социальной самоорганизации. *Проблемы управления и моделирования в сложных системах*: Труды XIII международной конф. (15–17 июня 2011 г., г. Самара, Россия). Самара: СамНЦ РАН, 2011. С. 10–17.
77. Вишневецький О.І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Видання третє, доопрацьоване: доповнене. К.: «Знання». 2008. 568 с.
URL:<http://pedagogy.lnu.edu.ua/departments/pedagogika/library/vyshnevsky.pdf>
78. Вітвіцький С.С. Співвідношення термінів «контроль» та «нагляд»: проблеми теорії, аналіз законодавства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2014. № 12. Т. 1. С. 93–96.
79. Вітер Д., Руденко О. Теоретичне осмислення ідеальної сутності громадянського суспільства. *Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи: колективна монографія*. За заг. ред. О.М. Руденко, С.В. Штурхецького. Острого: ІГСУ, Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. 328 с. С. 21–48.
80. Воробьева А.Г. Социальный контроль как фактор повышения эффективности деятельности полиции: на примере Московской области: автореф. дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.08. Ин-т соц.-полит. исслед. РАН. М., 2013. 26 с.
81. Гаврилов А.В. Государство и гражданское общество: функциональный анализ взаимодействия: *диссертация ... кандидата юридических наук*:

- 12.00.01. Нижегород. гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского. Нижний Новгород, 2007. 169 с.
82. Гаврилов А.В. Государство и гражданское общество: функциональный анализ взаимодействия: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижегород. гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского. Нижний Новгород, 2007. 26 с.
83. Гавриловська К.П. Суб'єктивна легітимація правових норм як психологічний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 8. С. 173–183.
84. Гайнутдинова Л.А. Гражданское общество в условиях глобализации: анализ современных политологических концепций: дисс. ... докт. полит. наук: 23.00.04. С.-Петербург. гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2010. 399 с.
85. Галіцина Н.В. Соціальна та правова держави: як вирішити питання про співвідношення категорій? *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія юридична. 2015. Випуск 4. Том 1. С. 17–20.
86. Галіцина Н.В. Теорія та практика реалізації концепції соціальної держави в Україні: адміністративно-правове дослідження: монографія. Харків: А.М. Панов, 2016. 577 с.
87. Гапоненко Л.Б. Современные проблемы взаимодействия социального государства и гражданского общества: дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.01. Екатеринбург, 2004. 193 с.
88. Гарасимів Т.З. Інституції громадянського суспільства та правової держави: проблеми взаємодії. *Державотворення та право творення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали II заочної наук.-практ. конф. (Львів, 16 квітня 2015 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2015. С. 8–10.
89. Гарасимів Т.З., Дашо Т. Ю. Основні інститути громадянського суспільства та правової держави: засади взаємодії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2015. № 813. С. 96–107.
90. Гегель Г.В.Ф. Сочинения: в 8-ми т. Т. 7. М-Л., 1934.

91. Геня Б.О. Аксіологічний підхід як основа деонтологічних досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2013. Вип. 6 1 (1). С. 9–11.
92. Гергилов Р.Е. Право как социальный контроль: концепция Георга Гурвича. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2005. Т. 8. № 3. С. 71–78.
93. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. 520 с. URL: http://uport.inf.ua/ponyatie_sotsialnogo_kontrolya.html
94. Гишинский Я.И. Социальный контроль над девиантностью в современной России: теория, история, перспективы. *Социальный контроль над девиантностью*. СПб.: СПб. филиал Института социологии РАН, Балтийский институт экологии, политики и права, 1998. С. 4–18.
95. Глазырин В.А. Право и социальная система в концепции Т. Парсонса. *Российский юридический журнал*. 2001. № 1. С. 134–138.
96. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. Пер. з англ. Р. Димерець; наук. ред. Т. Польська. К.: Дух і Літера, 2000. 600 с.
97. Гоббс Т. О свободе и необходимости. *Сочинения в 2 т. Т.1*. М.: Мысль, 1989. 622 с.
98. Гойман В.И. Действие права (Методологический анализ). М.: Академия МВДФ, 1992. 180 с.
99. Головащенко О.С. Соціальна та правова держава: питання співвідношення: *дис. ... канд. юрид. наук. Х.*, 2008. 204 с.
100. Головащенко О.С. Соціальна та правова держава: питання співвідношення: автореф. *дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01*. Харків: Б.в., 2008. 20 с.
101. Головін А.П. Адміністративно-правове регулювання діяльності міліції громадської безпеки: автореф. *дис... канд. юрид. наук: 12.00.07*. К.: Нац.

- акад. внутр. справ України, 2004. 20 с.
102. Голубева Т.Б. Основы социального государства: учебное пособие. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2015. 172 с.
103. Гончаров В., Ковалева Л. Об институтах общественного контроля исполнительной власти в Российской Федерации. *Власть*. 2009. № 1. С. 72–75.
104. Гончаров П.К. Социальное государство: сущность и принципы. *Вестник Росс. ун-та дружбы народов*. (Серия «Политология»). 2000. № 2. С. 46–59.
105. Горбатенко В.П. Справедливість як соціально-правова цінність. *Проблеми філософії права*. Том I. К.; Чернівці: Рута, 2003. С. 150–153.
106. Горбунова М.А. Демократия в России: модели, традиции, тенденции развития: *дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02*. Пятигор. гос. лингвист. ун-т. Пятигорск, 2011. 208 с.
107. Горбунова М.Ю. Общая Социология: конспект лекций. М.: Эксмо, 2008. 160 с.
108. Горецька Х.В. Правова соціалізація: філософсько-правовий вимір: *дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 філософія права*. Львів: Львівський держ. ун-т внутрішніх справ, 2014. 198 с.
109. Горобець К. Верховенство права як ціннісно-нормативний феномен
URL:https://www.researchgate.net/publication/283849938_Verhovenstvo_pra_va_ak_cinnisno-normativnij_fenomen
110. Горобець К.В. Верховенство права як ціннісно-нормативний феномен. *Філософія права та загальна теорія права*. 2013. № 2. С. 207–214.
111. Гофман А.Б. Классическое и современное: Этюды по истории и теории социологии. Рос. акад. наук, Ин-т социологии, Центр социол. М.: Наука, 2003. 783 с.
112. Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность: Монография. Науч. ред. И.Ф. Кононов. Луганск,

2002. 284 с.
113. Гражданское общество: истоки и современность. Науч. ред. проф. И.И. Кальной, доц. И.Н. Лопушанский. 3-е изд., перераб. и доп. СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс». 492 с.
114. Григорьева И.В. Теория государства и права: учебное пособие. Тамбов: Изд-во ТГТУ, 2009. 304 с.
115. Гридасов Е.В. Концептуализация социального контроля и муниципальной власти в социологической науке. *Вестник Поволжской академии государственной службы*. 2008. № 2 (15). С. 21–26.
116. Гринюк Р. Правова держава і демократія: питання взаємодії та взаємозв'язку. *Право України*. 2010. № 7. С. 43–50.
117. Гриценко Н.Н. Выбор социальное государство. *Социальные модели общества в период перехода к социально ориентированной рыночной экономике: анализ. вестн.* 1999. № 24 (112). С. 39. URL: <http://www.council.gov.ru>.
118. Грищук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. 2-ге вид., переробл. і доповн. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. 768 с.
119. Грищук О.В., Соломчак Х.Б. Детермінанти позитивної правової відповідальності людини: філософсько-правовий вимір. Хмельницький, 2016. 347 с.
120. Грищук О.В., Попов Д.І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. 320 с.
121. Грищук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. 428 с.
122. Грищук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: монографія. К.: Атіка, 2007. 432 с.
123. Грищук О.В., Романинець М.Р. Формування та розвиток ідеї

- відповідальності людини в праві: монографія. Л.: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 268 с.
124. Гришук О.В., Гелеш А.І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. 288 с.
125. Грунина А.В. Синергетические основы правового регулирования: *дис. ... канд. юрид. наук*: 12.00.01. Владимир, 2006. 171 с.
126. Гусев Д.А., Рябов П.В., Манекин Р.В. История философии. М.: Филол. о-во «СЛОВО»; Изд-во Эксмо, 2004. 448 с.
127. Гусев Д.А. Краткая история философии: Нескучная книга. М.: Изд-во НЦ ЭНАС, 2003. 224 с.
128. Данильян О.Г. Місце і значення соціального контролю у сфері правового виховання. Проблеми правового виховання в сучасній Україні (круглий стіл). *Проблеми законності*. 2009. № 103. С. 220–225.
129. Данте Алигьери. Божественная комедія. М.: Наука, 1967. 628 с.
130. Датук В.Д., Лемешко Ю.С., Лемешко Т.А. Концепція системно-синергетичного підходу в управлінні проектами. *Вісник Національного транспортного університету*. 2012. № 26 (2). С. 128–133.
131. Дашо Т.Ю. Загальна характеристика поняття «громадянське суспільство». *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. Львів, 2006. Вип. 2. 340 с.
132. Дебердеева Т.Х. Синергетический подход в познании социально-исторических явлений: *дис. ... канд. философских наук*. М., 2003. 154 с.
133. Делокаров К.Х. Эволюция базовых смыслов современной цивилизации в контексте постклассической науки. *Синергетическая парадигма. Социальная синергетика*. М.: Прогресс-Традиция, 2009. С. 16–36.
134. Демиденко Е.Е. Історія вчень про державу та право: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. Х.: Консум, 2007. 432 с.
135. Демидов А.И. О методологической ситуации в правоведении.

- Правоведение*. 2001. № 4. С. 14–22.
136. Денисенко Н.А. Политология: учеб. Пособие. Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2005. 110 с. URL: <http://bookzooka.com/book/3-politologiya-ucheb-posobiedenisenko-na.html>
137. Денисюк М.В. Взаємозв'язок та взаємодія громадянського суспільства та держави (теоретико-правові аспекти). *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 86–89.
138. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації у глобальному світі: Навч.-метод. посіб. В. Бебик, В. Бортніков, Л. Дегтерьова, А. Кудреченко. За заг. ред. В. Бебіка. К.: ІКЦ: «ЛІССТА», 2006. 248 с.
139. Дзгоева Д.Т. Трансформация взаимодействия власти и общества в современной России: *дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02*. ФГБОУ ВО Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, 2017. 196 с.
140. Дзьобань О.П., Мануйлов Є.М. Правове виховання як засіб правової соціалізації: філософсько-правові аспекти. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2009. № 100. С. 407–416.
141. Доманов В.Г. Гражданское общество: современный концепт и перспективы его реализации в России: *дисс. ... докт. полит. наук: 23.00.01*. Сев.-Кавказ. акад. гос. службы. Ростов-на-Дону, 2010. 461 с.
142. Доржиев Ж.Б. Теория государства и права: учебно-методическое пособие. Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2005. 345 с.
143. Древнекитайская философия: в 2-х т. Т. 2. М.: Мысль, 1973. 384 с.
144. Древний Восток: учеб. пособие для вузов. Российская академия наук; Государственный университет гуманитарных наук; Научно-образовательный центр по истории; Н.В. Александрова, И.А. Ладынин, А.А. Немировский, В.М. Яковлев; рук. проекта А.О. Чубарьян. М.: Астрель: АСТ, 2008. 654 [2] с.

145. Дубас Н.Я. Поняття громадянського суспільства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 13–20.
146. Дьоміна О.С. Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. К., 2007. 33 с.
147. Дюрант В. Цезарь и Христос. Пер. с английского В.В. Федорина. М.: Крон-Пресс, 1995. 736 с.
148. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. Пер. с фр. и послесловие Л.Б. Гофмана. М.: Наука, 1991. 576 с.
149. Евстратов А.Э. Генезис идеи социального государства (Историко-теоретические проблемы): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Омск, 2005. 234 с.
150. Евтушенко М.В. Генезис представлений о гражданском обществе в современном социально-философском знании М.В. Евтушенко. *Теория и практика общественного развития*. 2009. № 1. С. 61–67.
151. Егоров В.С. Философский реализм. М., 1994. 287 с.
152. Економічна кібернетика: навч. посібник. О.Д. Шарапов, В.Д. Дербенцев, Д.Є. Семьонов. К.: КНЕУ, 2004. 231 с. URL: <http://buklib.net/books/29104/>
153. Ельчанинов М.С. Социальная синергетика и катастрофы России в эпоху модерна. М.: КомКнига, 2005. 240 с.
154. Ерохина Е.А. Теория экономического развития: системно-синергетический подход: монография. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1999. 160 с.
155. Ерохина Н.А. Синергетика как методологическая основа исторического исследования (Историографический анализ): дис. ... канд. ист. наук. Екатеринбург, 2004. 292 с.
156. Єрмоленко Д. Загальнотеоретична характеристика соціальної держави. *Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України*. 2001. № 2. С.

- 76–80.
157. Жаровська І.М. Громадський контроль як інтегральна складова у концепті владних відносин сучасної держави і громадянського суспільства. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 14–16.
158. Жилка І.П. Поняття законності в діяльності митних органів України. *Форум права*. 2009. № 1. С. 162–167.
159. Жоль К.К. Философия и социология права: учеб. пособие для вузов. 2-е изд., испр. и доп. М.: ЮНИТИ ДАНА, 2005. 415 с.
160. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; за ред. В.В. Копейчикова. Стер. вид. К.: Юрінком Інтер, 2000. 320 с.
161. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Х.: Право, 2009. 584 с.
162. Зайцева О.І. Еволюція концепції самоорганізації економічних систем. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2010. № 4. Т. 2. С. 192–194.
163. Западная философия от истоков до наших дней: в 2-х т. Дж. Реале, Д. Антисери. Т. 2. Средневековье. СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1995. 368 с.
164. Застосування синергетичних підходів до оптимізації системи органів публічної влади: наук, розробка. С.М. Серьогін, І.В. Письменний; за заг. ред. Т.О. Савостенко. К.: НАДУ, 2008. 52 с.
165. Зборовский Г.Е. История социологии: классический этап: учебник для вузов. Г.Е. Зборовский. Екатеринбург, 2001. 360 с.
166. Зимогляд В. Громадянське суспільство в Україні: політико-правовий дискурс і практичний вимір у контексті часу. *Вісник Академії правових наук України: збірник наукових праць*. Президія Академії правових наук України. Харків, 2008. № 3 (54). С. 120–125.

167. Зимогляд В.Я. Феномен «самоорганізації» в проблемному полі місцевого самоврядування. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Соціологія. 2016. № 3. С. 247–251.
168. Зіміна О.С. Особливості реалізації цінностей публічного управління в Україні. *Електронне наукове фахове видання: Державне управління: теорія та практика*. 2012. № 1. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej15/txts/12ZOSPUU.pdf>
169. Зінчина О.Б. Курс лекцій з соціології. Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. Х.: ХНАМГ, 2012. 149 с.
170. Золкин А.Л. Философия права: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Юриспруденция», «Философия права». М.: ЮНИТИ ДАНА, 2012. 383 с.
171. Зубарева О.І. Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації: *дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01*. Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2015. 221 с.
172. Зуева Ю.А. Гражданское общество как основа формирования правового государства. *Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України*. Спец. вип.: Ідея правової держави: історія і сучасність: у 5 ч. 2004. Ч. 3. С. 3–9.
173. Зуєв В.М. Класична і некласична методологія в реаліях сучасного філософського дискурсу. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Філософія. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць. 2013. № 1(37). С. 24–31.
174. Ильин В.В. История философии: учебное пособие. СПб.: Петербургский государственный университет путей сообщения, 2001. 422 с. URL: <http://www.twirpx.com/file/1847365/>
175. Ильин В.В. Социология как фундаментальная наука. *Социс*. 1994. № 3. С. 29–35.
176. Ильин И.А. О сущности правосознания. М.: Парог, 1993. 234 с.
177. Ильин И.А. Путь к очевидности. М., 1993.

178. Ильин С.К. Синергетические принципы правовых исследований. *Студенческий научный форум: IV Международная студенческая электронная научная конференция (15 февраля 31 марта 2012)* URL: <https://www.rae.ru/forum2012/22/2370>
179. Инкижекова М.С. Этнокультурная система в современном социокультурном пространстве: синергетический аспект. *Известия Уральского государственного университета*. 2010. № 2 (77). С. 147–150.
180. Ирхин Ю.В. Политическая мудрость древнего Востока: взгляд из XXI века на политические идеи Древнего Египта, Вавилона, Индии и Китая. *Вестник Российского университета дружбы народов*. Серия: Политология. 2000. № 2. С. 5–20. URL: http://grachev62.narod.ru/journal_articles/irhin_2000.html
181. История государства и права зарубежных стран: учебник для вузов: в 2-х ч. Под общ. ред. д.ю.н., проф. О.А. Жидкова и д.ю.н., проф. Н.А. Крашенинниковой. 2-е изд., стер. Ч. 1. М.: Норма, 2004. 624 с.
182. История Древнего Востока. Под ред. В.И. Кузищина. 3-е изд. М.: Высш. шк., 2003. 462 с.
183. История политических и правовых учений. Под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсисянца. М.: Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2000. 352 с.
184. История политических и правовых учений: учеб, пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция». Н.Д. Амаглобели и др.; под ред. Н.В. Михайловой, А.А. Опалевой, А.Ю. Олимпиева. М.: ЮНИТИ ДАНА, 2012. 367 с.
185. История политических и правовых учений: учеб. Пособие. С.Ф. Сокол, В.С. Козлов. Мн.: БИП-С Плюс, 2009. 527 с.
186. История политических и правовых учений: учебник. М.Н. Марченко, И.Ф. Мачин. М.: Высшее образование, 2005. 495 с.
187. История политических и правовых учений: учебник для вузов. Под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсисянца. 4-е изд., перераб. и доп.

- М.: Норма, 2004. 944 с.
188. История политических и правовых учений: учебник для вузов. Под общ. ред. члена-корреспондента РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. Изд. 2-е, стереотип. М.: Издательская группа НОРМА ИНФРА • М, 1998. 736 с.
189. История социологии: в 3-х кн.: учебник. Под ред. проф. В.И. Добренкова. Кн. 1: История социологии (XIX первая половина XX вв.). М.: ИНФРА-М, 2004. 592 с.
190. История социологии: учебник и практикум для академического бакалаврата. А.В. Воронцов, М.Б. Глотов, И.А. Громов; под общ. ред. М.Б. Глотова. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2016. 366 с.
191. История социологии: учебное пособие. Т.В. Батурина, С.В. Ивлев. Кемерово, 2002. 190 с.
192. История теоретической социологии: в 4-х т. Отв. ред. и сост. Ю.Н. Давыдов. Т. 3. М.: Канон, 1997. 448 с.
193. История философии в кратком изложении; пер. с чеш. И.И. Богута. М.: Мысль, 1991. 590 с.
194. Шершеневич Г.Ф. История философии права. М.: Университетская типография, 1906. 593 с. URL: http://adhdportal.com/book_3220.html
195. История философии права: пособие к лекциям. Н.М. Коркунов. 6-е изд. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1915. 508 с.
196. История философии: от философии Древнего Востока до философии XXI века. Под ред. В.В. Васильева, А.А. Кротова и Д.В. Бугая. Изд. 3-е, перераб. М.: ЛЕНАНД, 2014. 880 с.
197. История философии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Г. Скирбекк, Н. Гилье. Под ред. С.Б. Крымского; пер. с англ. В.И. Кузнецова. М.: Гуманит. изд. центр НПАДОС, 2001. 800 с.
198. История философии: учебник для высших учебных заведений. В.П. Кохановский, В.П. Яковлев. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2001. 576 с.
199. Іваненко О.В. Теоретико-правовий аналіз доктринальних типів

- праворозуміння: сучасний погляд. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. Випуск 3. Том 1. 2015. С. 11–15.
200. Ігнатенко В.В. Поняття «громадський порядок» як категорія публічно-правових відносин за часів Стародавнього світу. *Форум права*. 2011. № 4. С. 308–313.
201. Історія держави і права зарубіжних країн: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Я.М. Мапмескулов, Д.А. Тихоненков, В.В. Россіхін, С.І. Власенко; за ред. Л.М. Мапмескулова. Х.: Право, 2011. 520 с.
202. Кабанець О.С. Верховенство права як ціннісна складова демократії. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 179–184.
203. Каган М.С. Философская теория ценности. СПб.: Петрополис, 1997. 205 с.
204. Казаков В.Н. Правовой порядок в юридической теории и практике: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». М., 2003. 55 с.
205. Казарян К.Т. Правовое государство в России: Институциональный аспект: дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.04. Ростов-на-Дону, 2003. 149 с.
206. Калінін М. Праксеологічні аспекти формування критеріїв правопорядку. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. February 2016. С. 9–11.
207. Кальной И.И. Философия права: учебник. СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006.
208. Кальной И.И. Философия для аспирантов: учебник. Ю.А. Сандулов; под ред. И.И. Кального. 3-е изд., стер. СПб.: Изд-во «Лань», 2003. 512 с.
209. Камилов Д.А. Основы реализации социальной функции государства. *Экономические науки*. 2011. № 6. С. 7–10.
210. Кант И. Сочинение в шести томах. М., 1963 1966. Т. 2.
211. Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты: учебное пособие. М.: ИКФ «ЭКМОС», 2003. 288 с.

212. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях: Монографія. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.
213. Карери Д. порядок и беспорядок в структуре материи. М. 1985. 228 с.
214. Карлова В.В. Духовні цінності в структурі національної самосвідомості: українські реалії. *Державне управління: теорія та практика*. 2010. № 1. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej11/txts/10kvvsur.pdf>
215. Карпинская Р.С. Лисеев И.К., Огурцов А.П. Философия природы: коэволюционная стратегия. М.: б.и., 1995. 350 с.
216. Карчева Г.Т. Системно-синергетичний підхід до розвитку банківських систем в умовах фінансової нестабільності. *Проблеми економіки*. 2015. № 3. С. 201–207.
217. Качаев Д.А. Политическая философия древнего Китая об идеальном правителе государства URL: http://ksu.edu.kz/files/nauka/kacheev_politicheskaya_filosofiya.pdf
218. Кельзен Г. Чисте Правознавство: з дод.: Проблеми справедливості. Пер. з нім. О. Мокровольського. К.: Юніверс, 2004. 496 с.
219. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права: підручник. К.: Кондор, 2006. 477 с.
220. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). 2-е изд. М.: Аванта, 2001. 560 с.
221. Кирилук Є.М., Прощаликіна А.М. Методологія синергетики в дослідженні процесів трансформації економічних систем. *Механізм регулювання економіки*. 2012. № 1. С. 87–94.
222. Кладов А.Ю. Формирование социального государства в Российской Федерации: дисс. ... канд. социол. Наук. М., 2005. 179 с.
223. Клеймёнова Е.Г. Социальный порядок как основа устойчивости социальной системы. *Вестник удмуртского университета. Философия. Психология. Педагогика*. 2014. Вып. 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-poryadok-kak-osnova-ustoychivosti>

- sotsialnoy sistemy1
224. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Загадка человека: человеческая особенность коэволюционных процессов. *Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания*. М.: Прогресс-Традиция, 2004. С. 379–399.
225. Князева Е.Н. Синергетический вызов культуре. *Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов*. М.: Прогресс-Традиция, 2000. С. 243–261.
226. Князевой Е.Н. Синергетике 30 лет. Интервью с профессором Г. Хакеном. *Вопросы философии*. 2000. № 3. С. 53–61.
227. Коваленко І. Правова соціалізація як процес формування правової культури. *Вісник Книжкової палати*. 2011. № 6. С. 43–45.
228. Ковальчук В.Б. Громадянське суспільство як правова категорія. *Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Малиновські читання»*, (м. Острог, 16-17 листопада 2012 року). Острог, 2012. С. 57–60.
229. Ковальчук В.Б. Про правову природу громадянського суспільства та державної влади. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2012. № 2(6). С. 1–22.
230. Ковальчук О.М., Хаврук В. Цінність права в соціологічному підході до праворозуміння. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 15–18.
231. Ковлер А.И. Антропология права: учебник для вузов. М.: Изд-во Норма, 2002. 480 с.
232. Ковлер А.И. Исторические формы демократии: проблемы политико-правовой теории. М.: Наука, 1990. 254 с.
233. Ковтунова Д.В. Особенности социального субъекта в контексте теории самоорганизации общественных систем: *дисс. ... канд. филос. наук*: 09.00.11. Сев.-Кавказ. федер. ун-т. Таганрог, 2013. 164 с.
234. Кожевников С.Н. Гражданское общество: понятие, основные признаки, предпосылки формирования в России: *Гражданское общество*,

- государство и право в переходный период. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского: Гражданское общество, государство и право в переходный период*. Серия: Право. Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 2002. Вып. 1 (5). С 37–46.
235. Колесников О.В. Основи наукових досліджень: навч. посіб. 2-ге вид. випр. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2011. 144 с.
236. Колодій А. Громадянське суспільство та правова держава: проблеми і шляхи розбудови. *Право України*. 2010. № 7. С. 12–17.
237. Колодій А.М. Розуміння «демократії» та забезпечення прав людини на шляху до європейської інтеграції України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2008. № 4. С. 41–46.
238. Комлев Ю.Ю. Теория рестриктивного социального контроля: монография. Казань: КЮИ МВД России, 2009. 155 с.
239. Кондов К. Особливості генези та розвитку функціоналістської концепції соціального контролю. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2010. № 10. С. 58–67.
240. Кондов К.В. Концепція соціального контролю в соціології Едварда Росса. *Український соціум*. 2011. № 2. С. 61–68.
241. Кондов К.В. Соціальний контроль як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів. *Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2011. № 1. С. 104–109.
242. Константинов И.З. Народный контроль как функция социалистического управления: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Ленинград, 1969. 16 с.
243. Конституція України. Науково-практичний коментар. Академія правових наук. Х.: Право, 2003. 805 с.
244. Конт О. Дух позитивной философии. *Западно-европейская социология XIX века: Тексты*. М., 1996. С. 230–233.
245. Конт О. Основные законы социальной динамики, или общая теория естественного прогресса человечества. *Философия истории: Антология*. М., 1994. С. 116.

246. Конфликт и социальный порядок: сб. ст. Под ред. В.Д. Виноградова, Ю.Н. Пахомова. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2002. 212 с.
247. Конфуцій Лунь Юй. Древнекитайская философия. *Памятники философской мысли*: в 2-х т. Т. 1. М., 1994. 672 с.
248. Концепции современного естествознания. М.К. Гусейханов, О.Р. Раджабов. 6-е изд., перераб. и доп. М.: Дашков и К°, 2007. 540 с.
249. Коптев А.В. Античное гражданское общество. *Проблемы эволюции общественного строя и международных отношений в истории западноевропейской цивилизации*: сборник статей. Под ред. Ю.К. Некрасова. Вологда: Русь, 1997. С. 11–30.
250. Кораблева А.А. Аксиологический подход к определению толерантности. *Ярославский педагогический вестник* 2012. № 2. Том II (Психолого-педагогические науки). С. 42–46. URL: www.vestnik.yspu.org/releases/2012_2pp/12.pd
251. Кораблева В.В. Социология и синергетика: специфика взаимодействия в изучении высшего образования: специфика взаимодействия в изучении высшего образования: *дис. ... канд. социол. наук: 22.00.01*. Саратов, 2005. 155 с.
252. Корж К.М. Концептуалізація соціального контролю як технологічного засобу стримування соціальних відхилень соціологічних теоріях кінця XIX початку XX століття. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2011. Вип. 13. С. 32–41.
253. Коростей В. Правові проблеми національної демократії. *Право України*. 2003. С. 121–136.
254. Корунчак Л.А. Проблема використання синергетичного підходу при дослідженні правових явищ. *Часопис Київськ. ун-ту права*. 2011. № 3. С. 58–62.
255. Косінов С.А. Контроль у державі як складова соціальної системи. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2. С. 63–71.
256. Косінов С.А. Контроль як необхідна умова існування демократичної

- держави. *Проблеми законності*. 2013. Вип. 123. С. 3–10.
257. Коссе Д.Д. Значення та сутність правового режиму в правовій системі України. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 25–29.
258. Костючков С.К. Громадянське суспільство і держава: політико-правові та соціальні аспекти взаємодії. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер.: Політологія. 2012. Т. 182. Вип. 170. С. 38–40.
259. Котляров С.Б., Кукушкин О.В., Кечайкина Е.М. Современные признаки правового государства и гражданского общества: проблемы реализации на практике государственного аппарата власти. *Вопросы российского и международного права*. 2017. Т. 7. № 11А. С. 5–13.
260. Кочетков А.П. Гражданское общество: проблемы исследования и перспективы развития. *Вестник Московского университета*. Серия 12. Политические науки. 1998. № 4. С. 85–97.
261. Кочеткова Л.Н. Теория и практика социального государства: социально-философский анализ: *дисс. ... докт. филос. наук*: 09.00.11. Место защиты: Рос. гос. социал. ун-т. Москва, 2010. 334 с.
262. Кравченко А.И. Социология. Екатеринбург: Деловая книга, 1998. 366 с.
263. Кравченко С.А. Социологический энциклопедический русско-английский словарь (Sociological encyclopedic russian-english dictionary): более 10000 единиц. М.: Астрель и др., 2004. 511 с.
264. Кравчук В.М. Взаємовідносини громадських організацій і держави в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти): *дис. ... канд. юрид. наук*: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». К., 2008. 229 с.
265. Кравчук М.В. Теорія держави і права (опорні конспекти): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К.: Атіка, 2003. 288 с.
266. Краткий очерк истории философии. Под ред. М.Т. Иовчука, Т.И. Ойзермана, И.Я. Щипанова. М.: Мысль, 1971. 790 с.
267. Кремень В.Г. Педагогічна синергетика: понятійно-категоріальний

- синтез. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2013. № 3. С. 3–19.
268. Кресіна І., ПолішкарOVA О. Громадянське суспільство: відокремимо зерна від половини. *Віче*. 2002. № 4. С. 23–26.
269. Кривега Л., Спільник С. Філософська рефлексія соціального контролю. *Соціальна перспектива і регіональний розвиток: філософія, політика, соціологія*: Збірник наукових праць. 2006. Вип.1. С. 17–23.
270. Кривега Л.Д. Социальный порядок: мировоззренческие измерения. *Практична філософія та правовий порядок*: зб. наук. статей. Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001. С. 84–87. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/letter/320/%CA/24570#chapter>
271. Кривуля О.М. Співвідношення морального і правового порядку. *Практична філософія та правовий порядок*: зб. наук. Статей. О.М. Бандурка (голова редкол.). Х.: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. С. 42–51. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/letter/320/%CA/24571#chapter>
272. Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: *дис. ... канд. юрид. наук*: 12.00.01. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2008. 233 с.
273. Кривых С.В. Развивающее и развивающееся образование: Синергетические аспекты образования. Новокузнецкий институт повышения квалификации. Новокузнецк: Изд-во ИПК, 2000. 193 с.
274. Крижановський А. Законність і правопорядок: «сіамські близнюки» чи самостійні правові категорії? *Науковий вісник Львів. держ. унів. внутр. справ*. Серія «Юридична»: збірник наукових праць. Л.: ЛьвДУВС, 2011. Вип. 1 (1). С. 27–36.
275. Крижановський А.Ф. Правопорядок суверенної України: становлення та тенденції розвитку (загальнотеоретичне дослідження): *дис. ... д-ра юрид. наук*: 12.00.01. Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2009. 469 с.
276. Крижановський А.Ф. Процесуальний правопорядок (до постановки

- проблеми). *Актуальні проблеми застосування Цивільного процесуального кодексу та Кодексу адміністративного судочинства України: тези доповідей та наукових повідомлень учасників міжнар. наук.-практ. конф. (25-26 січ. 2007 р.)*. За заг. ред. В.В. Комарова; Нац. юрид. акад. України. Х., 2007. С. 280–282.
277. Криминология. Учебник для юридических вузов. Под общей ред. А.И. Долговой. М.: ИНФРАМ-НОРМА. 1997. 912 с.
278. Крисюк Ю.П. Соціальний і правовий порядок як реалізація ідеї права. *Право України*. 2004. № 8. С. 26.
279. Крисюк Ю.П. Соціальний та правовий порядок як необхідна умова стабільності суспільства: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.12. К.: Б.в., 2008. 17 с.
280. Крисюк Ю.П. Соціальний та правовий порядок як необхідна умова стабільності суспільства : дис. ... канд. юрид. Наук. Київ. нац. ун-т внутр. справ. К., 2008. 216 с.
281. Крупник А.С. Громадський контроль: сутність та механізми здійснення. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. 2007. № 1. С. 1–10.
282. Крусян А.Р. Політико-правові цінності сучасного українського конституціоналізму (в контексті аксіологічного виміру конституційного права). *Актуальні проблеми політики: зб. наук. Праць*. Гол. ред. С.В. Ківалов; відп. за вип. Л.І. Кормич. О.: Національний університет «Одеська юридична академія»: Південноукраїнський центр гендерних проблем, 2012. Вип. 45. С. 3–15.
283. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. М.: Наука, 1982. 287 с.
284. Кузнецова Е.М. Социальный контроль: сущность и методы реализации: книга о механизмах социального управления обществом: монография. М.; Берлин: Директ-Медиа, 2014. 206 с.
285. Кузнецова Е.М. Социальный контроль как элемент социального управления. *Научная организация управленческой деятельности:*

- Материалы Всеросс. науч.-практ. конф. Омск: Изд-во ФГОУ ВПО ОмГАУ, 2006. С. 30–40. URL: <http://www.aup.ru/articles/socupr/10.htm>
286. Кузнецова С.А. Синергетичний розвиток управлінського обліку: підходи, принципи, трансформації. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка»*. 2012. № 721. С. 131–137.
287. Кузнєцов В.І. Філософія права. Історія та сучасність: навчальний посібник. К.: ВД «Стилос»: ПЦ «Фоліант», 2003. 382 с.
288. Куликовський С.Б., Куликовська Т.І. Громадянське суспільство та держава в контексті сучасних парадигм політики. *Наукові записки: зб. наук. пр. Кіровоград: КНТУ*, 2012. Вип. 12, ч. 2. С. 81–83.
289. Куліш А.М. Організаційно-правові засади функціонування правоохоронної системи України: монографія. Суми, 2007. Ч. 1.
290. Култыгин В.П. Становление и развитие социологии США. М., 1994.
291. Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем. М.: Наука, 1994. 238 с.
292. Кустовська О.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.
293. Лебедев В.М. Воспитательная функция советского трудового права. М.: Юрид. лит., 1981. 176 с.
294. Левашов В.К. Гражданское общество и правовое государство: диалектика и динамика взаимодействия. *Проблемный анализ и государственно-управленческое проектирование*. 2014. Т. 7. № 2 (34). С. 6–23.
295. Левчук І.І. Порядок як соціально-політична категорія. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. Одеса, 2009. Вип. 37. С. 296–307.
296. Левчук І.І. Феномен соціального порядку історико-політична інтерпретація. *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. пр. Одеса, 2009. Вип. 36. С. 316–326.
297. Леонов И.В. Социальное государство как предмет теоретико-правового исследования: *дисс. ... канд. юрид. Наук*. М., 2006. 188 с.

298. Литовченко О.В. Ціннісні орієнтації особистості у контексті філософії людиноцентризму. *Ученые записки Крымского инженерно-педагогического университета*. Випуск 32. С. 13–16.
299. Локк Дж. Два трактати про врядування. К.: Основи, 2001. 265 с.
300. Лоусон Т., Гэррод Д. Социология. А Я: Словарь-справочник; пер. с англ. М.: Фаир-Пресс, 2000. 608 с.
301. Луговська О.В. Громадянське суспільство: фундаментальні цінності. *Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр. К.*, 2007. Вип. 62. С. 36–44. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/73852/04-Lugovska.pdf?sequence=1>
302. Лукашева Е.А. Социальное правовое государство. *Проблемы общей теории права и государства*: под ред. В.С. Нерсесянца. М: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. С. 697–719.
303. Маграт А. Богословская мысль Реформации. Одесса: Богомыслие, 1994. 316 с.
304. Мазурик О.В. Парадигми і методологічні підвалини соціологічного вивчення соціального контролю. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2011. № 941. С. 41–45.
305. Майк И.С. Фактор синергетики в формировании национальной правовой системы сравнительно-правовое исследование. *Всероссийский журнал научных публикаций*. 2013. № 5 (15). С. 58–64.
306. Маїк І.С. Порядок і хаос фактори впливу на самоорганізований розвиток правової системи суспільства. *Право і суспільство*. 2013. № 6. С. 53–56.
307. Майоров Г.Г. Формирование средневековой философии. Латинская патристика. М.: Мысль, 1979. 433 с.
308. Максимов С. Природно-правове мислення. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4 (27).
309. Максимов С. Про концепт «правове суспільство». *Право України*. 2010. № 7. С. 82–87.

310. Максимов С. І. Кантівський проект правового суспільства і нові демократії. *Проблеми філософії права*. 2006 2007. Т. IV V. С. 17–23.
311. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография. Харьков: Право, 2002. 328 с.
312. Максимов С.І. Правова реальність як предмет філософського осмислення: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.12. Нац.юрид.акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2002. 37 с.
313. Макулин А.В. История философии: учебное пособие. Архангельск: Изд-во Северного государственного медицинского университета, 2013. 445 с.
314. Малахов В.А. Философия права. Академический проект. М., 2002. 448 с.
315. Малахова О.М. Толерантність цінність у глобалізованому світі. *Грані*. 2014. № 10. С. 47–53.
316. Малинецкий Г.Г. Нелинейная динамика ключ к теоретической истории. *Общественные науки и современность*. 1996. № 4. С. 98–112.
317. Малинецкий Г.Г. Синергетика от прошлого к будущему. *Модел. и анализ информ. систем*. 2012. Т. 19. № 3. С. 5–31.
318. Малицкий А. Советская конституция. Х.: Путь просвещения, 1924. 208 с.
319. Маліков В.В., Дегтяр О.А. Світовий досвід становлення і розвитку громадянського суспільства і соціальної держави. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління*. 2014. Вип. 1. С. 25–34.
320. Мальцева Н.Н. Становление и методологические проблемы синергетического подхода. *Науч. ведомости Белгород. гос. ун-та. Сер.: Философия. Социология. Право*. 2009. № 2 (57). С. 173–182.
321. Малышко И.И. Синергетические проблемы эволюции социально-экономических систем: социально-философский анализ: *дисс. ... докт. филос. наук*. М.: МГСУ, 2004. 400 с.
322. Мантатова Л.В. Стратегия развития: Ценности новой цивилизации. Улан-Удэ: издательство ВСГТУ, 2004. 242 с.

323. Марков К.А. Проблема визначення поняття соціальної держави в науці. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2015. Вип. 5. С. 27–36.
324. Маркс К., Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии. *Сочинения*. Изд. 2. Т. 21. С. 269–317.
325. Марченко О.В. Філософія права: навч. Посібник. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 304 с.
326. Масионис Дж. Социология. 9-е изд. СПб.: Питер, 2004. 752 с.
327. Маштакова Е.А. Теоретико-правовые вопросы государственного контроля в Российской Федерации: *дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01*. Ростов-на-Дону, 2000. 204 с.
328. Мелехин А.В. Теория государства и права: учебник. М.: Маркет ДС корпорейшн, 2007. 633 с.
329. Мелешко Н.П. Ювенальная юстиция в Российской Федерации: криминологические проблемы развития. СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс». 787 с.
330. Методологія наукових досліджень в парадигмі синергетики: монографія. Є.І. Ходаківський, В.К. Данилко, Ю.С. Цал-Цалко; за заг. ред. д-ра екон. наук Є.І. Ходаківського. Житомир: Житомирський державний технологічний університет, 2009. 340 с.
331. Методологія та організація наукових досліджень: навч. Посібник. В.М. Михайлов та ін. Х.: ХДУХТ, 2014. 220 с.
332. Мецаев Б.К. Юридическая природа контрольной деятельности (теоретико-правовой аспект): *дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01*. ГОУВПО «Московская государственная юридическая академия». М., 2004. 194 с.
333. Мелков Ю. Людиномірність як характерна риса постнекласичної науки. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Філософія. 2014. Вип. 706–707. С. 68–73.
334. Мирич Й. Либеральная плюралистическая демократия. Обзор Л.Н. Верченова. *Либерализм, консерватизм, марксизм: проблем.-темат.*

- сб. Гл. ред. Ю.С. Пивоваров. – М.: РАН ИНИОН, 1998. – С. 29–33.
335. Мироненко О.М., Горбатенко В.П. Історія вчень про державу і право. К.: Академія, 2010. 454 с.
336. Митина О.В., Петренко В.Ф. Синергетическая модель политического сознания. URL: <http://www.D.7/w3vw.psvchologv.nÆiibrarv/00076.shtml>
337. Михайловська О.В. Місце синергетичного підходу в сучасній економічній науці. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту*. Економічні науки. 2011. Вип. 2 (1). С. 19–32.
338. Мінченко Р.М. Принцип справедливості як основний критерій взаємодії особистості та державної влади. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* Редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), Л.І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін [та ін.]; МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса: Фенікс, 2011. Вип. 42. С. 21–26.
339. Мірошниченко А.А. Евристичний потенціал синергетики в осмисленні розвитку освітніх систем та процесів: *дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10*. Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Х., 2012. 176 с.
340. Моисеев Н.Н. Глобалистика и футурология. *Общественные науки и современность*. 2000. № 2. С. 123–130.
341. Мокін Б.І., Мокін О. Б. Методологія та організація наукових досліджень: навчальний посібник. Вінниця: ВНТУ, 2014. 180 с.
342. Молодов О.Б. Гражданскоеучастие и общественный контроль: региональный аспект. *Социальнопространство*. 2015. № 2. URL: <http://sa.vscs.ac.ru/article/1705>
343. Молчанова М.С. Проблемы понимания правового государства. *Молодежь и наука: Сборник материалов VI Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых учёных*. Красноярск: Сибирский федеральный ун-т, 2011. URL: <http://conf.sfu-kras.ru/sites/mn2010/section10.html>
344. Момот М.О. Концепції справедливості в античній філософії права та їх сучасна інтерпретація. *Адвокат*. 2009. № 3. С. 34–38.

345. Монастирський Г.Л. Теорія організації: підруч. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. 288 с.
346. Монтень М. Опыты. *Избранные произведения*: в 3 т.; пер. с фр. М.: Голос, 1992. Кн. 1. 383 с.
347. Мороз С.П. Правові аспекти сучасних підходів поняття громадянського суспільства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2015. Вип. 5. С. 36–42.
348. Морозова Л.А. Теория государства и права. М.: Юрист, 2007. 288 с.
349. Муж В.В. Громадянське суспільство як форма вираження колективної правосвідомості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2015. № 827. С. 169–173.
350. Муртазалиев А.М., Мирзаев М.А. Правовое государство и гражданское общество: взаимосвязь и взаимозависимость. *Вестник Дагестанского государственного университета*. 2015. № 2. С. 30–36.
351. Мыслители Греции: от мифа к логике: сочинения: пер. с греч. класс. составитель В.В. Шкода. Харьков: Фолио-Х; М.: Эксмо, 1998. 832 с.
352. Набойченко В.В. Теоретико-методологические проблемы социального контроля: Классические и модернистские социологические концепции: дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.01. М., 2003. 192 с.
353. Назаров П.С. Правопорядок в условиях формирования правового государства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2005. 196 с.
354. Налуцишин В.В. Philosophical and legal analysis of the discursive concept legal «legal order/social order». *Scientific journal «EUROPEAN SCIENCE»*. 2/2017. 144 p.
355. Налуцишин В.В. Гуманізм як підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку у філософсько-правових поглядах М. Монтеня, Ф. Петрарки та Н. Макіавеллі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2017. Випуск 45. Т. 2. С.163–166.

356. Налуцишин В.В. Гуманістичні уявлення про соціальний контроль та правовий порядок у філософсько-правових поглядах Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, Вольтера, Б. Спінози та С. Пуфендорфа. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 3. С. 18–21.
357. Налуцишин В.В. До питання філософського осмислення формування взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку. *Наше право*. 2016. № 5. С. 167–171.
358. Налуцишин В.В. Загальні засади дослідження соціального контролю та правового порядку у філософії права епохи Відродження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 227–229.
359. Налуцишин В.В. Зародження філософсько-правових уявлень про соціальний контроль та його взаємозв'язок з правовим порядком у Стародавньому Китаї. *Наше право*. 2017. № 2. С. 132–138.
360. Налуцишин В.В. Ідеалістичне тлумачення соціального контролю та правового порядку у Німецькій класичній філософії. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2017. № 3. С. 268–279.
361. Налуцишин В.В. Інституційна конфігурація соціального порядку: філософсько-правовий вимір. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2 (14). С. 197–209.
362. Налуцишин В.В. Методологія дослідження соціального контролю та правового порядку./ *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». 2017. № 4. С. 142–146.
363. Налуцишин В.В. Онтологические предпосылки социального порядка: философско-правовое измерение. *«Leges si Viata»*. 2018. № 2. 124 с.
364. Налуцишин В.В. Права людини як ціннісне підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку в епоху Нового часу. *Конституційно-правові академічні студії*. 2017. № 2. С. 5–14.
365. Налуцишин В.В. Релігійно-моральні цінності як підґрунтя розуміння соціального та правового порядку у вченні Августина Аврелія, Томи

- Аквінського та Марсілія Падуанського. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Право. 2017. Вип. 13. С. 92–97.
366. Налуцишин В.В. Розвиток філософсько-правових уявлень про соціальний контроль та його взаємозв'язок з правовим порядком у добу Середньовіччя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2017. Вип. 45. Т. 2. С. 167–170.
367. Налуцишин В.В. Свобода як основа розуміння соціального контролю та правового порядку у філософсько-правових поглядах М. Лютера, Ж. Кальвіна, Ж. Бодена та Т. Кампанелли. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2017. № 27. С. 8–9.
368. Налуцишин В.В. Соціальний контроль у забезпеченні правового порядку: філософсько-правова ідея та її сучасний розвиток: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2018 337 с.
369. Налуцишин В.В. Уявлення про соціальний контроль та правовий порядок у філософсько-правових поглядах І. Канта, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля та Л. Феєрбаха. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 4. С. 183–187.
370. Налуцишин В.В. Філософсько-правове обґрунтування соціального контролю в контексті суперечності «людина-суспільство». *«Visegrad Journal on Human Rights»*. 2017. № 5 6. С. 147–152.
371. Налуцишин В.В. Філософсько-правове розуміння соціального контролю та правового порядку у творчості Ф. Бекона, Т. Гоббса, Д. Локка та Г. Гроція. *Держава та регіони*. Серія: ПРАВО. 2017. № 3. С. 75–79.
372. Налуцишин В.В. Філософсько-правові особливості правового порядку як результату організації та самоорганізації суспільства. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 1.
373. Налуцишин В.В. Філософсько-правові розвідки понятійної конструкції «правовий порядок». *Університетські наукові записки*. 2018. № 1 (65).

- С. 123–135.
374. Налуцишин В.В. Формування правового порядку в історичній ретроспективі соціального контролю. *Європейські перспективи*. 2017. № 1. С. 44–49.
375. Налуцишин В.В. Формування філософсько-правових уявлень про правовий порядок у Стародавньому Римі. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 7–9.
376. Налуцишин В.В. Ціннісні основи соціального контролю та правового порядку у філософії Стародавньої Греції. *Європейські перспективи*. 2017. № 2. С. 120–128.
377. Недюха М. Соціальний порядок як атрибут політичної системи українського суспільства. *Українознавство*. 2006. № 2. С. 186–188.
378. Неновски Н. Право и ценности. М.: Прогресс, 1987. 248 с.
379. Нерсесян Г.А. Держава та громадянське суспільство на шляху від свободи від... до свободи для кожного-багатьох-всіх. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць*. 2010. № 4 (8). С. 79–84.
380. Нерсесянц В.С. Гегелевская философия права: история и современность. М.: Наука, 1974. 287 с.
381. Нерсесянц В.С. Общая теория государства и права. М.: Издательская группа НОРМА ИНФРА-М, 1999.
382. Никитина Л.И. Концепции современного естествознания: учеб. пособие: в 2-х ч. Ч. 1. Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2008. 138 с.
383. Николаева Е.М. Социализация личности как проблема социальной синергетики: дис. ... д-ра филос. наук. / Е.М. Николаева. Казань, 2006. 303 с.
384. Ніколаєць К.М. Методи визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 3. С. 45–48.
385. Новаченко Т.В. Синергетический подход в воспитании и образовании. *Міжнародне співробітництво та університетська освіта: Матеріали*

- міжнародної наук. конфер. Миколаїв, 2003. С. 132–134.
386. Новгородцев П.И. Об общественном идеале. М.: Правда, 1991. 637 с.
387. Нудненко Л.А. Личность в координатах модернизации взаимодействия гражданского общества и правового государства. *Государство и право*. 2015. № 4. С. 13–21.
388. Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV–XVII вв.). Сост., вступ. статья и коммент. Н.В. Ревякиной, О.Ф. Кудрявцева. М.: Изд-во УРАО, 1999. 400 с.
389. Общая теория права и государства. Под ред. В.В. Лазарева. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 2001. 520 с.
390. Орлеан А.М. Людина як вища соціальна цінність та філософсько-правова категорія в контексті її захисту від експлуатації. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Право. 2014. № 1. URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:UQLnRUbXUOsJ:https://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n1/14oamzve.pdf+&cd=2&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>
391. Основи демократії. Підручник для студентів вищих навчальних закладів: затверджено Міністерством освіти і науки України. 3-тє видання, оновлене і доповнене. За заг. ред. А.Ф. Колодій. Львів: Астролябія, 2009. 832 с.
392. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посібник для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів. За ред. А.Є. Конверського. К.: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
393. Основы социального государства и гражданского общества: учебное пособие. Сост.: С.А. Бабуркин, В.П. Басков, А.В. Гаврилов, О.В. Епархина, В.И. Пефтиев, С.Л. Таланов. Ярославль: РИО ЯГПУ, 2015. 99 с.
394. Осядла М.В. Правова свобода як фундаментальна засада побудови

- громадянського суспільства. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 42–45.
395. Павлов В.Л., Савельева М.Ю. Гражданское общество как условие утверждения демократии. *Ukraine EU. Modern technology, business and law: collection of international scientific papers: in 2 parts. Part 1. Modern priorities of economics, management and social development. Environmental protection collection*. Chernihiv: CNUT, 2015. 286 с. URL: <http://docplayer.ru/59521793-Pavlov-v-l-saveleva-m-yu-grazhdanskoe-obshchestvo-kak-uslovie-utverzheniya-demokratii.html>
396. Пальченкова В.М. Огляд зарубіжних концепцій соціального контролю. *Право та державне управління* 2015. № 1(18). С. 3–7.
397. Панаріна Н.В. Право як нормативна основа формування правопорядку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Х., 2008. 202 с.
398. Панаріна Н.В. Право як нормативна основа формування правопорядку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Х., 2008. 20 с.
399. Папуша В.С. Проблеми взаємодії громадянського суспільства та державних службовців: сучасний стан та перспективи розвитку в Україні. *Молодий вчений*. 2016. № 8. С. 231–235.
400. Парк Р. Экология человека. *Теоретическая социология: Антология*: в 2 ч.; пер. с англ., фр., нем., ит.; сост. и общ. ред. С.П. Баньковской. М.: Книжный дом «Университет», 2002. Ч. 1. С. 374–390.
401. Паркинсон С.Н. Законы Паркинсона. М.: Прогресс, 1989. 448 с.
402. Парсонс Т. О социальных системах. М.: Академический Проспект, 2002. 832 с.
403. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения. Перевод к.ф.н. Н.Л. Поляковой // *Thesis*. Вып. 2. 1993. С. 94–122.
404. Паслер О.В. Гражданское общество и государство : российская модель взаимодействия: дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Ставроп. гос. ун-т.

- Ставрополь, 2011. 214 с.
405. Патерило І.В. Право як ціннісна категорія: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К., 2006.
406. Пацурківський Ю.П. Теоретичні проблеми розуміння сутності категорії правовий режим. *Вісник Маріупольського державного університету*. Сер.: Право. 2013. Вип. 6. С. 105–111.
407. Перевозник Л.М. Соціальний порядок та соціальний контроль: морально-етичні засади. *Наукові записки*. Історичні науки. Випуск 9. С. 297–303.
408. Петражицкий Л.И. Очерки философии права: научное издание. Вып. 1. Основы психологической теории права. Обзор и критика современных воззрений на существо права. СПб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1990. 138 с.
409. Петришин О.В. Право як соціальне явище: особливості юридичного підходу. *Проблеми філософії права*. 2006 2007. Т. IV V. С. 73–83.
410. Петров В.П., Семёнова В.Э., Шкенов К.А. Основы социального государства: Учебн. Пособие. Нижегород. гос. архитектур.- строит. ун-т. Н.Новгород: ННГАСУ, 2016. 283 с.
411. Петрова Н.В. Социальный контроль деструктивной деятельности новых религиозных организаций (нро) как функция социального управления. *Electronic scientific journal «Oil and Gas Business»*. 2006. № 1. URL: http://ogbus.ru/authors/Petrova/Petrova_3.pdf
412. Пешкова О.И. Проблема социального порядка в системе социокультурной регуляции современного общества: социально-философский анализ: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11. Юж. федер. ун-т. Краснодар, 2008. 152 с.
413. Підлісний М.М. Становлення філософської теорії цінностей (історико-філософський аналіз): дис... канд. філос. наук: 09.00.05. Дніпропетровський держ. фінансово-економічний ін.-т. Дніпропетровськ, 2003. 180 с.

414. Підчасов Є.В. Соціалізація особистості в контексті правосвідомості та правового виховання. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Психологія. 2015. Вип. 50. С. 178–188.
415. Пісов М. До питання «інтеграційний правовий порядок»: поняття, значення та співвідношення з міжнародним правопорядком. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. Februarie 2016. С. 14–19.
416. Платон, Аристотель, Лосев А.Ф., Тахо-Годи А.А. М.: Молодая гвардия, 1993. 383[1] с.
417. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): Монографія. Х.: Право. 240 с.
418. Подзолков В.Г. Материалы к курсу лекций по правовому воспитанию. Тула, Изд-во ТГПУ, 2007 127 с.
419. Поздняков М.В. Синергетичний вимір етнології (філософсько-методологічний аналіз): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.09. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2014. 190 с.
420. Поклад В.И. О соотношении социального и правового порядка. *Сучасний правопорядок: національний, інтегративний та міжнародний виміри*: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (13-14 черв. 2008 р.). М-во освіти і науки України, ОНЮА. Одеса, 2008. С. 75–77.
421. Политология: учеб. пособие. Е.Ю. Зяблова. Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2003. 74 с.
422. Политология: учеб. пособие. Под ред. А. С. Тургаева, А. Е. Хренова. СПб., 2005. 560 с.
423. Политология: учебник. Под ред. В.А. Ачкасова, В.А. Гуторова. М.: Изд-во Юрайт, ИД Юрайт, 2010. 691 с.
424. Політологія: підручник. І.С. Дзюбко, К.М. Левківський, В.П. Андрущенко та ін. К.: Вища школа, 1998. 304 с. URL: http://politics.ellib.org.ua/pages_cat_13.html
425. Попович Т.П. Юридична модель сучасної демократичної держави.

- Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. С. 65–68.
426. Працко Г.С. Порядок и человек: опыт соціально-філософського аналізу. *Філософія права*. 2002. № 1. С. 61–66.
427. Працко Г.С. Порядок общества: теоретико-правовой и институциональный анализ: дисс. д-ра юрид. наук: 12.00.01. Кубан. гос. аграр. ун-т. Ростов-на-Дону, 2007. 397 с.
428. Приживара С.В. Социальная ответственность и социальный порядок. *Практична філософія та правопорядок*: зб. наук. ст. Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. URL: [http:// www.pravoznavec.com.ua/books/letter/320/%CA/24577#chapter](http://www.pravoznavec.com.ua/books/letter/320/%CA/24577#chapter)
429. Пришляк Г.Я. Историчні коріння сучасних уявлень щодо демократичного контролю (теоретичний аспект). *Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ*. 2011. № 1. С. 109–119.
430. Про громадський контроль. Проект Закону України № 2737-1 від 13.05.2015. URL: <http://rada.gov.ua>
431. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/213619/page2>
432. Проблемы реализации прав і свобод людини та громадянина в Україні: Монографія. Кол. авторів; за ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. К.: Юридична думка, 2007. 424 с.
433. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов. Под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсисянца. М.: Норма, 2004. 832 с.
434. Прудников М.Н. История государства и права зарубежных стран: учебник для бакалавров. 6-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2013. 811 с.
435. Пшидаток В.Е. Трансформация правосознания и правовых ценностей в условиях становления демократии и гражданского общества в современной России: дисс. ... к.ю.н. 12.00.01 Теория и история права и

- государства; История учений о праве и государстве. Науч. рук. И.А. Дякина. -Ростов-на-Дону, 2007. 163 с.
436. Рабинович П.М. Основы общей теории права и государства. Харьков: Консум, 2005.
437. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави: навч. посіб. Вид. 3-тє, зі змінами й допов. К.: ІСДО, 1995.
438. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібн. Вид. 9-те, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.
439. Радбрух Г. Людина в праві. *Проблеми філософіїправа*. Том II. Київ-Чернівці: Рута, 2004. С. 71–82.
440. Разметаєва Ю. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: до постановки питання. *Юридичний вісник*. 2006. № 1. С. 109–113.
441. Разметаєва Ю. Реалізація та захист прав людини через інституції громадянського суспільства. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: ст. учасників восьмого Міжнар. круглого столу (м. Львів, 7 8 груд. 2012 р.). Львів: Галиц. друкар, 2013. С. 427–444.
442. Рассолов М.М. История политических и правовых учений. 2-е изд., перераб. и доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. 271 с.
443. Ратников В.С. Рациональность и хаос. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология»*. Т. 23 (62). 2010. № 1. С. 22–29.
444. Ревякина Н.В. Итальянское Возрождение. Гуманизм второй половины XIV первой половины XV вв. Новосибирск: Изд-во НГУ, 1975. 173 с.
445. Рожкова Ю. А. Громадянське суспільство і особистість: форми взаємодії: дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Донецьк, 2009. 179 с.
446. Розин В.М. Предпосылки и особенности античной культуры. Рос. акад.

- наук, Ин-т философии. М.: ИФРАН; ЦОП Ин-та философии, 2004. 296 с.
447. Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск, 1995. 536 с.
448. Романовская В.Б., Жданов П.С. Неклассическая рациональность и проблема ценностей в праве. *Российский журнал правовых исследований*. 2015. № 3 (4). С. 18–23.
449. Российская социологическая энциклопедия. Под общей ред. академика РАН Г.В. Осипова. М., Норма-Инфра-М. 1998. 672 с.
450. Рубаник В.Е. История государства и права зарубежных стран: учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. СПб.: Питер, 2011. 544 с.
451. Руденко О. Теоретичні пошуки альтернативних моделей взаємодії держави та громадянського суспільства. *Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи: колективна монографія*. За заг. ред. О.М. Руденко, С.В. Штурхецького. Острог: ІГСУ, Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. 328 с.
452. Рузавин Г.И. Самоорганизация и организация в развитии общества. *Вопросы философии*. 1995. № 8. С. 63–72.
453. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты. Пер. с фр. М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. 416 с. URL: <http://lib.ru/FILOSOF//RUSSO/prawo.txt>
454. Рустамов А.С. Влияние содержания социальных ценностей на качество социального контроля. *Вектор науки Тольяттинского Государственного Университета*. 2012. № 3(10). С. 186–188.
455. Рустамов А.С. Социальный контроль как средство воздействия на массовое сознание в системе управления. *Вектор науки ТГУ. Серия: Экономика и управление*. 2011. № 2. С. 28–30.
456. Рущенко І.П. Соціальний порядок і соціальні відхилення. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць*. Вип. 15. Харків: Видавничий центр Харківського держуніверситету ім. В.Н. Каразіна, 2009. С. 136–146.

457. Рыбин В.А. Гуманизм как этическая категория. М.: Логос, 2004. 272 с.
458. Рыков С.Ю. Древнекитайская философия: Курс лекций. Рос. акад. наук, Ин-т философии. М.: ИФРАН, 2012. 312 с.
459. Рябев В.В. К вопросу о взаимодействии государства и гражданского общества в современной России. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2005. № 2. Т. 8. URL: <http://old.jourssa.ru/2005/2/1aRiabev.pdf>
460. Рябев В.В. Региональная социодинамика институтов гражданского общества в современной России (на примере Мурманской области): *дисс. ... канд. социол. наук*: 22.00.04. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Санкт-Петербургский государственный университет». Санкт-Петербург, 2015. 203 с.
461. Савченко М.С., Грибанова А.С. Правовое обеспечение общественного контроля: проблемы и перспективы развития. *Научный журнал КубГАУ*. 2015. № 110 (06). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-obespechenie-obschestvennogo-kontrolya-problemy-i-perspektivy-razvitiya>
462. Савченко О.В. Громадський контроль як вид соціального контролю: підходи до визначення поняття. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 6-2. Том 1. 2014. С. 44–46.
463. Савчин М.В. Конституційна традиція в Україні та перехід до модернізації національної правової системи. *Стратегічні пріоритети*. 2010. № 2 (15). С. 83–92.
464. Садыков М.Б. Самоорганизация социальных систем: их основные черты. *Общество как система: самоорганизация, управление, менеджмент (социально-философские и экономические вопросы)*. Казань, 1995. С. 18–21.
465. Сальник І.В. Реалізація синергетичних принципів у контексті функціонування системи шкільного фізичного експерименту. *Наукові записки*. Вип 5. Серія: Проблеми методики фізико-математичної і

- технологічної освіти. Ч. 1. Кіровоград: РВВ КДПУ ім В. Винниченка, 2014. С. 146–151.
466. Саморегуляція соціального організму країни: монографія. За науковою ред. В.П. Беха; В.П. Бех (голова), Н.В. Крохмаль, Г.О. Нестеренко; Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. 652 с.
467. Самощенко И.С. О правовых формах осуществления функций Советского государства. *Сов. государство и право*. 1956. № 3. С. 85–87.
468. Сапронов М.В. Синергетический подход в исторических исследованиях: новые возможности и трудности применения. *Обществ. науки и современность*. 2002. № 4. С. 158–172.
469. Селиванова Е.С. Институционализация общественного контроля в сфере публичной политики в постсоветской России: автореф. *дисс. ... канд. полит. наук*: 23.00.02. Воронеж, 2014. 24 с.
470. Сенчук С.С. Соціально-правові засоби забезпечення правового порядку: теоретико-правовий вимір: *дис. ... канд. юрид. наук*: 12.00.01. 2015. 211 с.
471. Сердобинцев К.С. Гражданское общество и государственный правопорядок: социально-философский анализ: автореф. *дисс. ... докт. филос. наук*: 09.00.11. Рос. ун-т дружбы народов. Москва, 2013. 40 с.
472. Сидоренко С.В. Розвиток громадянського суспільства в історії соціально-філософської думки: умови виникнення, сутність, структура. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2013. № 54. URL: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/visnik_54_175.pdf
473. Сілаєва Т.О. Філософія: курс лекцій. Тернопіль: СМП «Астон», 2003. 216 с.
474. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник. Харьков: Эспада, 2005. 840 с.
475. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підруч. Х.: Консум, 2001. 656 с.
476. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підруч. Х.: Консум, 2009. 520 с.
477. Склярова Е.А. Идея и формы социального порядка в западной культуре

- XVIII XXI вв.: *дисс. ... д-ра філософ. наук*: 09.00.13. Юж. федер. ун-т. Ростов-на-Дону, 2010. 268 с.
478. Сковронський Д.М. Концепт соціальної держави в теоретико-правових дослідженнях. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. Випуск 2. С. 32–41.
479. Скоробогатов А.В. История политических и правовых учений: учебно-методическое пособие. Казань: Таглитат, 2004. 209 с.
480. Скрипнюк А. Право и демократия в условиях формирования и развития национальной правовой системы. *Право України*. 2013. № 1. С. 52–67.
481. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: монографія. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 600 с.
482. Сливка С.С. Філософія права: навч. посіб. К.: Атіка, 2012. 256 с. URL: http://pidruchniki.com/1580011956529/pravo/sinergetika_prirodnogo_prava
483. Сливка С.С. Юридична деонтологія: навч. посібн. К.: Атіка, 2008. 296 с.
484. Слободянюк М. Правова держава і громадянське суспільство. *ВДПУ*. 2018. С. 328–336.
485. Словарь иностранных слов. 15-е изд., испр. М.: Рус. яз., 1988. 608 с.
486. Словник української мови: в 11 т. І.К. Білодід, А.А. Бурячок та ін. Т. 5. К.: Наукова думка, 1974. 840 с.
487. Слоун Н.П. Основы общественного порядка. *Практична філософія та правопорядок*: зб. наук. ст. Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. С. 313–320. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/letter/320/%CA/24581#chapter>
488. Смирнова И.А. Свобода личности и правовое государство (из истории правовой мысли): *дисс. ... канд. юрид. наук*: спец. 12.00.01. М.: РГБ, 2002. 175 с.
489. Смольков В.Г. Социальный контроль. *Социально-гуманитарные знания*. 2000. № 4. С. 193–204.
490. Совин М. Толерантність у сучасному суспільстві. *Соціально-*

- психологічні виміри професійної майстерності особистості в умовах глобалізованого світу*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 16-17 трав. 2013 р.). Редкол.: Г. Балл, А. Бичко, М. Боришевський [та ін.]; гол. ред. А. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2013. С. 182–183.
491. Соколов А.Н. Правовое государство: от идеи до ее материализации. Калининград: ФГУИПП «Янтарный сказ», 2002. 456 с.
492. Соколов В.В. Историческое введение в философию: История философии по эпохам и проблемам: учебник для высшей школы. М.: Академический Проект, 2004. 912 с.
493. Соколов В.В. Средневековая философия: учеб, пособие для филос. фак. и отделений ун-тов. М.: Высш. школа, 1979. 448 с.
494. Соловйов Э.Ю. Философия Канта и современность. М., 1974. 317 с.
495. Соломина Е.В. Понятие гражданского общества в высказываниях официальных лиц: постструктуралистский дискурс-анализ. *Вестник Томского государственного ун-та*. 2010. № 331. С. 46–49.
496. Сорокун П.В., Яськова Е.Е. Политические и правовые учения в древнем Китае. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=27545677>
497. Сосновський М.В., Шишко В.В. Проблеми та перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні. *Державотворення та правотворення в Україні*: проблеми та перспективи розвитку: матеріали учасників II заочної наук.-практ. конф. (Львів, 16 квітня 2015 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2015. С. 138–41.
498. Социальное управление: Словарь. Под ред. В.И. Добренкова, И.М. Сиененкова. М., 1994. 453 с.
499. Социологический словарь. Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер; пер. с англ. под ред. С.А. Ерофеева. 2-е изд., перераб. и доп. М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. 420 с.
500. Социология права. В. Касьянов, В.Н. Нечипуренко. Ростов н/Д: Феникс, 2001. 480 с. URL: http://polbu.ru/kasianov_socprav/

501. Социология управления: учебник для бакалавров. В.И. Башмаков и др.; под ред. В.И. Башмаков, Р.В. Ленькова. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Изд-во Юрайт, 2014. 360 с.
502. Социология управления: учебник для бакалавров. В.И. Башмаков и др.; под ред. В.И. Башмаков, Р.В. Ленькова; отв. ред. В.Н. Князев. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Изд-во Юрайт, 2016. 360 с. URL: http://stud.com.ua/71904/sotsiologiya/sotsiologiya_upravlinnya
503. Социология. Наука об обществе. Учебное пособие. Ю.П. Аксененко, В.Н. Каспарян, С.И. Самыгин. Харьков, 1996. 688 с.
504. Соціологія права: підруч. М.І. Панов, Н.М. Осипова, Л.М. Терасіна та ін.; за ред. Н.П. Осипової. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 276 с.
505. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: навч. словник-довідник. Уклад.: В.М. Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін.; за заг. ред. В.М. Пічі. К.: Каравела; Львів: Новий світ, 2000; 2002. 480 с.
506. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские. Мн., 1999. 1408 с.
507. Спиця Н.В. Особливості взаємодії хаосу і порядку в самоорганізаційних процесах суспільства: проблема категорії міри в контексті дослідження Є.Сєдова. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць*. М-во освіти і науки України, Запорізька держ. інжен. академія. Запоріжжя, 2010. Вип. 43. С. 152–165.
508. Спиця Н.В. Проблеми методології дослідження процесів самоорганізації суспільства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2010. Вип. 41. С. 178–193.
509. Спільник С.І. Соціальний контроль як чинник розвитку суспільства: соціально-філософський аналіз: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2006. 21 с.
510. Сравнительное изучение цивилизаций: хрестоматия. Сост., ред. и вступ. ст. Б.С. Ерасов. М.: Аспект Пресс, 1999. 556 с.

511. Степин В.С. Становление научной теории. Мн.: Высш. шк., 1976. 322 с.
512. Струсь К.А. Государство и гражданское общество: проблемы правового взаимодействия в России: *дисс... канд. юрид.* Саратов, 2003. 217 с.
513. Ступак А.Л. Соціальний порядок як необхідна умова стабільності суспільних відносин. *Держава і право.* Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. 2011. Вип. 51. С. 109–117.
514. Сулим О.В., Сандюк Л.О. Формування духовних цінностей як передумова становлення громадянського суспільства в Україні. *Global international scientific analytical project.* URL: <http://gisap.eu/ru/node/472>
515. Сухина І. «Життєвий світ» і культура: аксіологічна інтерпретація. *Філософські обрії:* Науково-теоретичний журнал Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України та Полтавського національного педагогічного ун-ту імені В.Г.Короленка. К.-Полтава, 2012. Випуск 28. С. 112–123.
516. Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. *Діалог.* Історія, політика, економіка. Відп. ред. І. Курас. 2004. № 5. 504 с.
517. Сучасне суспільство: філософсько правове дослідження актуальних проблем: монографія. О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін.; за ред. О.Г. Данильяна. Х.: Право, 2016. 488 с.
518. Сыдорук И.И. Государственно-правовой механизм обеспечения правопорядка в Российской Федерации (теоретическое административно-правовое исследование): автореф. *дисс. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.14 «Административное право; финансовое право; информационное право»* М., 2002. 48 с.
519. Сысоева О.Н. Социальная самоорганизация как многоуровневое и многоаспектное явление общественной жизни. *Научно-методический электронный журнал «Концепт».* 2014. Т. 20. С. 2226–2230.
520. Тарабукін О.Ю. Правова соціалізація як форма соціального впливу права. *Часопис Київського університету права.* 2013. № 1. С. 64–66.
521. Тацій В.Я. Людина і правова держава: проблеми взаємовідносин і

- взаємодії. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 2 (53). С. 3–12.
522. Теория государства и права. С.С. Алексеев, С.И. Архипов и др. М.: Норма, 1998. 448 с.
523. Теория государства и права в вопросах и ответах. Л.А. Морозова. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Эксмо, 2007. 288 с.
524. Теория государства и права: конспект лекции. Д.А. Шевчук. М.: Эксмо, 2009. 299 с.
525. Теория государства и права: Курс лекций. Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. М.: Юристъ; 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 2001. 776 с.
526. Теория государства и права: курс лекций. Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. М.: Юристъ, 1997. 672 с.
527. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов. Под общ. ред. А.С. Пиголкина. М.: Городец, 2003. 540 с.
528. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов. Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. М.: ИНФРА-М НОРМА, 1997. 570 с.
529. Теория государства и права: учебник. Под ред. В.К. Бабаева. М.: Юристъ, 2003. 592 с.
530. Теория государства и права: учебник для вузов. Под ред. проф. В.М. Корельского и проф. В.Д. Перевалова. 2-е изд., изм. и доп. М.: Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА • М), 2002. 616 с.
531. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
532. Теорія держави і права: навч. посібник. А.М. Колодій, В.А. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. К.: Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
533. Теорія держави та права: навч. посіб. для студ. внз. Ю.А. Ведерніков, В.С. Грекул. 4-те вид., доп. і перероб. К.: Центр навчал. літ., 2005. 224 с.
534. Тепляшин И.В. Правовая активность граждан в условиях становления

- правового государства :автор. *дисс. ... к.ю.н.*: 12.00.01. Науч. рук. А. С. Шабуров.-Екатеринбург, 2002. 192 с.
535. Титаренко Л. Становлення, розвиток та перспективи соціально орієнтованої держави в Україні. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2010. Вип. 41. С. 132–140.
536. Тлумачний словник української мови. За ред. проф. В.С. Калачника. Х.: Прапор, 2002.
537. Тойнби А. Постижение истории. А. Тойнби; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. 736 с. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Toynbee/_Index.php
538. Томаш Л. В. Громадянське суспільство як система забезпечення життєдіяльності політичної, економічної, соціальної та духовної сфер. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 366–371.
539. Трошкин Е.И. История социологии: учебное пособие. Изд-во ЮУрГУ, 2006. 200 с.
540. Трубецкой Е.Н. Труды по философии права. Лекции по энциклопедии права. СПб., 2001. 544 с.
541. Тузов В.В. Синергетика как методология исследования процессов самоорганизации сложных систем. *Библиосфера*. 2007. № 1. С. 52–59.
542. Туленков М.В. Механізми політичного управління (теоретико-методологічний аспект): монографія. К.: ІПК ДСЗУ, 2010. 160 с.
543. Туленков М.В., Шайгородский Ю.Ж. Політичне управління в сучасному суспільстві. К.: Центр соціальних комунікацій, 2011. 217 с.
544. Удод О.А. Аксіологічний (ціннісний) підхід у методології та методиці історії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2000. Вип. XI. С. 164–173.
545. Управління людськими ресурсами: філософські засади. Навч. посібник. В.Г. Воронкова та ін.; ред. В.Г. Воронкова; Запорізька держ. інженерна академія. К.: Професіонал, 2006. 567 с. URL: http://westudents.com.ua/knigi/335_upravlnnya_lyudskimi_resursami_voronkova

- vg.html
546. Усманова Е.Ф., Семелева Е.Ю. Институт общественного контроля как неотъемлемая составляющая правового государства. *Социально-политические науки*. 2011. № 1. С. 62–65.
547. Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика: Политико-правовое положение трудящихся в Европейском Сообществе. Пер. с англ.: В.В. Бойцова, Л.В. Бойцова. М.: Изд-во МГУ, 1995. 175 с.
548. Фальковський А.О. Підходи в сфері посткласичної методології юриспруденції. *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 54–59.
549. Фальковський А.О. Різноманітність аксіологічних підходів у методології права. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. Одеса: Юрид. л-ра, 2009. Вип. 50. С. 73–79.
550. Фаткуллин Ф.Ф. Теория государства и права. Казань: Казанский юридический институт МВД России, 2009. 351 с. URL: <https://lawbook.online/prava-gosudarstva-teoriya/problemyi-teorii-gosudarstva-prava-uchebnoe.html>
551. Фейербах Л. Избранные философские произведения: в 2-х т. Т. 1. М.: Наука, 1995.
552. Филина И.А. Социальный порядок как условие социального прогресса. *Практична філософія та правовий порядок: зб. наук. статей*. Х.: Центр Освітніх Ініціатив, 2000.
553. Философия для аспирантов. И.И. Кальной, Ю.А. Сандулов 3-е изд., стер. СПб.: Изд-во «Лань», 2003. 512 с.
554. Философия. История философии: учебно-практическое пособие. Под ред. Ю.В. Еремина. Ч. I. М.: МГУТУ, 2007. 139 с.
555. Философия: учебно-методический комплекс для студентов естественнонаучных факультетов БГУ. А.И. Зеленков, Н.К. Кисель, И.А. Медведева [и др.]; под ред. А.И. Зеленкова. Мн.: Изд-во БГУ, 2004. 287 с. URL: <http://www.bsu.by/Cache/pdf /232993.pdf>
556. Філософія права Навчальний посібник. В.А. Бачинін, В.С. Журавський,

- М.І. Панов. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 472 с.
557. Філософія: учебно-методическое пособие для студентов технических вузов по философии. Л.О. Алексеева, Ф.О. Додонова. Донецк: ДонНТУ, 2007. 175 с.
558. Хакен Г. Информация и самоорганизация: макроскопический подход к сложным системам. Г. Хакен; пер. с англ. Ю.А. Данилова. М.: Мир, 1991. 240 с.
559. Хоконов А.А. Правовое государство и гражданское общество: некоторые аспекты взаимодействия. *Вестник Военного университета*. 2009. № 3. С. 87.
560. Хомишин І.Ю. Правопорядок як загально соціальна категорія. *Митна справа*. 2011. № 6 (78). Ч. 2, книга 2. С. 719–723.
561. Хропанюк В. Теория государства и права: учебное пособие для высших учебных заведений. Под ред. В. Стракозова. М.: Отечество, 1995. 384 с.
562. Цесар І.А. Правові основи розвитку сучасної демократичної держави: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Відкритий міжнар. ун-т розв. людини «Україна». К., 2013. 206 с.
563. Цицерон. О государстве. Пер. В.О. Горенштейна. *Диалоги «О государстве» и «О законах»*. М.: Наука, 1966. С. 7–88.
564. Цишковский Е.А. Позитивная и перспективная юридическая ответственность в системе социального контроля : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Н. Новгород, 2003 186 с.
565. Цой Л.Н. Социальная организация и самоорганизация: конфликты и развитие личности. *Мир психологи: научно-методический журнал*. № 2 (66). Москва-Воронеж, 2011. С. 96–108. URL: http://www.odn2.ru/index.php/biblioteka/31_konfliktologiya/250_sotsialnaya_organizatsiya_i_samoorganizatsiya
566. Цывирёнок Г. Правовые механизмы формирования гражданского общества. *Правовые механизмы формирования гражданского общества*. С. 211–220.

567. Цыганов В.И. Теория государства и права: тезисы лекций. Нижний Новгород, 2007. 142 с.
568. Чепульченко Т.О. Верховенство права як основоположний принцип сучасного правотворення. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2012. № 3. С. 185–188.
569. Чепульченко Т.О. Правова держава як гарант дотримання основних демократичних принципів та прав людини у суспільстві. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2012. № 2. С. 110–114.
570. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: учебник для вузов. М.: Юрайт-М, 2002. 432 с.
571. Череватюк В.Б., Безпальча О.О. Громадянське суспільство в Україні: етапи формування та нові громадські ініціативи. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 4. С. 48–53.
572. Черепанов А.А. Проблема социального кризиса: философско-синергетический подход: автореф. дис. ... канд. филос. Наук. Тверь, 2006. 22 с.
573. Черленяк І.І. Синергетичні концепції та моделі оптимізації системи державного управління: дис. ... докт. наук з державного управління: 25.00.01. К.: Б.в., 2011. 447 с.
574. Черниш Н.Й. Соціологія: курс лекцій. Львів, 2004. 460 с. URL: <http://pidruchniki.com/1584072058104/sotsiologiya/sotsiologiya>
575. Чернілевський Д.В. Методологія наукової діяльності: навчальний посібник. За ред. проф. Д.В. Чернілевського. Вид. 2 ге, допов. Вінниця: Вид-во АМСКП, 2010. 484 с.
576. Честнов И.Л. Постклассическая теория права: Монография. СПб.: ИД «Алеф-Пресс», 2012. 650 с.
577. Честнов І. Посткласична методологія права. *Право України*. 2014. № 1.

- С. 78–85.
578. Четвернин В.А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию. М.: Изд-во ИГиП РАН, 1993. 141 с.
579. Четвернин В.А. Общество и государство: либертарно-юридическая интерпретация. *Право и общество: от конфликта к консенсусу*. Под ред. В.П. Сальникова, Р.А. Ромашова. СПб., 2004. С. 65–70.
580. Чичерин Б.Н. История политических учений: в 2-х т. Подготовка текста, вступ. ст. и коммент. И.И. Еалампиева. СПб.: Издательство Русской христианской гуманитарной академии, 2008. Т. 2. 752 с.
581. Чмиленко Ф.О., Жук Л.П. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень». Д.: РВВ ДНУ, 2014. 48 с.
582. Шань цзюнь шу (Книга правителя области Шан). *Правовая мысль: Антология*. Автор составитель В.П. Малахов. М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 1016 с.
583. Шаповал В. Конституційна категорія соціальної держави. *Право України*. 2004. № 5. С. 14–19.
584. Шаповалов Б.П. Нормативно-ценностная регуляция социального поведения и социальный контроль. URL: http://pglu.ru/upload/iblock/bcc/uch_2008_xiii_00012.pdf
585. Шевченко О.С. Філософсько-політичне розуміння концепції солідаризму. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1. С. 83–93.
586. Шевчук Д. Громадянське суспільство в горизонті філософського осмислення. *Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи: колективна монографія*. За заг. ред. О.М. Руденко, С.В. Штурхецького. Острог: ІГСУ, Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. 328 с.
587. Шели Дж. Криминология. Учебник. СПб.: Питер, 2003. 864 с.
588. Шельгорн Д.С. Эволюция представлений о свободе человека в

- философской мысли Античности и Нового времени. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2014. № 17 (346): Философия. Социология. Культурология. Вып. 33. С. 163–169.
589. Шинкарев А.И. Социальный контроль в системе обеспечения правопорядка органами внутренних дел: автор. дисс. ... канд. юрид. наук; 12.00.01. Науч. рук. А.С. Мордовец. Н. Новгород, 2006. 25 с.
590. Шинкарев А.И. Социальный контроль в системе обеспечения правопорядка органами внутренних дел: дисс. ... канд. юрид. наук; 12.00.01. Саратов, 2006 197 с.
591. Шипунова Т.В. Особенности социального контроля девиантности: общее и специфическое (на примере интернет-проекта «пикап»). *Социологические исследования*. 2014. № 12. С. 127–136.
592. Шляхтун П.П. Конституційне право. Словник термінів. К.: Либідь, 2005.
593. Шундигов К.В. Концепция самоорганизации правовой жизни как перспективное направление развития отечественной юриспруденции. *Российский журнал правовых исследований*. 2015. № 1 (2). С. 121–128.
594. Щукина О.С. Факторы процесса консолидации гражданского общества: опыт социально-философской концептуализации: дисс... канд. филос. наук: 09.00.11. Томск, 2011. 119 с.
595. Ювсечко Я. Особистість громадянське суспільство Церква: проблеми взаємовідносин у сучасній Україні. *Релігія та соціум*. 2015. № 4. С. 59–63.
596. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. С.Д. Гусарев, О.Д. Тихомиров. К.: ВІРА-Р, 2002. 506 с.
597. Юридична енциклопедія: в 6-ти т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 2: Д-Й. 1999. 744 с.
598. Юринець В.Є. Методологія наукових досліджень: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 178 с.
599. Якимчук О. До питання про правову соціалізацію особистості. *Релігія та Соціум: часопис*. Чернівці: ЧНУ, 2010. № 1 (3). С. 196–198.

600. Яковлев А.М. Российская государственность (историко-социологический аспект). *Обществ. науки и современность*. 2002. № 5. С. 78–93.
601. Яковюк І. Соціальна держава: до визначення змісту поняття. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 3. С. 37–47.
602. Яковюк І.В. Про обсяг поняття «соціальна держава» (на основі порівняльного аналізу моделей ФРН і України). *Право України*. 1998. № 11. С. 26–28.
603. Ялі М. Поняття та підходи до тлумачення світового порядку. *Дослідження світової політики: зб. наук. пр.* К.: ІСЕМВ НАН України, 2009. Вип. 48. С. 160–171.
604. Яшкова Т.А. Глобальное гражданское общество: тенденции демократического развития. *Современная наука: актуальные проблемы и пути их решения*. 2016. № 5 (27). С. 93–95.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Налуцишин В.В. Соціальний контроль у забезпеченні правового порядку: філософсько-правова ідея та її сучасний розвиток: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2018. 337 с.
2. Налуцишин В.В. До питання філософського осмислення формування взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку. *Наше право*. 2016. № 5. С. 167–171.
3. Налуцишин В.В. Формування правового порядку в історичній ретроспективі соціального контролю. *Європейські перспективи*. 2017. № 1. С. 44–49.
4. Налуцишин В.В. Зародження філософсько-правових уявлень про соціальний контроль та його взаємозв'язок з правовим порядком у Стародавньому Китаї. *Наше право*. 2017. № 2. С. 132–138.
5. Налуцишин В.В. Ціннісні основи соціального контролю та правового порядку у філософії Стародавньої Греції. *Європейські перспективи*. 2017. № 2. С. 120–128.
6. Налуцишин В.В. Гуманізм як підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку у філософсько-правових поглядах М. Монтеня, Ф. Петрарки та Н. Макіавеллі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право», 2017. Вип. 45. Т. 2. С. 163–166.
7. Налуцишин В.В. Свобода як основа розуміння соціального контролю та правового порядку у філософсько-правових поглядах М. Лютера, Ж. Кальвіна, Ж. Бодена та Т. Кампанелли. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2017. № 27. С. 8–9.
8. Налуцишин В.В. Загальні засади дослідження соціального контролю та

правового порядку у філософії права епохи Відродження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 227–229.

9. Налуцишин В.В. Права людини як ціннісне підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку в епоху Нового часу. *Конституційно-правові академічні студії*. 2017. № 2. С. 5–14.

10. Налуцишин В.В. Philosophical and legal analysis of the discursive concept legal «legal order/social order». *Scientific journal «EUROPEAN SCIENCE»*. 2/2017. P. 89–93.

11. Налуцишин В.В. Інституційна конфігурація соціального порядку: філософсько-правовий вимір. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2 (14). С. 197–209.

12. Налуцишин В.В. Розвиток філософсько-правових уявлень про соціальний контроль та його взаємозв'язок з правовим порядком у добу Середньовіччя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2017. Вип. 45. Т. 2. С. 167–170.

13. Налуцишин В.В. Релігійно-моральні цінності як підґрунтя розуміння соціального та правового порядку у вченні Августина Аврелія, Томи Аквінського та Марсилія Падуанського. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Право. 2017. Вип. 13. С. 92–97.

14. Налуцишин В.В. Філософсько-правове розуміння соціального контролю та правового порядку у творчості Ф. Бекона, Т. Гоббса, Д. Локка та Г. Гроція. *Держава та регіони*. Серія: ПРАВО. 2017. № 3. С. 75–79.

15. Налуцишин В.В. Гуманістичні уявлення про соціальний контроль та правовий порядок у філософсько-правових поглядах Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, Вольтера, Б. Спінози та С. Пуфендорфа. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 3. С. 18–21.

16. Налуцишин В.В. Ідеалістичне тлумачення соціального контролю та правового порядку у Німецькій класичній філософії. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2017. № 3. С. 268–279.

17. Налуцишин В.В. Уявлення про соціальний контроль та правовий порядок у філософсько-правових поглядах І. Канта, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля та Л. Феєрбаха. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 4. С. 183–187.

18. Налуцишин В.В. Формування філософсько-правових уявлень про правовий порядок у Стародавньому Римі. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 7–9.

19. Налуцишин В.В. Методологія дослідження соціального контролю та правового порядку. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». 2017. № 4. С. 142–146.

20. Налуцишин В.В. Філософсько-правове обґрунтування соціального контролю в контексті суперечності «людина-суспільство». *«Visegrad Journal on Human Rights»*. 2017. № 5–6. С. 147–152.

21. Налуцишин В.В. Філософсько-правові розвідки понятійної конструкції «правовий порядок». *Університетські наукові записки*. 2018. № 1 (65). С. 123–135.

22. Налуцишин В.В. Філософсько-правові особливості правового порядку як результату організації та самоорганізації суспільства. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 1. С. 68–75.

23. Налуцишин В.В. Онтологические предпосылки социального порядка: философско-правовое измерение. *«Leges si Viata»*. 2018. № 2. С. 69–72.

24. Налуцишин В.В. Громадянське суспільство та його інтенційний підхід до верифікації соціального контролю. *Економіка та митно-правові відносини*. 2018. Вип. 5. С. 54–62.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

25. Налуцишин В.В. Категорія «порядок» у філософській мудрості Стародавнього Китаю. *Актуальні проблеми юридичної науки: збірник тез Міжнародної наукової конференції «Чотирнадцяті осінні юридичні читання»* (м. Хмельницький, 23–24 жовтня 2015 року). Частина друга. Хмельницький:

Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 200–202.

26. Налуцишин В.В. Філософсько-правові погляди на соціальний порядок та правопорядок у Стародавній Греції. *Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції*: збірник тез II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м.Хмельницький, 15 квітня 2016 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2016. С. 116–120.

27. Налуцишин В.В. Проблеми, поняття, сутність правового порядку. *Актуальні проблеми юридичної науки*: збірник тез Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 21–22 жовтня 2016 року). Частина перша. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2016. С. 30–31.

28. Налуцишин В.В. До питання генези взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку. *Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: матеріали участі у Міжнародній науково-практичній конференції (м. Дніпро, 3–4 лютого 2017 р.). Дніпро, 2017. С. 96–99.

29. Налуцишин В.В. Формування ідеї справедливого правопорядку як результату соціального контролю у філософії Стародавнього Китаю. *Справедливість у юриспруденції: теорія та практика*: матеріали участі у Міжнародній юридичній науково-практичній конференції. (м. Київ, 23 лютого 2017 р.). Київ, 2017. С. 18–19.

30. Налуцишин В.В. До питання взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку через призму ціннісного підходу. *Актуальні питання публічного та приватного права у контексті сучасних процесів реформування законодавства*: матеріали участі у Міжнародній науково-практичній конференції. (м. Херсон, 14–15 квітня 2017 р.). Херсон, 2017. С. 173–176.

31. Налуцишин В.В. Філософсько-правове осмислення взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку в країнах Стародавнього Сходу. *Від громадянського суспільства – до правової держави*: матеріали участі у XIII Міжнародній науково-практичній конференції. (м. Харків, 21 квітня 2017 р.).

Харків, 2017. С. 94–97.

32. Налуцишин В.В. До питання генези взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку в добу Реформації. *Сучасне правотворення: питання теорії та практики*: матеріали участі у Міжнародній науково-практичній конференції. (м. Дніпро, 2–3 червня 2017 р.). Дніпро, 2017. С. 122–124.

33. Налуцишин В.В. Розуміння ідеї правового порядку у філософії права Стародавнього Риму. *Особливості розвитку законодавства України у контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали участі у Міжнародній науково-практичній конференції. (м. Харків, 2–3 червня 2017 р.). Харків, 2017. С. 15–16.

34. Налуцишин В.В. Ідейно-ціннісна основа соціального контролю та правового порядку у філософії права Канта. *Публічне і приватне право: конституційні засади та інноваційні тенденції*: матеріали участі у Міжнародній юридичній науково-практичній конференції. (м. Київ, 22 червня 2017 р.). Київ, 2017. С. 20–22.

35. Налуцишин В.В. Онтологічні особливості функцій правового порядку. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 8–9 грудня 2017 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2017. Ч. 1. С. 21–23.

36. Налуцишин В.В. Гносеологія сутнісних характеристик (ознак) правового порядку. *Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії*: матеріали міжнародної юридичної науково-практичної конференції. (м. Львів, 15–16 грудня 2017 р.) Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2017. Ч. 1. С. 21–23.

37. Налуцишин В.В. Філософсько-правові основи дослідження принципів правового порядку. *Право, суспільство, держава: форми взаємодії*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Київ, 12–13 січня 2018 р.). К.: Центр правових наукових досліджень, 2018. С. 115–118.

38. Налуцишин В.В. Онтологічні особливості дослідження соціального

контролю у правовому вимірі. *Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Дніпро, 12–13 січня 2018 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2018. С. 137–139.

39. Налуцишин В.В. Філософсько-правова рефлексія видів соціального контролю. *Роль права та закону в громадянському суспільстві*: Міжнародна науково-практична конференція. (м. Київ, 9–10 лютого 2018 р.). К.: Центр правових наукових досліджень, 2018. С. 102–106.

40. Налуцишин В.В. Співвідношення соціального та правового порядку. *Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як Європейської держави*: матеріали XXII щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів Хмельницького університету управління та права. (м. Хмельницький, 24 березня 2018 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 19–20.

41. Налуцишин В.В. Вплив громадянського суспільства і правової держави на формування правового порядку. *Актуальні проблеми юридичної науки*: збірник тез Міжнародної наукової конференції «Сімнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року): [у 2-х ч.]. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2018. Ч. 1. С. 21–24.